

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

92

Hæfte 1

Den danske historiske Forening
København 1992

Historisk Tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN

Museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. ESSEN ALBRECHTSEN; universitetslektor, cand. mag. HANS BAGGER (kasserer); universitetslektor, mag. art. ARNE SØBY CHRISTENSEN; universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN (sekretær); universitetslektor, dr. phil. KAY LUNDGREEN-NIELSEN; arkivar, dr. phil. BIRGIT LØGSTRUP; museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER (sekretær), universitetslektor, dr. phil. HENRIK S. NISSEN og professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk Tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 270 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 125 kr. Abonnement på *Historisk Tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Institut for Historie, Københavns Universitet,
Njalsgade 102, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Andersen, Finn: Selv dødsboer fortæller. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Astrup, Poul, Peter Bie og Hans Chr. Engell: Salt og vand i kultur og lægekunst. Munksgaard.
- Basler Bibliographie 1989/90. Universitätsbibliothek, Basel.
- Brockstedt, Jürgen: Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart, band 20. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.
- Bygdesamfunnet – en sammensatt helhet. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Culture & History, nr. 9/10 Britain: Nation, State, and Decline. Akademisk forlag og Center for Kulturforskning i Århus.
- Danmarks Kirker, Ribe amt. Poul Kristensens Forlag.
- Danmarks Kirker, Århus amt. Poul Kristensens Forlag.
- Degn, Ole: Alle skrives i mandtal. Arkivernes Informationsserie, Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Den jyske historiker: Kønnen i historien, bind 58-59.
- Foreningsarkiver fra Århus amt, lokalhistoriske arkiver og samlinger i Århus amt. Erhvervsarkivet 1992.
- Forum for bibelsk eksegese 3: Fortolkning som formidling. Museum Tusculanums Forlag 1992.
- Foslie, Gunvor: Utgivers plikter og ansvar. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Fram, Fra Ringkøbing Amts Museer 1991. Museumsrådet i Ringkøbing Amt.
- Frandsen, N.H.: Foreningshistorie og retsbetjentarkiver. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Fund og forskning XXXI, 1992, Det kongelige Bibliotek, København.
- Gippert, Stefan, Britta Laursen og Hartmut Röhn: Studienbibliographie zur Ältern. Skandinavistik. Leverkusen.
- Grönberg, Lennart: Nordisk Rättshistorisk Litteratur 1976-1980. Rättshistorisk Bibliotek XLV, A.-B. Nordiska Bokhandeln.
- Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1991. Selskabet Handels- og Søfartsmuseets Venner.
- Hastrup, Kirsten: Den nordiske Verden, bind 1 og 2. Gyldendal.
- Historical Research for Higher Degrees in the United Kingdom, list no 53, part 1. University of London.
- Historie og Lokalsamfund. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger.
- Jensen, L.E. Faurholdt: Mark sølv. Odense Universitetsforlag.
- Kalundborgs historie, bind 4: Specialartikler, bilag, noter og registre. Kalundborg Kommune.
- Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann. Thorbecke Verlag.
- Marthinsen, Liv: En del kilder og litteratur til lokalhistorie. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Mogensen, Margit og Erik Nørre: Menighedsrådene og deres arkiver. Arkivernes Informationsserie. G.E.C. Gad 1991.
- Nielsen, Henrik Gjøde: Klarup Kirke. Klarup Menighedsråds Forlag 1991.

- Pedersen, Arne Møller: Brand, vand, mug og grimme dyr. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet, G.E.C. Gad 1991.
- Rasmussen, Jørgen Nybo. Kort. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Ravn, Thomas Bloch: Struer. Struer Kommune. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, bind 1, 2, 3 og 4. Anden bog. 1848-1990. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Sjæk'len 1991. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg. Stenoniana, Nova Series 1, 1991. Lægeforeningens Forlag.
- Thestrup, Poul: Mark og skilling, kroner og øre. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Thestrup, Poul: Pund og alen. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Turneringer, lege og fester. Idræthistorisk Årbog, 7. årgang.
- Worsøe, Hans H.: Amtmanden var med til det hele. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Österberg, Eva: Mentalities and Other Realities. Lund University Press.
- Ørberg, Paul G.: Hvad præsten skrev. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Åbo Akademi. Publikationsverksamheten 1990.

Oldtid og middelalder

- Bagge, Sverre: Society and Politics in Snorre Sturlusons Heimskringla. University of California Press.
- Birgitta. Hendes værk og klostre i Norden. Odense Universitets Forlag.
- Danmarks middelalderlige skattesamfund. c.1050-c.1550. Nordiske Fortidsminder, bind 1 og 2. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København 1992.
- Foltz, Robert: Les Saintes Reines du Moyen Âge en Occident. Societe des Bollandistes.
- Friedland, Klaus: Die Hanse. Kohlhammer.
- Götling, Anna: The Messengers of Medieval Technology. Occasional Papers 4. Alingsås 1990. Viktoria Bokförlag. Historisk Institut Göteborg.
- Jensen, Minna Skaftø: Homer og hans tilhørere. Gyldendal.
- Johansen, Erik, Bodil Møller Knudsen og Jan Kock: Fra Aalborgs fødsel til grevens Fejde 1534. Aalborg Kommune/Aalborgs Historie 1.
- Larsen, Jan Henning: Jernvinna ved Dokkfloyvatn. De arkeologiske undersøkelserne 1868-1989. Universitetets Oldsaksamling. Oslo 1991.
- Larsen, Uffe Hartvig: Vikingernes religion og livsanskuelse. Akademisk Forlag.
- Lövkrona, Inger (red.): Kvinnospår i medeltiden. Lund University Press.
- Mathiesen, Henning: Hertugens Folk. Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 7. Aabenraa 1992.
- Müller-Boysen, Carsten: Kaufmannsschutz und Handelsrecht im frühmittelalterlichen Nordeuropa.
- Ochsner, Friedrich: Bygget Kring Mysteriet. Monitor-Förlaget.
- Ochsner, Friedrich: Helgon, Drottningar och Kyrkar. Monitor-Förlaget.
- Romer, John: Oldtidsliv. Gyldendal.
- Sawyer, Birgit: Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien. Viktoria Bokförlag.
- Skaaning, Poul: Harald Blåtands sidste kamp. Dansk Historisk Håndbogsforlag.

16.-18. århundrede

- Andersen, Aage: Den danske rigslovgivning 1513-1523. C. A. Reitzels Forlag.
- Appel, Hans Henrik: At være almuens mægtig. Landbohistorisk Selskab.
- Balle, Søren: Statsfinanserne på Christian 3.s tid. Aarhus Universitetsforlag.
- Bauer, Nicolai, Ole Briand og Bodil Scheller-Nielsen: Sanselighed og disciplinering. Munksgaard.

Bjørn, Claus: Den Gode Sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow. Gyldendal.

Brattö, Olof: Då Bohusläns allmoge ville bli svenskar. 1686 års Kyrkolag. Särtryck ur Vikarvets Årsbok 1988-1989.

Brattö, Olof: Personnamn i Bohuslän 1300-1700. Strandsittarna i Bohuslän under 1600-talet. Särtryck ur Vikarvets Årsbok 1990-1991.

Danske Kalkmalerier. Sengotik 1500-1536. Nationalmuseet. Christian Ejlers Forlag.

Det europæiske hus 4. Stat og nation. Gyldendal.

Fladby, Rolf: Thi byde og befale Vi. Riksstyrets norske korrespondanse under Christian 5 1670-1699. Norsk lokalhistorisk institutt.

Fritzbøger, Bo: Danske skove 1500-1800. Landbohistorisk Selskab.

Frøjmark, Anders: Mirakler och helgonkult. Studia Historica Upsaliensia 171. Acta Universitatis Upsaliensis.

Haellquist, Karl Reinhold: Asian Trade Routes. Scandinavian Institute of Asian Studies.

Helk, Vello: Dansk-norske studierejser 1661-1814. Odense Universitetsforlag.

Historical Research. The Bulletin of the Institute of Historical Research. Volume 65, No 157, 1992. The Bocardo Press.

Holmgaard, Jens: Kancelliets Brevbøger 1648. G.E.C. Gads Forlag.

Jensen, Michael: Dansk handel på Rusland 1760-1807. Københavns Universitets Institut for Slavistik og Øststatsforskning.

Kringsjå. Informasjon fra norsk lokalhistorisk institutt nr. 19. Norsk Lokalhistorisk Institutt.

Landsarkivet i Lund. Skriftserie. Biskopvisitationer i Skåne 1697.

Madsen, Otto: P & Ts historie til 1711. Et nyttigt og gavnligt Postværk. Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet.

Møller, Anders Monrad: P & Ts Historie 1711-1850. Posttrykker, dagvogn og fodpost. Specialtrykkeriet. Viborg.

Savvidis, Petra: Hermann Bonnus. Superintendent von Lübeck, 1504-1548, Band 20. Schmidt Römhild.

Svalenius, Ivan: Rikskansliet i Sverige 1560-1592. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet. Kommentus Förlag Stockholm 1992.

Ågren, Maria: Jord och gäld. Social Skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca. 1650-1850. Uppsala 1992.

19.-20. århundrede

Adriansen, Inge: Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Danmark Nordslesvig 1914-1920. Historisk samfund for Als og Sundevad.

Anderson, Philip J. og Dag Blanck: Swedish-American Life in Chicago. Uppsala Universitet. Centrum för multietnisk forskning.

Andreassen, Eyoun: Folkelig Offentlighed. Museum Tusculanums Forlag.

Aronsson, Peter: Bönder gör politik. Lund University Press.

Berufe in Altona 1803. Berufssystematik für eine prä-industrielle Stadtgesellschaft anhand der Volkszählung. Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Schleswig-Holstein.

Beukel, Erik: Uddannelsespolitik i EF. Nye mønstre i europæisk integration. Odense Universitetsforlag.

Blomqvist, Göran: Elfenbenstorn eller statsskepp? Lund University Press.

Boje, Per og Knud J. V. Jespersen: Frugten vokser frem. Træk af Odense Universitets historie 1966-1991. Odense Universitetsforlag.

Danmarks historie, bind 16. Redaktion Olaf Olsen. Gyldendal og Politiken.

Furre, Bjerre: Norsk historie 1905-1990. Det Norske Samlaget.

Greiff, Mats: Från chefs högra hand till proletär. Kontoristen. Bokförlaget Mendocino.

Hæstrup, Jørgen: En af de mange. Odense Universitetsforlag.

Håkansson, Bjarne: Søllerød scenen 1958-1983. Søllerød Museum.

Imberger, Elke: Widerstand »von unten«. Karl Wachholtz Verlag.

I røg og damp. Dampmaskinens indførelse i Danmark 1760-1840. Teknisk Forlag.

Jensen, Jørgen: Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet. Gyldendal.

- Kuparinen, Eero: *An African Alternative: Nordich Migration to South Africa, 1815-1914*. Finish Historical Society.
- Lammers, Karl Christian: *Fascination og forbrydelse. Den nazistiske tid 1919-1945*. Akademisk Forlag.
- Lauritsen, Birthe og Jerry Bergman: *Mindretal i Øst-europa. Aktuell historie*. Munksgaard.
- Lunden, Kåre: *Norsk grålysning. Det norske Samlaget*.
- Lützen, Karin og Bente Rosenbeck: *Det europæiske hus. Den moderne tid*. Gyldendal.
- Meyer, Poul: *Nederlag. Politiske erindringer 1932-1947*. Odense Universitetsforlag.
- Mikkelsen, Flemming: *Arbejdskonflikter i Skandinavien 1848-1980*. Odense Universitetsforlag.
- Molin, Karl: *Omstridd neutralitet. Tiden*.
- Nicklasson, Stina: *Högerns Kvinnor. Problem och resurs för allmänna valmansförbundet per. 1900-1936/37*. Almqvist och Wiksell.
- Nielsen, Jens Jørgen: *Vi er ikke russere! Sovjetfolkets historie*. Munksgaard.
- Nordentoft, Johs. og Søren H. Rasmussen: *Kampagnen mod Atomvåben og Vietnambevægelsen 1960-1972*. Odense Universitetsforlag.
- Odén, Birgitta: *Forskarutbildningens förändringar 1890-1975*. Lund University Press.
- Pedersen, Erik Helmer: *50 år i den lokale histories tjeneste. Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød kommune*.
- Pettersen, Lars: *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham*. Almqvist & Wiksell International.
- Pferde für Europa. *Pferdehändler Johann Ahsbahs & Co, Steinburg 1830-1840*. Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Schleswig-Holstein.
- Priester, Peter: *De economische ontwikkeling van de Landbouw in Groningen 1800-1910*. Afdeling agrarische Geschiedenis Landbouwwuniversiteit.
- Rambusch, Sigurd: *Vælgerne i organisationen*. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. G.E.C. Gad 1991.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Her er himlen altid blå*. Naturgas Syd og Institut for Grænseregionsforskning.
- Rommetveit, Karl: *Forsvarsstudier 8/91*. Narvik 1940. Institutt for Forsvarsstudier.
- Rosenfeldt, Niels Erik: *Stalin's secret chancellery and the comintern*. Københavns Universitets Institut for Slavisk og Øststatsforskning.
- Salewski, M.: *Nationale Identität und Europäische Einigung*. Munster-Schmidt Verlag. Zürich.
- Schreiber, Albrecht: *Zwischen Davidstern und Doppeladler*. Schmidt Römhild.
- Skipper Peter Illums dagbog 1804-1893. Faaborg Byhistoriske Arkiv.
- Sode-Madsen, Hans: *There Sien Stadt. Det fuldendte bedrag – De danske jøder og Theresienstadt 1940-45*. Frihedsmuseets Venners Forlagsfond.
- Söderblom, Thomas: *Horan og Batongen. Prostitution och Repression i Folkhemmet*. Gidlunds Bokförlag.
- Svensson, Anders: *Ungrare i folkhemmet. Svensk flyktningpolitik i det kalla krigets skugga*. Lund University Press.
- Thaarup-Hansen, Carl og Bjørn Wirlander: *Den europæiske Union. Spørgsmål og svar om EF*. Den danske Europabevægelse.
- Thomsen, Niels og Jette D. Søllinge: *De danske aviser 1634-1991, bind 3*. Odense Universitetsforlag.
- Thowsen, Atle: *Handelsflåten i krig 1939-1945 I*. Grøndahl Dreyer.
- Vallgård, Signild: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Verdens litteratur historie 1914-1945, bind 6. Gyldendal.
- Vilby, Knud: *»Fattigdomstruslen«*. Er klodens bankbog ved at være tømt? Munksgaard.
- Villumsen, Holger: *Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-1949*. Odense Universitetsforlag.
- Visby, Børge: *Arvefjender, Tyskland og Frankrig efter anden verdenskrig*. Gyldendal.
- Østergaard, Bent: *... og verden kom til Danmark*. Forlaget Hjølet.
- Øverland, Orm og Steinar Kjærheim: *Fra Amerika til Norge. Norske utvandrerbrev 1838-1857*. Solum Forlag.

Trolldomsprocessernes ophør i Danmark

AF

ALEX WITTENDORFF

Denne artikel er fremgået af anden officielle opposition ved forsvaret for den filosofiske doktorgrad i maj 1991 af Jens Christian V. Johansens afhandling *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*. Bogen er en milepæl i dansk trolldomsforskning. Forfatterens systematiske udnyttelse af et stort kildemateriale har ikke alene kastet nyt eller klarere lys over en række faktuelle forhold vedrørende trolldomsrygtets opståen og udvikling, anklagerne, de anklagede, vidner, udlæggelserne og endnu mere, men også sat os i stand til at formulere spørgsmålene om de mere overordnede problemer og sammenhænge og diskutere dem på et solidere grundlag end før.¹

Johansen beskæftiger sig selv med sådanne problemer. Det er én af hans fortjenester, at han over for sit store materiale med dets væld af data ikke udelukkende er blevet stående ved de kvantificerbare ting og andre mere overkommelige sager, men også har begivet sig ind i de bagved liggende psykologiske og mentale forhold, hvor forklaringerne på de svært forståelige fænomener, der knytter sig til emnet, for en stor del må søges. Det gælder ikke mindst baggrunden for, at man i slutningen af 1600-tallet ophørte med at idømme dødsstraf for trolldom, som behandles i bogens kapitel 9. Sagen er, at det er næsten sværere at forklare, hvorfor processerne standsede, end hvorfor de begyndte. Dette problem er hovedemnet for denne artikel, der tager udgangspunkt i Johansens

¹ Der henvises generelt til første officielle opposition ved Gustav Henningsen, trykt andetsteds i dette hæfte. – Det skal fremhæves, at Jens Chr. V. Johansen i sin tid som stipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet, i årene 1979-1981 og 1983-1986 ikke alene har skrevet den store afhandling, som er udgangspunkt for denne artikel, men også flere mindre arbejder om trolldom og trolldomsforfølgelse og om kriminalitet i bredere forstand, hvoraf flere er trykt i udenlandske tidsskrifter og samleværker. Sit kendskab til den internationale litteratur om emnet har han udmøntet i en forskningsoversigt i dette tidsskrift (nr. 81, 1982, s. 401-423).

overvejelser om sagen, som er det hidtil mest omfattende forsøg på dansk på at give en forklaring på spørgsmålet, der har optaget den internationale forskning en del. I forhold til oppositionen har det været muligt her at udvide synsfeltet og argumentationen noget.

Det er Johansens synspunkt, at trolddomsprocesserne standsede, fordi sognepræsterne prædikede en »forsynstro«, der efterhånden slog igennem hos befolkningen og fremkaldte en syndsbevidsthed, som bl.a. indebar, at man ikke længere gav troldfolk skylden for sygdom og ulykker, men opfattede den slags som Guds direkte straf på samme måde som Guds plager ramte Job. Sognepræsterne holdt fast ved tanker, der var formuleret i det 16. århundredes begyndelse, en »forsyns«-opfattelse, der havde udgangspunkt i, at dommen tilhørte Gud, og at menneskene ikke skulle blande sig (s. 148). Mennesket skulle gribe i egen barm og overveje, om det ikke skyldtes egen synd, når det blev udsat for ulykker og modgang. Man skulle under alle omstændigheder være meget påpasselig med at beskyldte troldfolk herfor. Troldfolk blev benyttet af Gud til at prøve hans ulydige folk (s. 149). »Med Brenz' tanker som fundament og med Erickssøns og Vedels prædikensamlinger som murværk var bygningen rejst for den opfattelse, der på længere sigt skulle medføre trolddomsprocessernes ophør i Danmark« (s. 150).²

Forfatterens hovedkilde er den omfattende bønne- og andagtslitteratur, der fremkom i 1600-tallet. Han citerer J. Oskar Andersen, som konkluderer, at dansk fromhedsliv på Kingos tid rådede over en opbyggelseslitteratur, hvis omfang både kvantitativt og kvalitativt set var lige bemærkelsesværdig. Fællesnævneren var, at grundbetingelsen for al nådestilegnelse var en alvorlig og personlig syndsbevidsthed. Og Johansen tilføjer så for egen regning: »Denne syndsbevidsthed havde afgørende betydning for trolddomsprocessernes ophør« (s. 151). Det bliver så strammet noget op i kapitlets konklusion: Befolkningen var stillet over for et alvorligt dilemma; på den ene side et krav om strafforfølgelse af de »kloge folk« – der tænkes her på forordningen fra 1617, se nedenfor – og på den anden side en indskærpelse af, at det var i modstrid med Guds forsyn at forfølge troldfolk (s. 155). Og i bogens konklusion hedder det: Fra Vedel og Palladius og ind i 1600-tallet var der lagt »en klar linie, der søgte at hindre befolkningen i at forfølge dem, de anså for at være troldfolk« (s. 159f).

Der er efter min mening to misforståelser i dette. For det første at det lå i forkyndelsen og i andagtslitteraturen, at det skulle være i modstrid med

² Som Johansen selv gør opmærksom på, er synspunktet inspireret af H.C. Erik Midelforts iagttagelser vedrørende Baden-Württemberg, s. 192, note 98.

tanken om Guds forsyn at forfølge troldfolk, og for det andet at denne forkyndelse – hvad der så i øvrigt lå i den – fik en så afgørende mentalitetsændrende betydning.

Det er rigtigt, at syndsbevidsthed var opbyggelseslitteraturens ledemotiv. Pønitenzen var fællesnævner for den sande anger, den oprigtige tro og den fuldbragte omvendelse. Men det skal forstås inden for de rammer, hvori det er tænkt. Det er en gammel luthersk tanke, at Djævelen både er Guds modstander og redskab. Gud virker det onde, herunder hjemsøgelser af menneskene, ved Djævelens hjælp. »Sådan hænger det sammen, at Gud forefinder – men ikke skaber! – Satans vilje som ond (den er gjort ond ved, at Gud ikke mere har med den at gøre, og Satan giver sig hen i synden), men Gud griber fat om den med sin handlekraft og sætter den i sving i retning af sit eget formål. Det betyder blot ikke, at Satans vilje hører op med at være ond blot ved denne berøring med Guds igangsættende kraft,« siger Luther.³ Heri ligger sandelig ikke, at man passivt skal affinde sig med Djævelen og hans redskaber. Nogle af forfatterne til opbyggelseslitteraturen, som i øvrigt er ret forskellig, selv om omvendelse af læseren er det fælles sigte, skelner ligesom andre dele af tidens teologiske litteratur eksplicit mellem to former for udladninger fra Gud. Der er *kors*, som Gud lader menneskene bære for at prøve deres tålmodighed og rette kristne sindelag. Det kan være sygdom, pest, dyrtid og krig, der bruges hertil. Det var *kors*, Job var ude for. Men der er også *straffe*, som er nedkaldt af menneskenes synder, og som ikke alene rammer synderen, men hele samfundet. Disse kollektive straffe kan f.eks. afværges gennem kollektive bededage og nævnes som begrundelse for indførelse af dem.⁴ Blandt de synder, der nedkalder Guds straffe, nævnes flere gange i opbyggelseslitteraturen trolddom, som altså var noget af det, der truede den kollektive sikkerhed. Både kors og straf skulle få mennesker til at skelne imellem, hvad der hørte Gud til, og hvad der hørte Djævelen til, og det sidste skulle bekæmpes aktivt. Nogle af forfatterne siger det direkte, og det havde været nyttigt, om Johansen havde overvejet de steder, hvor opbyggelseslitteraturen faktisk udtaler sig om trolddom.

Der er f.eks. N.P.Nested, som Johansen citerer til støtte for sit synspunkt (s. 194). Nested opregner i *Alle menneskers dødelig afmaling med dette livs ustadighed* fra 1622 de forskellige syndere – forrædere, bagvaskere,

³ Martin Luther: Om den trælbundne vilje. Luthers skrifter i udvalg, bind V, ved Stefen Kjeldgaard-Pedersen, 1983, s. 217.

⁴ F.eks. Forordning om bededage af 25. september 1626, Corpus Constitutionum Daniæ, ved V.A. Secher, IV, s. 343.

bespottere, hyklere, frådser, drankere, horkarle og horkoner – og så troldfolk, og her citerer han 2. Mosebog 22, 18: »Du skal ikke lade troldkoner leve.«

Eller kapellanen i Store Heddinge, Jens Jensen Mariager, der i 1637 udsendte *Gudfrygtige enkers, fader- og moderløse børns og ellers alle gudfrygtige, sorgfulde, bedrøvede og forladte menneskers apotek og rosengård*. Han behandler først de hjem søgelser, som er kors, og som man »ikke med grove synder og misgerninger ved sig at have fortjent«. Kapitel 4 handler så om »Hvad lidelser, der ikke er kors, men straf«. Straf defineres som »enhver lidelse, som Gud tilskikker os eller lader os vederfares for vore synders skyld og vore misgerninger«. Han siger: »Gud straffer endnu på denne dag tyve med galgen, røvere og kirketyve med stejle og hjul, troldfolk med ild, manddrabere, horfolk og oprørske med sværd. Så straffer endog Gud tit hele lande og stæder for ét menneskes skyld alene og undertiden for gemene synders skyld. Især når øvrigheden, gejstlig eller verdslig eller forældre ikke vil udi deres embede straffe adskillige synder og laster, men ser over derudi [ser gennem fingre med det].« De straffe, Gud især tager i anvendelse, når mennesker ikke selv udrydder tyve, røvere, troldfolk og mordere, er ifølge Mariager pest og anden sygdom, krig, oprør, dyrtid, vand og ild, orme og ukrudt og undertiden udbredelse af falsk lærdom.

Eller ét af de skrifter, der optræder uden forfatternavn, *Om Guds hellige navns forførdelige vanbrug og foragtelse. En fornøden påmindelse i denne onde og sidste tid* fra 1624. Heri står: »I synderlig grad misbruges Guds navn groveligen og vandhelliges ved trolddom, trylleri, den sorte kunst og andre sådanne Djævels kunster, når man enten uforfæret lader Djævelen komme til sig... og man derfor gør et forbund med ham... . Eller også når endskønt Djævelen dertil ikke kaldes, man dog alligevel bruger nogle visse ord eller karakterer, bogstaver og figurer til at forfatte hemmelige ting og tilkommende handel eller til at fordrive sygdom eller trylle, forgøre og fordærve mennesker og kvæg.... Thi om det end ikke altid er hos sådan handel et udtrykkeligt forbund med Djævelen, dog alligevel har sådanne kunster sin oprindelse af Djævelen.« Og lidt længere henne: »Sådanne troldmænd og troldkoner er tusind gange værre og argere at agte end hedninge, hvilke Gud den Herre har derfor ikke alene forordnet og befalet at skulle straffes ved øvrighed, 2 Mosebog 22, 18. Men han har også truet at ville straffe dem her timeligt og hisset evindeligt med helvedes ild.« Her har vi den teologiske trolddomsopfattelse klart formuleret: trolddom var enhver form for selvstændig, magisk virksomhed, som befolkningen foretog, både helbredende og skadevoldende, og Djævelen stod bag det hele, hvad enten der var tale om en direkte djævelpagt eller ej. Og enhver form for trolddom skulle straffes som den

værste af alle tænkelige forbrydelser, fordi den indebar en tilslutning til historiens største skændselsgerning, Djævelens oprør imod Gud.

Der er mig bekendt ingen steder i opbyggelseslitteraturen, hvor det af Johansen hævdede synspunkt formuleres direkte, men altså steder hvor det modsatte siges meget klart i forbindelse med opfordring til syndserkendelse og pønitense. Det passer dårligt sammen med påstanden om, at opbyggelseslitteraturen og den forkyndelse, som har lignet den, skulle indskærpe, at det var imod Guds forsyn at forfølge troldfolk. I det mindste var der på ingen måde tale om en »klar linie«, som der ganske rigtigt måtte have været, hvis forkyndelsen skulle kunne få en så gennemgribende mentalitetsændrende følgevirkning, som Johansen hævder.

Det er rigtigt, som forfatteren anfører, at der var sognepræster, som fortsat var passive over for deres sognebørns magiske handlinger (s. 155). Mange af dem har uden tvivl delt den folkelige opfattelse, at det alene var skadevolden, der var trolddom, og at det var noget, den verdslige øvrighed skulle tage sig af. Nogle af dem drev jo selv helbredende magi. Præsteuddannelsen var stadig beskeden, og de lærde teologers opfattelse af begrebet var langt fra slået igennem hos præstestanden i første halvdel af 1600-tallet. De, der skrev de opbyggelige skrifter, var ikke typiske som sognepræster betragtet. Der blev ved med at være præster, der ligesom deres kolleger i århundrederne forud gav sig af med de former for magi, som nu var forbudt. I 1680'erne var præsten i Aggersborg i Ålborg Stift, hr. Palle Madsen, kendt som »klog mand«, der kurerede sygdomme, bl.a. dem han mente var påført ved trolddom. Hans biskop, Jens Bircherod, tog ham i skole, og han måtte forpligte sig til at holde op med det. Ved landemodet i 1693 fik hans herredsprovst ordre til at holde øje med ham i denne henseende, men ved visitatsen i 1695 måtte bispnen igen have hr. Palle i enenum vedrørende »den suspecte cur«, han anvendte »under skin af hellighed«. Det var ikke let at komme til bunds i sagen – »Gud må være dommer«, skriver Jens Bircherod i sin dagbog.⁵ I samme stift var der i øvrigt ved samme tid præster, som dyrkede den moderne lægevidenskab og kemi og fungerede som læger blandt deres sognebørn⁶ – uden at vi kan se, om disse har opfattet forskellen på deres og hr. Palles diagnoser og behandlinger. Også i andre stifter var der sognepræster, som drev helbredende magi på den gamle vis. I 1690 måtte biskoppen i Ribe lade en advarsel gå ud til stiftets præster fra et landemode: »Der er nogle

⁵ C. Klitgaard: Optegnelser om vendsysselske Præstefamilier før ca. Aar 1700. 1945, s. 32. Anders Bæksted: Besættelsen i Tisted 1696-98, I, 1959, s. 97f.

⁶ C. Klitgaard, anf. arb. s. 210. Bæksted, anf. arb. s. 96-99.

præster, Gud bedre desværre, som spørger med trolddomskunster og forfører mange kristne folk, som rejser langvejs fra at søge dem. Jeg ved og kender nogle få, som endnu forvares [advares] til at lade sådan galenskab fare; thi her er en præst i stiftet i fordum tid brændt levende for det samme.«⁷ Der forekom på den anden side også præster, som tidligt havde tilegnet sig kirkens officielle holdning, og som allerede før signen og manen og anden helbredende magi blev forbudt ved lov i 1617 gik i rette med den slags. Der var f.eks. hr. Rasmus i Helsingør. I 1571 erklærede Anne Jens Smørfods, som var anklaget for flere forhold, at hun ganske vist tidligere havde helbredt folk med signaler, men siden hr. Rasmus havde forbudt hende det, brugte hun det ikke mere. »Dog fandtes, at hun haver bruget det ligevel.« Hun blev for det og for »ond omgængelse« forvist fra Helsingør sammen med sin mand.⁸ Og som eksempel på en ivrig heksejæger kan nævnes sognepræsten i Varde, hr. Peder Madsen, som Johansen citerer (s. 193) til støtte for sit synspunkt. Men denne præst anklagede selv 8 kvinder i 1617, hvoraf det ser ud til, at de tre kom på bålet.⁹ Fra slutningen af århundredet kan nævnes præsten i Snedsted ved Thisted, magister Holger Schandorph, der i 1686 var den drivende kraft i anklagen for trolddom imod tre kvinder i sognet, hvoraf én blev dømt ved herredstinget, men frifundet ved landstinget, og én begik selvmord ved sagens begyndelse.¹⁰ Vi savner systematiske undersøgelser af præsternes rolle og funktion i lokalsamfundet i denne som i andre henseender, men over for det brogede billede af hvordan præsterne forholdt sig til magien, som disse eksempler tegner, er det svært at tale om en »klar linie« i kirkens holdning, sådan som befolkningen oplevede den.

⁷ Ribe Stifts landemodeprotokol, her citeret efter H. K. Kristensen: Hekseproces efter slæb, Fra Ribe Amt, IX, 1936-39, s. 126. Den præst, bispnen refererer til, er Jens Hansen Rusk, der blev brændt i 1611. Herom og om præster, der drev helbredelsesmagi, se Kim Tørnsø: Djæveltro og folkemagi, trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland, 1986, s. 111f, 87ff, og Merete Birkelund: Troldkvinden og hendes anklagere, danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede, 1983, s. 63f.

⁸ Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857, II, 1928, s. 165f, 170. Den omtalte hr. Rasmus er sandsynligvis identisk med Rasmus Lauritsen eller Reimertsen, sognepræst ved Sct. Olai kirke i Helsingør fra 1557, død efter 1590, Wibergs præstehistorie, I, 1870/1959, s. 585.

⁹ Kim Tørnsø, anf. arb. s. 90. Johansen har i en anmeldelse af Tørnsøs bog foreslået, at Peder Madsen har skiftet opfattelse mellem 1617, da han energisk forfulgte troldfolk, og 1623, da han udgav det skrift, Herren Zebaoth, som Johansen citerer. Der er ingen grund til denne antagelse. Citatet handler om, at »Guds børns kors er et prøvekors....«. Fortid og Nutid, XXXIV, 1987, s. 310.

¹⁰ Henrik Laursen: Hekseforfølgelse i Snedsted, Historiske Aarbøger for Thisted Amt, IX, 1941-43, s. 13-32.

Der var i andagtslitteraturen en fremhævelse af pligten til lydighed over for øvrigheden. Lydighed under korset og den af Gud indsatte øvrighed kan vel siges at være det vigtigste bud ved siden af eller i sammenhæng med pønitensen. I betragtning af 1617-forordningens klare påbud om at angive og anklage troldfolk, skadevoldere såvel som helbredere, ville det være en mærkelig selvmodsigelse, hvis forkyndelsen samtidig indeholdt, hvad Johansen kalder en indskærpelse af, at det var i modstrid med Guds forsyn at forfølge troldfolk. Det ville i hvert fald have svækket et eventuelt indirekte budskab i den retning ret kraftigt. Forordninger, navnlig om moralske og religiøse forhold, skulle bekendtgøres fra prædikestolen. Det må f.eks. være sket med 1629-forordningen om kirkens embede og myndighed imod ubodfærdige. Den indeholder bl.a. den fremgangsmåde, der skulle anvendes over for folk, som havde begået »en djævels gerning og stinkende vederstyggelighed«, og som efter gentagne formaninger forblev ubodfærdige. Vedkommende skulle udelukkes af menighed og samfund, og forordningen indeholder den formel, præsten ved en sådan lejlighed skulle sige fra prædikestolen, bl.a. disse ord: »Da bør os som rette kristne at udrydde sådan gammel surdej og skille den åbenbare synder fra os, at han eller hun ikke ydermere skal forarge eller fordærve denne ganske menighed og føre Guds retfærdige vrede over alle tillige med sig selv.«¹¹ Folk, der har hørt dette budskab, kan ikke deraf have følt sig tilskyndet til at lade være med at forfølge troldfolk.

Det virker som om Johansens forestillinger om Djævelens betydning i 1600-tallets kristendomsforståelse er noget mangelfulde. Det kan være baggrunden for hans tolkning af Danske Lov 6-1-10 (s. 24), hvor der tales om dem, der med forsæt vil skade andre med galne indbildede kunster i modsætning til dem i 6-1-9, der har forsvoret deres kristendom og hengivet sig til Djævelen. Det tolker Johansen sådan, at myndighederne nu i modsætning til tidligere var af den opfattelse, at det var muligt at skade andre, uden at Djævelen blev taget til hjælp. Jeg tror, det er for massiv en tolkning, og at det ikke er nødvendigt at antage, at myndighederne har skiftet opfattelse. Efter den måde teologerne og de, der var påvirkede af dem, tænkte, kunne Djævelen virke på uendelig mange måder. Han kunne påtage sig skikkelse af en lysets engel, som Paulus siger (1 Kor. 14, 11), og han kunne efterligne Gud, og han kunne få folk til at skade eller helbrede andre, allerhelst på sådan en måde, at de indbildte sig, at det ikke var ham, der stod bag. Jeg ved (hvad der i øvrigt ikke fremgår), at forfatteren med bogens titel, *Da Djævelen var ude...*,

¹¹ Corpus Constitutionum Daniæ, IV, s. 456.

mener *Da Djævelen var ude af billedet*, ikke-eksisterende. Det kan der være mening i, når der refereres til en folkelig tankegang omkring magi og trolddom. Befolkningen har aldrig, hverken dengang eller senere, taget den kristne lære om Djævelens absolutte ondskab og overvældende magt i verden til sig. I den almene magiske tankegang var han en kraft, der kunne påkaldes og bruges på linie med naturens andre kræfter til helbredelse, tyvekosters fremskaffelse og andet godt eller til fremkaldelse af sygdom og ulykker. Han og hans onde engle optræder som bekendt i de folkelige trolddomsforestillinger i skikkelse af hunde og katte og andre overkommelige væsener (en enkelt gang en skrukhøne!), og troldkvinderne administrerer deres »drenge« med fast, undertiden hård, hånd, jfr. også kalkmalerier, hvor en kvinde pisker Djævelen.¹² Der er mange eksempler på anvendelse af Djævelens kraft i den folkelige magi, også fra den her omhandlede periodes slutning. Ved besættelsen i Thisted i midten af 1690erne noteredes i landemodets protokol: »Såsom rygtet går, at adskillige iblandt den gemene mand skulle søge til de formentlig besatte i Thisted, ligesom til et orakel, og hos den urene ånd, hvilken de tro dér at være tilstede, rådføre og bespørge sig om forlorne tings igenskaffelse og andet deslige, da må sådan dårskab hos gemene mand af præsterne alvorligen hindres og dem foreholdes, at såfremt nogen herefter befindes sig med sådan rådførsel at betjene, skal de foruden anden vilkårlig straf være kirkens disciplin undergiven.«¹³ Kirkens disciplin synes imidlertid heller ikke på dette punkt at have haft gennemgribende virkning, og selv om der nok skete en afsmitning på de folkelige forestillinger fra den lærde dæmonologi,¹⁴ blev teologernes forestillinger om den store kamp mellem Gud og Djævelen aldrig et dominerende element i den folkelige tankeverden, og således forstået kan bogens titel som den er ment være rimelig. Men for de lærde teologer, der også var eksperterne bag lovgivningen, var den universelle kamp mellem Gud og Djævelen de overordnede rammer for hele samfundslivet. Gud ville naturligvis i sidste ende sejre i denne kamp, universet havde kun én herre, men i jordelivet gjaldt det for den enkelte kristne om at vælge side og gå ind i en aktiv kamp imod det onde. Det vigtigste våben i denne

¹² I en interessant lille artikel, *Heksen i kirken*, Siden Saxo, 1988, nr. 4, s. 21ff, har Johansen lanceret den tanke, at de kalkmalerier i kirkerne, som var inspireret af udenlandsk dæmonologi og fremstillede Djævelen og troldfolk, blev tolket anderledes af befolkningen, som farvede dem med ideer fra dens egen forestillingsverden. Også Johansen: *Denmark: The Sociology of Accusations*, i *Early Modern European Witchcraft*, ed. Bengt Ankarloo and Gustav Henningsen, Oxford 1990, s. 363f.

¹³ Her citeret efter Anders Bæksted, anf. arb., s. 156.

¹⁴ Se herom Merete Birkelund, anf. arb., især s. 104-111.

kamp var en sand og vedvarende pønitense. Djævelen var ude på at påvirke menneskene og i det hele taget regere med dem. Pointen i en del af opbyggelseslitteraturen er netop, at Djævelen er så snedig, at folk ikke kan finde ud af, at det er ham, der er på spil, og derfor må de have teologerne til at forklare, hvordan det forholder sig i de enkelte tilfælde. Jersin, som Johansen citerer i anden sammenhæng, siger om Djævelen, at »som han er en ånd, så er han mægtig inde i menneskers ånd og sjæl den at besidde, belejre og indtage, således at et menneskes sjæl ikke kan råde sig selv... ikke kan mærke hans nærværelse, når han opererer inde i hjerne og sind, i hjerte, nyrer, affekter og vilje.«¹⁵ Det er nok under denne synsvinkel, man skal forstå både lovgivningens baggrund og teologernes forskellige udsagn.

Og nu til det andet punkt, hvor jeg ikke er enig med Johansen, nemlig spørgsmålet om denne forkyndelses og litteraturs gennemslagskraft som mentalitetsændrende faktor over for befolkningen. Desværre eksisterer der ikke megen systematisk forskning i dette eller i opbyggelseslitteraturen overhovedet.¹⁶ Vi ved meget lidt om, hvorvidt denne litteratur faktisk blev læst og brugt efter forfatternes hensigter. Der er spørgsmålet om læsefærdighed, som afgjort var voksende, især i købstæderne, men også på landet, i hvert fald blandt de mere velstående bønder. Vi ved endnu alt for lidt om disse og andre forhold, til at vi kan drage vidtgående konklusioner om eventuelle ændringer i befolkningens tænkemåde. Når

¹⁵ Jens Dinesen Jersin: Om Mirackler, Tegn og Obenbaringer og deres Udleggelse, 1631.

¹⁶ Vigtigste fremstillinger: Bjørn Kornerup i Den danske Kirkes Historie, IV, 1959, der dog i nogen grad har det til fælles med andre danske kirkehistorikere, at de har en tendens til primært at fremstille baggrunden for den kirke og kristendomsforståelse, der eksisterer i dag, hvilket bl.a. har betydet, at trosformer og religiøs adfærd, som ikke forblev en integreret del af kirkens lære og praksis, er blevet marginaliseret eller ignoreret. Om opbyggelseslitteraturen siger Kornerup, at »til at bestemme en periodes religiøse egenart er denne litteraturgren ofte af større betydning end bindsvære værker af tidens lærdeste teologer«. Alligevel beskæftiger han sig mere med de lærde teologer end med opbyggelseslitteraturens forhold til befolkningen. – Mere central i denne sammenhæng er J. Oskar Andersen: Dansk syn på fromhed og 'Gudfrygtigheds øvelse' i ældre luthersk tid, indledning til Thomas Kingos »Åndeligt Siunge-Koor«, 1931. Med det mål at indkredse baggrunden for Kingos særlige fromhedstype skildres her udviklingen af fromhedsideal og -praksis fra reformationen til 1670'erne. – Dansk Litteraturhistorie (Gyldendal), bd.2 (1984) og bd.3 (1983) analyserer en række opbyggelsesskrifter i sin fremstilling af de bredere kulturhistoriske linier og den stadig dybere kløft mellem elitens finkultur og den gamle folkekultur. – Vigtigst i nærværende sammenhæng er et arbejde af kandidatstipendiat, mag.art. Charlotte Appel, »En sand Guds frygtigheds daglige Husøvelse«, Et bidrag til undersøgelse af dansk bønne- og andagtslitteratur, specielt i perioden 1615-1640, opgave til magisterkonferens 1989, utrykt ms., 98 sider. Vægten er lagt på den hidtil ret upåagtede dimension af kristianiseringsprocessen, nemlig den undervisning af jævne mennesker, der var indeholdt i bønne- og andagtskrifter forfattet af tidens sognepræster. Jeg takker Charlotte Appel, ikke mindst for bistand til orientering i denne omfattende litteratur.

jeg generelt er skeptisk, skyldes det især, at det står mig klart, at landbefolkningen i almen tænkemåde og virkelighedsopfattelse stod meget langt ikke blot fra eliteteologerne ved Universitetet, men også fra de teologiske forfattere på et mere ydmygt plan, som skrev hovedparten af opbyggelseslitteraturen, hvad denne litteratur jo selv slår på adskillige gange. Det er ikke let at se for sig en dansk landbefolkning, der svarer til den beskrivelse, Johansen slutter sin bog med: at den linie kirken lagde, og som sejrede, »havde betydelige konsekvenser for befolkningen, for den medførte en knugende syndsbevidsthed og erkendelsen af en straffende, men retfærdig Gud« (s. 160). Der kan have været nogle, der følte sådan. Men det er ikke psykologisk troværdigt, at et flertal af jordnære bønder, som befandt sig i noget, der kan kaldes en overlevelseskamp i et marginalsamfund, skulle lade sig påføre »en knugende syndsbevidsthed«. Kilderne viser noget ganske andet, jævnfør hvad Gustav Henningsen andetsteds i dette nummer skriver om lykke-begrebet og andre grundlæggende forestillinger, der har holdt sig langt op i tiden.

Noget, der bestyrker mig i den mening, at andagtslitteraturen og den forkyndelse, der svarede til den, ikke fik nogen synderlig holdningsændrede virkning i befolkningen, er de resultater, J. Oskar Andersen er kommet til. Han er én af dem, der har beskæftiget sig med sagen, og Johansen citerer ham som nævnt for hans karakteristik af opbyggelseslitteraturens indhold. Lad mig citere fra samme skrift angående denne litteraturs betydning for befolkningen:

»Selv når en fromhedstype, der advarer mod falsk »sikkerhed« og indskærper oplevelsens nødvendighed, »sejrer«, forsåvidt den nu almindelig antages som det klareste udtryk for evangelisk kristendom og præger forkyndelsen og det private opbyggelsesliv, kan man være såre langt fra det mål, dens talsmænd havde sat sig: dens virkelige tilegnelse i menighederne. Et er sejren af en lære om »frelsens orden« (*ordo salutis*) og forkyndelsen af den i indtrængende og stærke ord i tale og skrift, et andet vækkelsen til liv i overensstemmelse med den. Selvom utvivlsomt manges guds frygt havde fået et sandere og dybere indhold, hvad allerede de bønnebøger, der skyldes lægfolk, og adskillige salmer med langt stærkere subjektivt præg end før vidner om, kunne hverken påbud, prædiken, opbyggelsesbøger eller nye former for hjemmets andagtsliv sikre et trosliv som det ønskede – hvad jo iøvrigt retningens talsmænd fuldtud forstod, da de jo netop hævdede, at dettes virkelige sejr udelukkende beror på Guds virken.

De vedblivende klager over tilstandene viser nu, at en sådan sejr

udeblev.« Andersen nævner en række årsager hertil og slutter: »Men først og sidst lod jo mange mennesker dengang, som nu, overhovedet ikke deres livsførelse påvirke af formaninger eller straffetrusler«. ¹⁷

Opfattelsen af sygdommes årsager

Johansen har påvist, at sygdom hos mennesker og husdyr spillede langt den største rolle i anklager og vidneudsagn vedrørende trolddom (s. 58 ff). Det er derfor naturligt, at han udover den ovenfor omtalte »forsynsforklaring« også overvejer en anden af de forklaringer på processernes ophør, som har været fremme i den internationale litteratur, nemlig hvorvidt den nye naturvidenskab, herunder især den mekaniske filosofi, var slået så meget igennem her i landet, at den har kunnet påvirke folks opfattelse af trolddom som forklaring på sygdom og ulykker (s. 140 ff). Johansen konkluderer, at danske videnskabsmænd kun i ringe grad var inspireret af Descartes mekaniske filosofi. Det er jeg meget enig i. Det næste Johansen skriver: at videnskabsmændenes indflydelse på trolddomsprocesserne var ikke-eksisterende (s. 142), er måske mindre relevant, hvis der menes deres direkte indflydelse, for det, der skulle være tale om, var jo en indflydelse på befolkningens grundlæggende forestillinger om sygdommes årsager. Men det afgørende er, at det næppe er her, forklaringerne skal søges. Der er en efter min mening vigtig side af sagen, som ikke behandles i bogen, nemlig de modsætninger, man måtte erkende eller føle, mellem de erfaringer, man gjorde med den ydre virkeligheds realiteter og det billede, man havde af den samme virkelighed og de kræfter, der virkede bag dens erkendte overflade. Dette er generelt en vigtig mentalitetshistorisk faktor, og den var også virksom i forbindelse med 1600-tallets sygdomsopfattelse.

Det var som nævnt hele tiden teologernes overordnede synspunkt, at sygdom og ulykker i enhver form var Guds prøvelser, advarsler og straffe. Men samtidig mente de, at man skulle benytte sig af de midler til sygdommes bekæmpelse, Gud havde givet. Vi finder det f.eks. hos førømtalte N.P.Nested. I sin bog *Clangor Tubæ. Basune-lyd, hvorved Jerikos mure må falde ned* fra 1624 taler han om folk, som når de er syge »sige vankundelig: »Vil Gud hjælpe mig og er mig livet længere forlagt, da bliver det vel godt alligevel. Men vil ikke Gud hjælpe mig eller min dødstid er kommet, så hjælper ingen lægedom etc.« O dårlighed. Thi dette er intet andet end at friste Gud og at foragte de råd og midler og de

¹⁷ J.Oskar Andersen, anf. arb. s. ILf.

skabte [læger og bartskeerere], som han har skabt, ikke at de skulle forskydes, men at de skulle annamnes med taksigelse«. Med denne advarsel imod en »kristen skæbnetro« er det lige så lidt som med hensyn til troldfolkene passivitet, der anbefales. Og dette at bruge »Guds midler« til bekæmpelse af sygdomme, samtidig med at de samme sygdomme efter Guds uransagelige vilje var sendt af ham, var der folk uden for teologernes kreds, som lagde endnu større vægt på.

Man var jo nemlig, belært af erfaringer, ganske på det rene med, at der var noget, der hed smitte, og at man kunne undgå sygdom ved ikke at udsætte sig for smitte. Vi finder det i Kirkeordinansen fra 1537/39: På hospitalerne skulle de syge deles efter sygdommens art, så folk med samme sygdom brugte samme kammer, senge, fæde og skåle, »især hvor der er frygt for, at sygdommen kan fænge, at sygdommen ej må af omgængelse fra nogle udbrede sine kræfter til mange«. ¹⁸ Vi ser det også i 1500- og 1600-tallets »pest«-litteratur, altså skrifter der blev udgivet i anledning af sygdomsepidemier. Der er f. eks. Jesper Brochmands *Herrens hånd. Det er en kristelig og gudelig undervisning af Guds ord om pest* fra 1630. For Brochmand er pesten entydigt noget, Gud sender. Det meste af bogen, 168 sider, er en redegørelse herfor, nemlig at Gud sender sygdommen for at fremskynde pønitenzen, prøve de kristne i troen og få dem til at følge Kristi forbillede. Man skal med tålmodighed bære korset, bekende sine synder og gøre bod. Men så har bogen et tillæg på ca. 50 sider, skrevet af Universitetets medicinske fakultet, der hedder *En kort undervisning hvorledes man skal forholde sig i denne farlige tid*. Her gentages, at pesten kommer fra Gud, men så hedder det lige efter:

»Lader det sig dog anse... at denne forgiftige ild andet steds først er optændt og siden har udspreidt sine gnister og sæd til os, formedels befængde personer og deres klædebon og andre varer, ved hvilken sådan subtil og fængsom smitte hænger og sig der udi til en tid forborger og skjuler.«

I det næste afsnit, der handler om, hvad man skal gøre imod sygdommen, omtales igen først pønitenzen, men ellers drejer det sig om forskellige praktiske foranstaltninger (bl.a. renlighed) og lægemidler, der kunne forebygge eller kurere sygdommen.

De fleste i dag vil nok opfatte dette som udtryk for en modsætning eller splittelse inden for den daværende elites billede af verden, navnlig fordi vi ved, at denne modsætning efterhånden tog form af en splittelse imellem

¹⁸ Kirkeordinansen 1537/39, ved Martin Schwarz Lausten, 1989, s. 218.

den religiøse virkelighedsforklaring og den nye »naturvidenskabelige« med dens nye form for rationalitet. Hvad der er afgørende i forbindelse med spørgsmålet om baggrunden for trolddomsprocessernes ophør er, at dette slet ikke er uddebateret med en konstatering af, at Descartes mekaniske filosofi ikke havde fået sit gennembrud i Danmark. Vi ved meget lidt om, hvilken indflydelse folk som Paracelsus og senere Bacon har haft i Danmark med deres tanker om, at det enkelte menneskes erfaringer udgør kilden til sandhed og viden. Johansen nævner med rette (s.141f), at Bacon bestemt ikke var fjendtlig over for den magiske tankeverden. Når han forkastede den traditionelle magi, var det mest for dens mangel på metode, men han accepterede den principielt som erfaring og dermed som vej til viden. Men helt bortset fra Bacon havde den ydre fysiske virkelighed forlængst belært folk om, at der kunne være flere mulige forklaringer, og at sygdomme og andre påtrængende realiteter ikke kunne klares på et teoretisk-abstrakt plan. Man gjorde erfaringer, som ikke umiddelbart lod sig forene med den officielle og anerkendte viden. Så måtte man udvide forklaringsrammerne eller ty til andre. Mentaliteter er altid processer og altid fulde af modsætninger og ubesvarede spørgsmål. Det skulle vi være de første til at erkende. Enhver tids eksperter har altid det største mas med at få det hele forenet inden for de forklaringsrammer, de er eksperter i. Det nye i 1600-tallet er ikke den slags modsætninger. Det nye er den voksende opmærksomhed på dem, og at der blev skrevet og trykt og læst meget mere, som direkte eller indirekte bragte dem frem i bevidstheden.

At der var opbrud i tankerne om trolddommens væsen og sygdommenes natur blandt den verdslige og gejstlige elite får man en fornemmelse af, når man læser den nye kirkeritual fra 1685. Her er et afsnit *Om de besatte og dem, som i en eller anden måde plages af Djævelen eller hans onde redskab*. Vedrørende besættelser hedder det, at »om endskønt slige eksempler, derfor Gud være æret! er nu om stunder rare [sjældne] i Kristenheden, siden den Stærkere er kommet over den Stærke, siden Løven af Juda har vundet sejr, og siden engelen af himmelen, den store Slange- Knuser, Kristus Jesus, har bevist sin magt over Satan og bundet ham ved sin evige almagts lænke, at han ikke kan regere nu som tilforn, Apoc.20, v.1. Så bør man dog ikke holde det for fabel, melankoliske griller eller anden sindets urolighed, når sådant høres iblandt os, og ikke tænke, at vi nu er aldeles fri for slige Satans anfægtninger, ligesom der var ingen plads nu mere for ham i Kristenheden, efterdi han er ikke så bundet til afgrunden, at han jo endnu dagligen løber om i verden som en brølende løve at gribe slige og opsluge hvem han finder, 1. Pet. 5, v.8. Og hvi skulle han ikke nu lige så vel lade sig finde iblandt de kristne som

tilforn hos de epheser og philippenser, hvor Kristus lærtes og prædikedes lige såvel som hos os«? Det gælder for præsten, som stilles over for sådanne tilfælde, om at »være betænksom i sine domme og i sådan fald vel at vide at gøre forskel på slige Satans gerninger, så at han ikke tager det ene for det andet og dømmer den at være besat, som enten ikkun udvortes plages af Djævelen eller og ved forgift eller anden trolddom er bragt i den tilstand eller og måske af en naturlig svaghed således kan anstille sig, efterdi der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem, som er besatte, såsom måned-syge, raseri, den faldende syge og andre deslige«. Det bestemmes så, at præsten i de enkelte tilfælde skal tilkalde både andre præster og *læger*, og de skal i fællesskab afgøre, om der er tale om naturlig sygdom, og hvis ikke, om der da er tale om legemlig besættelse af Djævelen, så denne regerer i hele legemet »og sind, fornuft og alle sjælens egenskaber«, eller om Satan kun har bemægtiget sig et enkelt lem på legemet.¹⁹

Tanken om at anskue en række tilfælde af formodet besættelse eller forgørelse som sygdom var ikke ny, men her lanceres den nu som autoriseret visdom med lovkraft. Enhver kirke og skole i landet skulle anskaffe kirkeritualen.²⁰ Den må formodes at have fået den utilsigtede virkning, at det herefter var legitimt for læger og præster og alle andre, der fik kendskab til ritualens indhold, at henvise foreliggende tilfælde til »naturlig sygdom« i stedet for til besættelse eller forgørelse ved trolddom. Ti år efter ritualens fremkomst fik dette stor betydning i forbindelse med besættelsen i Thisted, hvor det var det store stridsspørgsmål blandt autoriteterne, om der var tale om en form for besættelse, sygdom eller simpelt bedrageri. Man må antage, at kirkeritualen har virket i retning af, at læger og i hvert fald en del af præsterne efterhånden har været tilbøjelige til at diagnosticere flere og flere formodede besættelses- og forgørelsestilfælde som udslag af naturlig sygdom. Det kan så igen have medført, at mange i den brede befolkning har fundet det endnu mere umuligt at komme igennem med en trolddomsanklage.

I hvor høj grad den almindelige befolkning i øvrigt er blevet direkte påvirket af brydningerne i elitens billede af virkeligheden og den voksende opmærksomhed på modsætningerne i det, ved vi ikke, for det har vi ingen undersøgelser af. Men i det viden-system, som den almene magiske forestillingsverden udgjorde, var aktiv sygdomsbekæmpelse med signeformler, kors og andre symboler, urter, vand fra bestemte kilder og

¹⁹ Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685, s. 226-232.

²⁰ Fogtmans Reskripter, II, s. 313.

meget mere naturligt nok et vigtigt element. Det er sandsynligt, at mange i den brede befolkning – med eller uden dybere refleksion – har følt sig mere på linie med medicinerne og andre med hang til naturvidenskabelige forklaringer og aktiv påvirkning af naturens kræfter end med bodsteologernes tale om syndsbevidsthed og bøjen sig under Guds vilje og tåle og lide som Job. Vi ved som sagt ikke meget om disse sammenhænges betydning i praksis. Det går ikke an at være for systematisk, når man har at gøre med emner, der involverer menneskelige følelser, og det må siges at være en svaghed ved Johansens bog, at han har så lidt fornemmelse for de forskelle, nuancer og modsætninger, der lå i tidens forestillinger om sygdommenes natur og årsager. Modsætninger af lignende art findes i enhver tids mentalitet, og det er efter min mening ikke mindst dem og deres stadige konfrontation med den ydre virkelighed, der gør, at mentaliteter hele tiden er under forandring.

Adelens rolle

Der er én klasse, som glimrer ved sit næsten fuldstændige fravær i bogen, og det er godsejerne. Johansen kommer ind på de adelige landsdommere og overvejer deres ændrede meninger, men der var andre adelige, som var i direkte kontakt med landbefolkningen, nemlig de almindelige herremænd, som spillede en afgørende rolle på det lokale plan. Når Johansen meget rigtigt siger, at »impulsen til processernes ophør må være kommet andetsteds fra end fra en lærd elite, og den må have indvirket langt mere direkte på de borgere og bønder, der rejste sagerne, end en lærd elite ville have været i stand til« (s.144), havde det vel været nærliggende at overveje de påvirkninger, der udgik fra herskabet på godserne.

Det er velkendt, at både den private godsejer og den adelige lensmand (senere amtmand) fortsat fungerede som kongens lokale repræsentant. For overhovedet at kunne fungere på lokalt niveau måtte statsmagten uddelegere væsentlige administrative beføjelser til godsejerne og samtidig honorere godsejernes lokaladministration med politisk magt i området. Også enevælden måtte – trods sine forestillinger om et umiddelbart kongeligt styre – fortsat acceptere, at der var dette magtfulde mellemlid mellem konge og folk. Ejendomsretten gjorde i lovens forstand godsejeren til husbond for alle, der tjente ham og fæstede hans gårde og huse. Med husbondretten fulgte hals- og håndsretten, d.v.s. fuld politimyndighed, over godsets bønder og tugtelsesretten, som Danske Lov stadfæstede og ikke satte andre grænser for, end at den ikke måtte medføre grov legemsbeskadigelse. Fra 1628 var det godsejerne, der pålignede deres fæstebønder ekstraskatterne, og det måtte jævnlige indskærpes, at de ikke

måtte favorisere nogle bønder på andres bekostning. I 1682 pålagdes godsejerne personligt ansvar for bøndernes skatter. Enevælden efter 1660 bekræftede i det hele taget husbondens rettigheder, og med den stærkere statsmagt i ryggen og bøndernes ringere muligheder for samlet, aktiv modstand i forhold til især det tidlige 1500-tal kom godsejerne til at fylde stadig mere i lokalsamfundene i den periode, vi her beskæftiger os med. Det gav sig bl.a. udslag i, at de landsbyvedtægter, der regulerede landsbyernes ret og skel, nu skulle godkendes af herskabet, selv om vedtægten ikke omfattede herregårdsjorden.²¹ En del af godserne, under enevælden også grevskaber og baronier, havde birkeret, og det var godsejeren, der udnævnte birkedommeren, ligesom lensmanden på kongens vegne udnævnte herredsfogeden.

Godsejeren og hans families særlige position blev konstant demonstreret ved sprog og klædedragt, vogne med firspand og tjenere, ved store klapjagter og ved herregårdens dominans i landskabet. Det har haft betydning for forholdet mellem herremanden og hans undersåtter, at han ofte ejede sognekirken. Det betød bl.a. at han havde kaldsretten. Biskoppen skulle afgøre, om ansøgere til ledige præstekald var teologisk og moralsk kvalificerede, og godsejeren kunne så frit vælge imellem de kvalificerede, ligesom han havde afgørende indflydelse på, om en præst kunne få lov til at lade en søn eller svigersøn efterfølge sig i embedet. Også i de kirker, som adelen ikke ejede, bestemte den lokale godsejer i praksis, hvem der skulle være sognepræst. En forordning fra 1606 forbød, vistnok på adelens foranledning, at bisperne tiltog sig indflydelse på præstevalgene. Den gamle regel skulle overholdes, at »de bedste af sognet« på almuens vegne skulle vælge præsten.²² Det betød i praksis, at den lokale godsejer kunne råde for valget efter behag. Sognepræsten var altså i et klart afhængighedsforhold til godsejeren og kunne vanskeligt fungere i sit embede, hvis han kom i konflikt med herskabet. Kirken var i øvrigt i sig selv en manifestation af godsejerens og hans slægts magt og betydning i den sakrale sammenhæng, med sarkofager og mindetavler over tidligere ejere og gravfaner og sortmalede kårder, hvoraf der i tidens løb kom mere og mere, men hvoraf det meste nu er fjernet.

Denne dominans i lokalsamfundet og godsejerens magtstilling i det hele taget er velkendt og ofte beskrevet, og det er blevet konkluderet, at »på det formelle plan var de danske godsejeres myndighed så godt som

²¹ Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 2. udg. 1947, s. 125.

²² Kirkehistoriske Samlinger, bd. 7, 1869-71, s. 470 ff. Se også Rørdam: Københavns Universitets Historie fra 1588-1621, 1874, s. 215.

uden grænser».²³ Der er derimod ikke gjort meget ud af, hvad denne overvældende magtstilling har betydet for holdninger og tænkemåder og mentale forandringer i lokalsamfundene. Eller for at sige det på en anden måde: hvordan den proces er foregået, som har tenderet imod, at de herskendes tanker er blevet de herskende tanker. Både ved personlig tilstedeværelse og gennem fogeder og forvaltere har godsejeren øvet en indflydelse, som bønderne måtte »tænke med« i mange sammenhænge. Det var godsejeren, der direkte eller indirekte definerede, hvad der var det »fine« og rigtige og acceptable og det, der kunne betale sig. Det var ham, der satte grænserne for, hvad der overhovedet kunne lade sig gøre eller mentes at kunne lade sig gøre på mange områder, f.eks. hvad man kunne forvente at kunne komme igennem med ved herreds- eller birketinget. I tidens almene samfundsforståelse var godsejere og bønder knyttet sammen som dele af samme guddommelige orden, hvad der i sig selv var en del af baggrunden for, at godsejeren kom til at fylde meget i lokalsamfundets mentale liv.

Det skal her erindres, at godsejere – ligesom præster – var meget forskellige. Der var internationalt orienterede højadelige som Hannibal Sehested og Corfitz Ulfeldt eller senere i århundredet Jens Juel og Knud Thott. Der var borgerlige erhvervsfolk, der blev godsejere under enevælden, og hele tiden var der også små, provinsielle herremænd, hvis åndelige horisont næppe har rakt ret meget længere end til den officielle kirkelære. Men under ét var de afgjort den gruppe i samfundet, der – sammen med det øverste lag af borgerskabet – blev mest konfronteret med nye synsmåder og en ny livsstil, som på mange måder kunne ligge langt fra bodsteologernes idealer. Det skete gennem dannelsesrejser til udlandet, studier ved udenlandske universiteter, påvirkning fra den internationale hofkultur og selskabeligt samvær og social afsmitning hjemme på godserne. Og måske ikke mindst gennem tilegnelse af den mangfoldige og brogede boglige kultur, hvis omfang og karakter jo er noget nyt og betydningsfuldt i 1600-tallet. Fra sidste del af 1500-tallet er vi for første gang inde i en tid, da alle, som administrerede magten, fra konge til lokale herremænd og deres fogeder, havde tilegnet sig den skriftlige kulturs grundlag. De kunne læse og skrive. Det betød naturligvis ikke, at de allesammen var blevet moderne i hovedet, og at de har

²³ Ole Feldbæk: *Den lange fred*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd.9, 1990, s.46f, 52ff. – Danske Lov afskaffede helt menighedernes indflydelse på præstevalgene. Udnævnelserne blev nu også formelt overladt til kirkeejerne. Christian V solgte mange af sine kirker til adelige, således at næsten alle landets sognekirker kom på adelige hænder. Denne privatisering kunne undertiden føre til, at præsteembederne ligefrem solgtes til den højstbydende ansøger. Urban Schrøder i *Den danske Kirkes Historie*, IV, 1959, s.390f.

forbudt deres bønder at rejse sigtelse for trolddom. Som det senere skal vises i forbindelse med 1617-forordningen, var der ved den tid selv højtstående adelige, der var præget af den gamle magisk-religiøse forestillingsverden, som senere, da den lærde og økonomiske elite havde skilt sig endnu mere ud fra resten af befolkningen, blev kaldt »folkekulturen«. Denne udskillelse tog lang tid. Gennem hele århundredet var der adelige, der som små havde barnepiger fra de jævne lag, som har fortalt dem eventyr, sunget for dem og lært dem remser og signeformler. Bevidsthed og følelser var også dengang udsat for mange modstridende impulser, og mentaliteter er træge størrelser, der forandrer sig langsomt, og hvor en del af det gamle bliver tilbage, når forandringen må siges at være sket. Som Johansen gør rede for (s. 143f) har vi endnu i 1680'erne en godsejer, Jørgen Arenfeld til Rugård, der forfulgte troldfolk, hvad der i øvrigt førte til, at han mistede sin birkeret.

Bønderne

Bønderne udgjorde den numerisk helt dominerende del af befolkningen og af dem, der omhandles i det materiale, Johansen benytter. Til hans behandling af bøndernes sociale og økonomiske situation i 1600-tallets Danmark er der nogle bemærkninger at gøre.

I forbindelse med det opsving i processernes antal, der kan konstateres omkring udsendelsen af den nedenfor omtalte 1617-forordning, overvejer Johansen, om det var kriseår for bønderne, og når til, at det var det ikke, der var tale om »en jævn økonomisk vækst, der også kom bønderne til gode« (s. 42f).

Denne påstand baserer sig på nogle citater af Erling Ladewig Petersen. Han konkluderer, at »perioden fra 1550'erne til udgangen af 1620'erne repræsenterer altså langt fra nogen ubrudt økonomisk glansperiode«, men der var »en vældig økonomisk vækst«. Det er ikke det samme som en jævn økonomisk vækst. Ladewig mener, at bønderne »utvivlsomt« opnåede »et økonomisk udbytte af prisstigningerne«, hvilket er rigtigt, hvis man med bønderne mener nogle af bønderne, og det gør Ladewig, for han sammenfatter sine overvejelser således: »Hovedgevinsten ligger utvivlsomt hos kronen og adelen, som fuldstændigt beherskede landets produktionsapparat.... I hvilket omfang der har fundet en spredning sted af adelens og kronens velstand, er vanskeligt at afgøre. Sandsynligheden kan tale for, at købstæderne og ikke mindst Københavns købmands-aristokrati i kraft af landbrugseksporten har høstet deres rigelige andel i velstandsvæksten, og at også bønderne i mere begrænset omfang har kunnet nyde godt af prisstigningerne... hvorimod ufaglærte, tjenestefolk

osv. har gået en kummerlig tilværelse i møde». ²⁴ Bønder er mange ting. Landbefolkningen spændte fra velstående fæstebønder og et lille antal selvejere over fæstebønder, der sad og hakkede i det, til husmænd og inderster, der var daglejere. Hertil kom den store mængde tjenestefolk. Det var naturligvis ikke dem alle, der har haft mulighed for at sælge korn eller opdrætte stude. Det er oven i købet sådan, at befolkningstilvæksten, som varede til omkring 1620, resulterede i et voksende antal huse. Storgodsdriften kunne medføre, at gårde blev nedlagt, og beboerne i nogle tilfælde reduceret til husmænd eller inderster, hvilket i de fleste tilfælde vil sige til landarbejdere. Hertil kommer hele hoveriproblematikken. Der var tale om en voksende differentiering af landbefolkningen, nøjagtig ligesom i købstæderne. Der var nogle bønder, der blev rigere, formentlig fordi de i én eller anden grad fik gavn af prisstigningen. Og der var en vækst i den fattige del af den bofaste landbefolkning, som er dem, vi taler om her. ²⁵ Det er mærkeligt, at Johansen ikke har set disse elementære sammenhænge, så meget mere som han har set dem for købstædernes vedkommende (s. 42) og andre steder interesserer sig for de sociale forskelle på landet. På side 110 handler det således om fæstere over for husmænd, og på side 111 konkluderes: »Skønt på et spinkelt grundlag skal det hævdes, at fæstere anklagede og vidnede imod personer, der stod lavere på den socio-økonomiske rangstige.« Naturligvis er der ingen, der nogensinde har villet hævde, at det »udelukkende« skulle være social-økonomiske modsætninger, der udløste det store opsving i processerne (s. 42) Men det kan ikke være uden interesse at konstatere, at dette opsving forekommer i den periode, man – bl.a. Ladewig med Henry Kamen – har kaldt en social »jerntid«, da de sociale modsætninger i by og på land blev større, og flere og flere kom ud i en situation, Johansen beskriver for Sydvestjyllands vedkommende: hvor »livets opretholdelse balancerede på marginaler« (s. 108).

Med udgangspunkt i de voksende sociale forskelle blandt landbefolkningen kan vi nu vende os til det problem, der drejer sig om, *hvordan* godsejernes holdninger og synsmåder kom til at dominere i lokalsamfundene. Vi er her ved én af de forklaringer på processernes ophør, som findes i den internationale litteratur, ²⁶ men som Johansen ikke overvejer

²⁴ Erling Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700*, Dansk socialhistorie, bd. 3, 1980, s. 252, 258f.

²⁵ Om et mindretal af »rige bønder« og om bøndernes voksende »genstridighed« og omstand fra ca. 1630 se Ladewig, anf. arb., s. 355.

²⁶ Robert Muchembled, f.eks. i *Spejgeln baksida: satansmyter och kulturella realiteter, Håxornas Europa 1400-1700* utg. Bengt Ankarloo och Gustav Henningsen, 1987, især s. 138-144.

for Danmarks vedkommende. Det vedrører den måde, godsejerne styrede deres små kongeriger på, og den måde lensmænd og senere amtmænd administrerede på. Man har i den forbindelse hæftet sig meget ved bondeplagere blandt godsejerne og deres fogeder. Det gælder ikke mindst i den følgende tid med begyndende borgerlig opposition imod enevælde og godsejerstyre og med diskussionen om landboreformerne. Bondeplagere fandtes, men det er ikke sådanne ekstreme tilfælde, der er interessante, og slet ikke i vores sammenhæng. Interessant er derimod det normale, den måde den forsvindende lille gruppe af godsejere administrerede og overhovedet fungerede på i lokalsamfundet.

Magtudøvelsen foregik som bekendt især gennem fogeder på forskellige planer, udnævnt af godsejere og lensmænd og taget blandt bønderne. Der var herredsfogeder og birkefogeder, der fungerede som dommere. Og der var ridefogeder og ladefogeder, der stod for godsdriften. Der var kort sagt et lag af ledende bønder, der var placeret imellem godsejerne og den øvrige del af landbefolkningen, som de administrerede. Det er uden tvivl i dette lag, vi også finder de mere velbjergede bønder, som sandsynligvis i et eller andet omfang har høstet gavn af prisstigningen, da det var aktuelt. Disse velstående bønder har været forbundet i slægter, som gennem ægteskaber kunne få familieforbindelser og indflydelse på tværs af gods- og herredsgrænser. Slægternes medlemmer har kunnet støtte hinanden på tinge, når det drejede sig om mededsmænd og godt skudsmål eller blot om vidneudsagn i almindelighed. Sammen med rådmanskredse i købstæderne, som de også har været i slægtsforbindelse med, og sognepræsterne, som tit kom fra disse kredse, har de udgjort et vigtigt forbindelsesled imellem godsejernes dominerende kultur og den bondekultur, de selv havde rod i. De levede selv i landsbysamfundene med disses kollektive, traditionsbundne adfærdsmønstre og tankeverden, men samtidig havde de blikket vendt imod elitens kultur. De fik en begrænset, men følelig andel i den lokale magtudøvelse, der har skabt hos dem en accept af forholdene og et engagement, som ikke har været til at skille fra bevidstheden om selv at opnå sociale og økonomiske fordele. De havde gode muligheder for at blive en slags politiske ledere for landbefolkningen, et tingsaristokrati, som de er blevet kaldt, der med godsejeren i ryggen kunne opnå en dominerende stilling i de små samfund. Og omvendt var det af indlysende interesse for godsejerne, et par promille af befolkningen, at have sådan et net af afhængige og loyale funktionærer og arbejdsledere, der nok, når det skønnedes nødvendigt kunne udøve tugtelsesretten for herskabet som ridefogeder og dømme på bedste vis som herreds- og birkefogeder, men som primært og som det normale udøvede et lederskab

på herskabets vegne, der fik tingene til at glide på godsejernes betingelser og gjorde træhest og hundehul til undtagelser, der stod som skræmmende muligheder, hvis det andet ikke slog til.

Om fogedernes stilling i lokalsamfundet i forhold til sognepræsterne har vi et talende eksempel fra 1587. Kapellan i Næstved, hr. Knud Jørgensen, søgte kaldet som sognepræst ved Gunderslev kirke, som var patronatskirke under herregården Gunderslevholm, der ejedes af Birgitte Bølle. Ansøgningen stiledes til hende, men den sendtes til fogeden på Gunderslevholm, Peder Skriver, med et følgebrev, hvor kappellanen beder om, »at I ville på mine vegne antvorde eders frue denne min skrivelse til tro hænde, og hvis muligt er, hjælpe med ord til bedste hos hende. Jeg vil tjene eder igen af al min formue, så længe jeg lever«. ²⁷

Det er indlysende, at der i dette regeringssystem også har ligget et stærkt element af formidling af normer og holdninger og en både bevidst og ubevidst tilpasning til magtens ønsker og tendenser. Det har så at sige ligget indbygget i systemet, og heri adskiller 1600-tallets Danmark sig ikke fra andre klassesamfund. Under normale forhold opretholdes magtsystemer altid i mindre grad gennem synlig og direkte tvang end gennem én eller anden form for accept baseret på en i grundlæggende henseender fælles virkelighedsopfattelse, der i magtens udlægning fremstiller det eksisterende system som det naturlige, mulige og rigtige, samtidig med at den imødegår oppositionelle forestillinger og også indeholder forklaringer på konkrete behov og problemer for alle. Den herskende virkelighedsforklaring må være rummelig og til en vis grad også kunne omfatte forskellige, måske modstridende elementer, således at den af vidt forskellige grupper kan føles som sand eller som også omfattende det sande. Men den ideologi, der sammenfatter og legitimerer systemet, er aldrig uden indre modsætninger, ligesom en befolknings konsensus om et givet magtsystem aldrig er fuldstændig. Den vil som oftest spænde fra egentlig accept og følelse af »sandhed« i systemet over resignation, fordi man ikke ser noget alternativ, til frygt og følelse af afmagt. Og der vil altid være store dele af befolkningen, som nok tilpasser sig i det ydre, men som så langt det lader sig gøre fastholder sine holdninger og forestillinger, en »modkultur«, der eksisterer i stadig interaktion og blanding med magtens dominerende kultur. Alt dette har fået ekstreme udslag i de mest brutale klassesamfund som Francos Spanien eller Lenins og Stalins Sovjetunion, hvor henholdsvis kristendommen og marxismen blev søgt brugt som midler til sammenkitning af befolkningens konsensus; men det

²⁷ Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. v. Gustav Bang, 1897-1899, s. 383 ff.

fungerer også, indbygget som en del af magtens væsen, i mindre undertrykkende systemer, hvor magthavernes dominans på det mentale område er mindre ekstrem og mindre synlig, men i længden nok mere effektiv som samfundsbevarende faktor.

Sådan var det også i 1600-tallets Danmark. Nyt i forhold til tidligere var en stadig stærkere statsmagt og en voksende skriftlighed i retsplejen og forvaltningen – noget, der i sig selv kom til at fungere som et konkret og psykologisk magtmiddel over for den mundtlige kulturs folk. Med ændrede holdninger hos adelen og det øverste lag af borgerne til sygdomsbegrebet og generelt til de folkelige trosformer og også til den ortodokse teologis tanke-systemer er det blevet mindre nærliggende – og mindre muligt – at føre sine trolddomsmistanker igennem til processer ved herreds- og birketingene, hvor storbønderne førte det store ord. Det var, som Johansen har vist, dyrt og risikabelt at føre trolddomssager, og det blev det ganske særligt efter 1685, da der kom et reskript om, at alle bålstraffe skulle indstævnes for Højesteret. Der måtte være en rimelig grad af sandsynlighed for, at sagen kunne føres igennem til domfældelse, før man gjorde det. Denne sandsynlighed svandt, efterhånden som den adelige og borgerlige elite tenderede imod at tilegne sig en mere »moderne« virkelighedsforståelse, hvor både teologernes idé om den personlige Djævel og menneskets totale syndighed og også den gamle magisk-religiøse tankegang med dens signeformler og forklaringer på sygdom og ulykker mistede deres magt over sindene. Og efterhånden som denne holdningsændring blev kendt og virksom hos elitens repræsentanter i lokalsamfundene.

Det er efter min mening i den her skitserede retning, vi skal søge for at nå frem til en forståelse af, at den befolkning, som stadig var dybt overbevist om den skadevoldende magis farlighed, holdt op med at benytte de lokale domstole som middel til at bekæmpe denne farlige fjende, samtidig med at det stadig stod i loven, at troldfolk skulle dømmes. Holdningerne til trolddomsprocesserne hører til i en større sammenhæng, og vi savner jo endnu undersøgelser af den lange proces, hvorved ét sammenhængende og inden for sine rammer rationelt videnssystem, nemlig det magisk-religiøse med alle dets forskellige meninger og synsmåder, langsomt afløstes af nutidens. Sådanne undersøgelser fører ind på det psykologiske og mentale område, som historikere traditionelt har været meget tilbageholdende med at begive sig ind på, måske især fordi det her er åbenbart, at den klassiske kildekritik og det gængse videnskabssyns forestillinger om, at virkeligheden lader sig indfange i »eksakte« definitioner, ikke slår til. Men det er vitterligt, at adelige og senere også borgerlige godsejere og også embedsmænd og erhvervsfolk i

byerne i 1600-tallet skilte sig mere og mere ud fra den jævne befolkning i kulturel og mental henseende. Denne udvikling fortsatte med voksende styrke i det følgende århundrede. Det er baggrunden for, at man overhovedet har kunnet tale om en »folkekultur« og give sig til at studere den som et særegent og mærkeligt fænomen, sådan som folk, der nu selv var kommet langt bort fra den, gjorde i 1700-tallet og navnlig senere.

Det forekommer mig evident, at den overvejende del af landbefolkningen stort set og med en række ændringer og modifikationer holdt fast ved sine gamle trosformer i hele den periode, vi taler om her, og endnu længere. Ellers havde der ikke været megen »folkekultur« at studere for forskerne i 1800-tallet og for den sags skyld langt op i 1900-tallet. Johansen synes at mene, at sognepræsternes forkyndelse og opbyggelseslitteraturen gjorde hele landbefolkningen kristne i teologernes forstand. Altså at den kristianiseringsproces, der herhjemme såvel som i andre både lutherske og katolske lande fandt sted som en del af centralmagtens almindelige bestræbelser på at gennemtrænge samfundene, lykkedes. Det savner vi bevis for, og det, vi ved, tyder i modsat retning.²⁸ Akkulturationsprocessen, som disse samlede bestræbelser sædvanligvis kaldes i den internationale kulturforskning, lykkedes i vid udstrækning på det ydre politiske plan, således at befolkningen her i landet måtte tilpasse sig den stærkere statsmagt og dens lokale repræsentanter, om end ikke uden modstand. Men samtidig skete der en delvis spaltning af den elitekultur, hvorfra akkulturationen udgik. Den spaltedes på længere sigt imellem på den ene side teologernes lærde kultur og på den anden den adelige og storborgerlige efterhånden mere verdsligt prægede kultur.

At befolkningen i det store og hele holdt fast ved sine gamle trosformer, den store kulturelle understrøm, der i århundredernes løb tålmodigt har optaget både katolske og senere lutherske elementer i sig, betyder i vores sammenhæng, at befolkningens hovedpart blev ved med at opfatte trolddom som alene skadevoldende magi og fortsatte med at betjene sig af den helbredende og lykkebringende, tilsyneladende i usvækket omfang til langt op i 1800-tallet. Johansen hævder, at bønderne på Falster i 1600-tallet havde den opfattelse, at trolddom primært var helbredende magi, signen og manen (s. 138). Argumentet er, at de nogle gange under retssager udtalte sig lidt forbløffet om, at de ikke vidste dette eller hint.

²⁸ Se f.eks. Jakob Rod: Dansk folkereligion i nyere tid, 1972. Gustav Henningsen har i en artikel, Hekseforfølgelse efter hekseprocessernes tid, Folk og Kultur, 1975, anført en lang række eksempler, der bekræfter det synspunkt, at i hvert fald en stor del af befolkningen på ingen måde opgav de gamle forestillinger, men helt op i 1800-tallet fortsat ønskede at værgе sig imod magisk skadevolden og beholde den helbredende og lykkebringende magi.

Det er en dårlig kilde til at bestemme, hvad disse bønder faktisk tænkte og mente. Der er megen tale om forgørelse og skadevolden i de falsterske processer, og der er ingen grund til at tro, at disse bønder skulle have skilt sig så afgørende ud fra deres standsfæller andre steder i landet. På baggrund af det komplicerede billede, der tegner sig af den mentale sammenhæng, hele trolddomsfænomenet indgik i, kan der i det hele taget være grund til at mane til forsigtighed over for Johansens tendens til noget håndfast at udskille meget præcise holdninger på grundlag af enkelte udsagn, der undertiden som her er faldet i særlige situationer som retshandlinger. Det gælder f.eks. de tre opfattelser af, hvad trolddom var, som han mener at finde i de falsterske processer (s. 132f).

1617-forordningen

Der har i det foregående flere gange været talt om denne vigtige forordning, som Johansen med rette tillægger stor betydning. Det er ét af hans meget væsentlige resultater, at det store opsving i processernes antal i Jylland kom ved samme tid som forordningen. Her skal til slut gøres nogle bemærkninger om nogle problemer, der knytter sig til den.

Det er vigtigt at se forordningens fremkomst under den synsvinkel, at det var teologerne, der pressede på for at få den igennem, og at den ved for første gang også at kriminalisere den helbredende magi udtrykte deres opfattelse af begrebet trolddom som omfattende al magisk virksomhed, der foregik uden for kirken. Så forskelligartede teologer som Christiern Pedersen, Peder Palladius og Niels Hemmingsen havde i tidens løb givet udtryk for dette synspunkt.²⁹ I 1608, da bisperne var forsamlet i København i anledning af prins Christians udvælgelse til tronfølger, benyttede de og de teologiske professorer ved Universitetet lejligheden til at sende et andragende til konge og rigsråd, hvori de skildrer de elendige kirkelige og moralske tilstande i befolkningen. Hor, drik, mord, over-

²⁹ Christiern Pedersen: Jærtegnspostil (1515), Christiern Pedersens Danske Skrifter, I, 1850, s.214. Peder Palladius: Visitatsbogen, Peder Palladius' Danske Skrifter, bd.5, 1925-26, s.110f. Niels Hemmingsen: En Undervisning af den hellige skrift hvad man dømme skal om... trolddom, signelse, manelse og anden sådan Guds hellige navns og ords vanbrug, 1575, s.7, 14. Jfr. Karsten Sejr Jensen: Trolddom i Danmark 1500-1588, 1988. – Johansen citerer (s.133) fra min artikel »Evangeliu lyse dag« eller »hekseprocessernes mørketid«? i Tradition og Kritik, festskrift til Svend Ellehøj, 1984, i en sådan sammenhæng, at man kunne læse det, som om jeg mente, at Palladius alene opfattede trolddom som signen og manen. Det er ikke tilfældet. Johansen formulerer sagens kerne på s.159: Palladius mente naturligvis, at trolddom også kunne være skadevolden, men den side skulle bønderne nok selv tage sig af og rejse sager. De havde derimod brug for kloge folk og ville ikke af sig selv retsforfølge dem. Derfor måtte Palladius gå særligt i rette med dem her og fremhæve, at også den helbredende magi var Djævelens værk.

vættes luksus, banden og sværgeren gik overalt i svang, befolkningen var uvillig til at lade børnene oplære i Guds ord, der var voksne på 40-50 år, der ikke kendte det mindste til katekismen, og som i 10, ja 14 år ikke havde været til alters. Teologerne anmodede kongen om at genoprette kirketugten. Det skete foreløbig ikke, og i 1610 indgav det teologiske fakultet på egne og bispernes vegne en omtrent enslydende gentagelse. Trolddom nævnes ikke specielt.³⁰

I 1615 blev Resen biskop i Sjællands Stift. Han havde da netop sejrrigt gennemført opgøret med filippismen og kryptokalvinismen. Kornerup skriver herom: »Resens stridigheder i året 1614 kan synes eftertiden lidet betydningsfulde, men anderledes så samtiden på dem. Både venner og fjender mødtes i enighed om, at siden reformationen havde den danske kirke aldrig oplevet så store trængsler som den gang, da det så ud, som om Djævelen af fuld kraft arbejdede på at bringe kirken til fald«. ³¹ Navnlig fra 1615 var det en dominerende tanke hos Resen, at verdens ende var nær, og i sine prædikener fremhævede han ofte konkrete træk ved tiden, der kunne begrunde tanken om den forestående afslutning. Syndens magt over de svage mennesker, deres af naturen ringe modstandsevne, Djævelens utallige fristelser, de ugudeliges spot og angreb, den truende død, den strenge dom efter dette liv var altsammen realiteter, der bestandig stod for ham.³² Efter sejren over kryptokalvinisterne og med Resens nyvundne magtstilling i kirken måtte han og hans meningsfæller ganske naturligt ønske at fortsætte kampen imod Djævelen og hans håndlangere ude i befolkningen. Det er helt klar med rette, Johansen betegner Resen som »en af de sandsynlige ophavsmænd til forordningen« (s. 39). Hans nære forhold til Christian IV skal erindres i den forbindelse.

Også i rigsrådet var der folk, som mere eller mindre delte eller var påvirkelige for Resens synspunkter. Det gjaldt ikke mindst de to kanslere på begge sider af kanslerskiftet i 1616.³³ Men blandt adelen i øvrigt var der folk, som stadig delte den almindelige befolknings opfattelse, at det alene var skadevolden, der var trolddom, og at den helbredende magi var god og nyttig. Vi ser det bl.a. af lensregnskaberne. Der forekommer udgifter til dem, man senere har kaldt kloge koner, på linie med udgifter til håndværkere. I Antvorskov lensregnskab for 1609 denne post: »Givet

³⁰ Pontoppidan: *Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici*, III, s. 578f, 593. Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen*, I, 1928, s. 303f.

³¹ Bjørn Kornerup, *anf. arb.*, s. 490.

³² Bjørn Kornerup, *anf. arb.*, II, 1968, s. 51, 57ff, 66f.

³³ Bjørn Kornerup, *anf. arb.*, I, s. 296f, 300, 325, 387f, 414ff. II, s. 28f, 133, 184ff.

Karen Christensdatter i Slagelse for at hun var her på ladegården hos 7 øxne og 4 køer, som udi lang tid har stået syge, og brugte råd til dem og gik tit og ofte op til dem, så hun flyede dem bedre igen, derfor givet hende og for umagen efter fortingningen 28 sk.« Og i samme regnskab: »Givet Karen Peder Ibsens udi Sørbymage, for hun tog lungeblodet fra 68 øxne, som var så syge, at man ikke havde troet, at de skulle have levet. Givet hende for kun flyede dem bedre igen efter fortingningen 2 daler ½ mark.«³⁴ Der var ikke noget fordægt ved det. Lensregnskaberne skulle ind til København og revideres hvert år. Lensmanden i Antvorskov len var på den tid Ebbe Munk, som i 1614 sammen med sin kone, Sidsel Høg, sponsorerede udgivelsen af opbyggelsesskriftet *Sjælens Klenode*.³⁵ Der er også lensmanden og gesandten Sivert Grubbe, der i 1618 – året efter forordningens fremkomst – noterede i sin dagbog, at han havde fået en klog mand til »med nogle ord« at kurere en hest, der var halt.³⁶ Denne side af sagen får Johansen slet ikke frem i sin omtale af de kloge folk (s. 88ff), fordi han helt forsømmer adelen. Man får her indtryk af, at det kun var den jævne befolkning, »de levede iblandt«, der benyttede dem. Det har naturligvis været problematisk at lovgive imod noget, der var almindeligt accepteret i dele af samfundets øverste lag. Det er lykkedes teologerne før 1617 at få overbevist i hvert fald Christian IV om, at også den helbredende magi hørte Djævelen til, og der kan ikke være tvivl om, at de og især Resen har benyttet stemningen op til det store Lutherjubilæum i 1617 til at få kongen og rigsrådet til at gå med til denne lovgivning. Trolddomsforordningen og de andre forordninger – imod luksusforbrug og imod løsagtighed – som kom samme dag, den 12. oktober (ikke blot samme år, som Johansen skriver s. 38), tre uger før jubilæet – var for Resen og hans meningsfæller et vældigt fremstød i kampen imod Djævelen og hans håndlangere.³⁷

Hvad sædelighedsforordningen angår har Thelma Jexlev påvist for Roskildegård len, at den »medførte en formelig klapjagt på almindelige krænkelser af sædeligheden«. ³⁸ Det ligner meget godt den effekt af

³⁴ Her citeret efter C.Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier*, I, 1886, s. XXXVII.

³⁵ Dansk Biografisk Leksikon.

³⁶ Danske Magazin, 4.rk. IV, 1878, s. 51.

³⁷ Kornerup betegner begivenhederne omkring jubilæet – »en glædesfest for den rene læres sejr« – som udtryk for »en fuldstændig afvisning ikke blot af den katolske kirke som den store babyloniske skøge, men også af Calvins disciple, »fornuftens trælle«. Man kan tilføje: og en afvisning af de religiøse forestillinger hos et flertal af den danske befolkning.

³⁸ Thelma Jexlev: *Lensregnskabernes sagefaldsregistre*, i *Tradition og Kritik*, festskrift til Svend Ellehøj, 1984, s. 179f.

trolddomsforordningen, Johansen taler om for Jyllands vedkommende. I sidstnævnte forordnings slutning står der: »... da byde vi og hermed strengeligen befatter alle vore befalingsmænd og ridderskab, så og bisper, provster, præster og borgmestre, rådmænd, fogeder og alle andre, som er i øvrigheds kald og bestilling, at de enhver efter sin condition, straks de derom vidende vorder, alle dem, om hvilke denne vor forordning formelder, angiver, tiltaler og lader straffe, såfremt de selv derfor ikke vil stande os til rette som de sådanne folks medvidere er og med dem samtykker.« Heri ligger, om ikke et tilløb til inkvisitorisk procesform, så i hvert fald en kraftig tilskyndelse under strafansvar til alle adelige og alle øvrighedspersoner på alle niveauer til at gøre en aktiv indsats imod den magiske praksis blandt befolkningen. Den konkrete effekt vil være vanskelig at spore direkte i kilderne. At der var sognepræster, som affandt sig med vitterlige troldfolk i deres sogn i mange år, ved vi, fordi de selv siger det i vidneudsagn. I hvilket omfang, der blandt det føromtalt lag af storbønder og fogeder har været folk, der også her har stillet sig på magtens side og på kirke- og sognestævner og ved andre lejligheder har tilskyndet eller måske ligefrem truet deres sognefæller til at anklage troldfolk og også selv gjort det, kan vi ikke se. Det er en side af sagen, som må tages i betragtning sammen med det, Johansen gør opmærksom på, nemlig at det med forordningens udstedelse stod klart for befolkningen, at myndighederne så uhyre alvorligt på forbrydelsen (s.40).

I denne forbindelse: Når befolkningen forstod, at øvrigheden så alvorligt på trolddom, ville det også få den til at rejse flere udlæggelsessager. Når der, som det synes (s.167, note 51), kan påvises flere udlæggelsessager før 1617/18, vil det være et indicium for, at en kampagne imod befolkningens trosformer var i gang noget før forordningens fremkomst. I sin case-study for Sydvestjylland nævner Johansen nogle udlæggelser, der blev bragt for retten »ikke tidligere end sommeren 1617... Det var altså først, da panikstemningen var ved at trække sammen over området, at der blev foretaget retslige skridt« (s.104). Det kunne måske tyde på, at der var ved at komme mere gang i sagerne, før forordningen blev kendt. Men det står stadig ikke ganske klart for os, hvordan den nøjagtige sammenhæng er mellem stigningen i processernes antal og forordningen. Johansens formulering side 46, at »1617-forordningen skabte således for Jyllands vedkommende en ekstraordinær situation, der resulterede i et kolossalt opsving i trolddomsprocessernes antal«, er nok for skråsikker. Måske skulle man foretrække det, der siges side 39: »At hævde, at forordningen skabte denne stigning i procesantallet ville være ukorrekt, for som påvist må der have ligget en bevidst politik bag forordningens udstedelse, men der kan ej heller være

tvivl om, at forordningen var stærkt medvirkende til, at befolkningen i højere grad førte processer.« Eller endnu bedre: at forordningen var det vigtigste og mest virksomme element i en kampagne fra regeringens og kirkens side for at disciplinere befolkningen, herunder også adelen, og bringe den ind under statskirkens mentale styring.³⁹

Hvad der her er sagt om Jens Christian V. Johansens disputats er sagt på baggrund af, at den beskæftiger sig med særdeles vigtige og vanskelige problemer. Dens resultater og synspunkter vil kunne give anledning til nyttige overvejelser ved det fremtidige studium af trolddomsfænomenets mange sider. Konklusionen på det, der her er sagt, må være, at spørgsmålet om baggrunden for trolddomsprocessernes ophør må ansues i en større sammenhæng, der vel nok kan siges at udgøre et af historiens mest grundlæggende og vanskeligste problemer: Overgangen fra en magisk-religiøs menneskeopfattelse og kosmologi – baggrund og ramme for alt hvad mennesker har tænkt og gjort i den pågældende periode – til en lige så mangetydig og modsætningsfyldt virkelighedsforståelse med en anden form for rationalitet. Følelsen af den nære samhørighed med naturen og dens kræfter er borte. Meget er tabt, men meget er også vundet, bl.a. på sygdomsbekæmpelsens område, for generationerne gør ikke altid deres erfaringer forgæves. Trolddomsprocessernes ophør er et inciterende problem, der fortsat må påkalde sig opmærksomhed.

³⁹ Om denne kampagne i øvrigt, se Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie*, IV, især s. 240ff.

Lægestanden i historiografien og hvordan lægerne måske »virkelig« har været i det 19. århundredes Danmark

AF

GERDA BONDERUP

I. Lægestanden i historiografien

Indtil 1960'erne er lægehistoriografien stort set blevet varetaget af standens egne. Det var en optimistisk, lineær fremskridtsorienteret redegørelse efter knudetovsprincippet, hvor de store koryfæer og deres landvindinger udgjorde knuderne. Således skriver en række medicinhistorikere stadigvæk. Men allerede fra 1930'erne begyndte enkelte medicinhistorikere at alliere sig med demografer og etnologer, med marxisterne Henry Sigerist og Erwin Ackerknecht som foregangsmænd. Socialmedicinhistorien – stadig ganske panægyrisk – så dagens lys. I de senere år er der også kommet arbejder, der er mindre lovprisende, frem fra lægernes egen historieforskning.¹

1960'erne blev kendetegnet ved antiautoritære bevægelser, opbrud og nytænkning inden for en lang række videnskabsgrene, det gav kraftige impulser også for vores emne. De vigtigste kom fra sociologernes professionsdebat, Kuhns paradigmemodel, Foucaults »opgør« med de moderne magtstrukturer, demografernes fremmarch, socialhistorikernes og historikernes venstreorientering og ideologikritik, det havde bl.a. til følge, at man kom forbi de lavere samfundslag, demografien og hverdagshistorien. Forskningsgrenene har det tilfælles, at de var præget af en uhyre animositet over for lægestanden. Denne går mest ud på, at lægerne har et alt for mekanisk patientsyn, de tænker for meget i biomedicinske baner og mangler et helhedssyn, hvor det humane skulle stå på samme trin som det teknologiske. Forskerne tog allesammen, men hver for sig, den handske op, som det rosende medicinerlav slet ikke havde kastet, og

¹ En lille oversigt over medicinhistoriens historie findes hos Karin Johannisson.

nærmest invaderede medicinhistorien. Dette negative tiltag gjorde betingelserne for en »objektiv« forskning svære. Et problem vi historikere alle dage – i hvertfald siden Ranke med lidet held har kæmpet med!² Sidst i 1970'erne og i 80'erne ophævedes forskningsisolationen de forskellige fag imellem. Det blev tværfaglighedens æra, som velflowerende er taget med ind i 90'erne.³

Sociologers professionsdebat, den store inspirator for lægehistoriografien

Til en profession regnes normalt de erhverv, der bliver varetaget af den socialkulturelle gruppe, der på grund af sin længerevarende uddannelse på universiteterne og tilhørende »uddannelsespatenter« bliver opfattet som en social elite. Dertil hører de tre »gamle« akademiske erhverv, præster, jurister og læger og måske også de »nye« mere naturvidenskabelige ekspertjobs som kemikere, ingenører etc.

Diskussionen begyndte med sociologiens fader *Max Weber*, naturligvis, selv om han egentlig står uden for professionsdebatten, da den aldrig har været hans ærinde. Men han byder i sin bredviftede forskning på analyser, som de senere sociologer tit tager udgangspunkt i. Det drejer sig om to metamorfoser, den første er kulturmenneskets forvandling til fagmennesket, set i et funktionalistisk perspektiv. Fagmenneskene begyndte fra 1500-tallet (fra kapitalismens tidligste fase og fra de kontinentaleuropæiske staters centraliserings- og bureaukratiseringsbestræbelser) at sidde inde med ekspertisen for de forskellige grene i statsstyrelsen. Dermed kom de til at spille en overordentlig stor rolle for staternes cementering. Derfor holdt staten på den anden side også godt øje med dem, f.eks. ved at regulere deres uddannelse. Det drejede sig fortrinsvis om jurister og til tider om læger, begge var vigtige led i magtstrukturerne. De stod i klar modsætning til deres forgængere, kulturmenneskene, der

² Et af de seneste og et meget fint bidrag er P. Novicks »That Noble dream«. Se også Kockas tankevækkende antologi *Theorie der Geschichte* og Manniches ganske præcise lille artikel. Nogle historikere har i øvrigt nu taget konsekvensen heraf og skriver bevidst (nutids)engageret historie. Og Uffe Østergård udfordrer os til at tage afslappet på den evindelige higen efter objektiviteten og sandheden.

³ Den største manifestation af disse tværfaglige bestræbelser i Danmark er oprettelsen af et »Netværk for humanistisk sundhedsforskning«, i hvis regi der holdes to årlige temadage på Københavns Universitet med over 100 deltagere fra flere end en snes forskellige humanvidenskabelige fag. Medicinernes medicinhistoriske forskning har ligeledes i de senere år ladet sig inspirere af tværfagligheden. Det viste sig senest i programmet for og i en række foredrag holdt på den XIII. nordiske Medicin-historikerkongres i Uppsala d. 6. til 9. juni 1991. Desværre er man i Danmark endnu ikke nået helt så langt endnu, som kontroverserne på samme kongres afspejlede.

ikke skulle stille med ekspertviden, men f.eks i feudaltiden med ridderlige og – parallelt hertil – i Kina med litterære evner, som var »varemærker« for den herskende elite.⁴ Den anden af Max Webers metamorfoser er en indholdsforvandling, en sækularisering af kaldskaracteren i bestemte erhverv. Allerede før reformationen og især under kapitalismens frem-march blev erhvervene rationaliseret, det gælder især de gejstlige og lægerne. Kaldet ændredes i denne proces fra et moralreligiøst til et moraletisk, og forbliver i denne verdsliggjorte form i bevidstheden hos erhvervets indehavere og i samfundet.⁵ Denne immanente kaldskaracter, som vi alle stadig forventer af lægerne, er for mig at se en af grundene til, at den negative holdning er blevet så heftig. Lægerne passer ikke altid til dette idealistiske billede med deres profitsøgende tilbøjeligheder og deres magtbegær. Så vidt jeg kan se, er Webers to metamorfoser to sider af samme sag, ved den første fokuserede han på et erhvervs funktion, ved den anden på dets moral. Begge undergik i den tidlige kapitalisme en forvandling mod den rationelle ekspertise.

De fleste sociologer efter Max Weber er enige i tesen om kaldets sækularisering og peger ud over kapitalismen på yderligere to faktorer, som nok står i gæld til samme kapitalisme. Den første var den franske revolution, hvor man pludseligt hyldede en demokratisk-egalitær læg-mandsmodel og stort set afskaffede alle tre erhverv samt deres ud-dannelsessteder, fordi man mente, at alle borgere enten kunne helbrede eller forsvare sig selv eller i det mindste finde frem til den bedste hjælp. Selv om den kun stod ved magt i en kort overgang, fik denne model i perioder stor indflydelse både i USA og i andre liberale og demokratiske samfund.⁶

Naturvidenskaberne virkede ligeledes verdsliggørende og det på mindst to måder, dels ved en udvidet anvendelse af mere og mere avanceret teknik – f.eks. ved bedøvelse og generel brug af instrumenter –, og dels ved anvendelse af statistiske metoder på de områder i lægeviden-

⁴ Max Weber (1921) s.551ff, særlig s.578. Det var på en lidt anden måde den samme værdidualisme mellem det brede kulturideal og den snævre ekspertviden, der 200-300 år efter den begyndende kapitalisme diskuteredes blandt oplysningstidens og det 19. århund-redes dannelsesborgerskab. De havde deres nyhumanistiske kulturelle idealer, som resul-terede i gen/nyoprettelser af de centraleuropæiske universiteter omkring 1800. Fagligheden tilgodesås først nogle årtier senere med oprettelsen af de tekniske højskoler, som blev nødvendige under industrialiseringen, og som hurtigt voksede sig stærke. Den kraftige tidsforskydning mellem den metamorfose, som Max Weber påpegede, og den dannelses-borgerskabet måtte bøj sig for, skyldes, at Weber vægtede den begyndende kapitalisme stærkere end de konsekvenser, som dens egentlige gennembrud medførte.

⁵ Max Weber (1920) s.30ff; 62ff (særligt også noterne s.63-69); s.74ff; s.163ff og s.175f

⁶ Siegrist s.23.

skaben, hvor mange patienter var involverede, så som på hospitaler og ved epidemier.⁷ Det var netop her den medicinske statistik opstod og florerede for i hvert fald fra ca 1900 at [langtids-] kulminere i de mange såkaldte »kliniske forsøg«srækker.⁸

Som Max Weber mente sociologen *Talcott Parson* i 1939, at moderniseringsprocessen, som var igangsat af kapitalismen, krævede fagviden og faglige tjenesteydelser.⁹ F.eks.havde den ekspanderende markedsøkonomi brug for retssikkerhed i de nye kontraktforhold for de forskellige forretninger. Behovet var konstant stigende, da statens beføjelser og opgaver voksede under absolutismen, og det var velstøttet af den kameralistiske og politisk-filosofiske lære om velfærd og lyksalighed, hvori retsbeskyttelsen og sundhedspolitiet var væsentlige emner. Parson sammentænkte Max Webers to slags forvandlinger ved at mene, at der sættes et professionelt tjenesteideal.¹⁰ Derfor holdt eksperterne en klar distance til det fremstormende og profitorienterede bourgeoisi.¹¹

Efter Parson forlod man foreløbig den historiske tilgang til spørgsmålene om professioner, deres evt kaldsindhold og sækularisering af samme, idet man nu konsekvent helligede sig nutidsbeskrivelser af de enkelte professioner eller professionen som helhed, særlig relateret til angelsaksiske samfundsforhold. Debatten blev med andre ord et internt sociologisk anliggende, hvilket tydeligt bliver demonstreret ved det katalog, som den tyske sociolog *H.A.Hesse* har udarbejdet over de karakteristika, den angelsaksiske forskning har fundet frem til for professionerne, i alt 18(!)¹² Hovedresultatet blev klart i ekspertisens favør, men det altruistiske, kaldsspecifikke suppleret med Parsons tjenesteydelsesideal blev ikke glemt. Man fremhævede også den økonomiske og sociale prestige, erhvervene medførte. Stort set blev det dog mest til et definitionsstrategisk spil at få »modeller« op at stå, som man ambitiøst kaldte for »idealtyper«, der markerede eventuelle sammenhænge mellem

⁷ Således allerede heraf netop den moderne medicinske videnskabsgren »epidemiologi«, der, så vidt jeg har forstået, er en udvidet form for statistisk medicin. (Se A. Foldspang).

⁸ Det er bl.a. dette punkt Foucault retter sit skarpe skyts imod, især i sin bog om klinikkens fødsel, som skal behandles senere.

⁹ Parson s. 457ff.

¹⁰ Parson s. 464ff.

¹¹ Dog mente Parson i et selvkritisk øjeblik, som er gået forbi en række af hans referenters opmærksomhed, at eksperterne og bourgeoisiet i princippet alligevel har den samme holdning, siden begge eftertragter succes, de går ind for en rationel og pragmatisk tænkning, der godt kan indsnævre fagenes interesse. Kun Rüchemeyer har set Parsons skrupler, s.314.

¹² Se tabellerne s.40ff, særlig s.46-47.

de nævnte karakteristika. Som Rüchemeyer bemærker, var det et spil om sprogproblemer og kun indirekte om saglige problemer, som det så tit er tilfældet ved formuleringer af den slags.¹³ Vigtigt er dog, at debatten holdt sig på et, omend ikke altid klart positivt, så i hvert fald på et stort set værdineutralt plan.

Den amerikanske sociolog *William J. Goode* tilførte debatten en interessant ingrediens, der siden blev en af de vigtigste, nemlig den om professionernes magt, autonomi og sociale og arbejdsmæssige kontrol. Han påpegede, at det kun var professionerne selv og deres organisationer, der kunne og måtte kontrollere medlemmernes ydelser, idet kun de havde den nødvendige ekspertviden. Til gengæld var professionerne interesseret i perfekt arbejde, også fordi klienten eller patienten normalt indgik store risici, som ikke kunne erstattes med penge. Tit var der yderligere et socialt kulturelt afhængighedsforhold, et tillidsforhold, mellem ekspert og klient eller patient, således at klager og kritik ville ødelægge forholdet.¹⁴

Goode var endnu værdineutral i sin fremstilling. Hans påpegninger medførte dog et skift fra den modernoptimistiske til den fra nu af altdominerende negative holdning. Den gik fint i spand med den antiautoritære æra fra sidst i 60'erne, der også gav en opkommende konfliktforskning de bedste levevilkår. Man satte spørgsmålstejn ved den funktionalistiske tilgang, og man efterlyste den historiske baggrund for modellerne. Man betvivlede, om der overhovedet fandtes empirisk dokumentation for, at professionelle privilegier som autonomi, indtægt og anseelse skulle være tæt forbundet med virksom selvkontrol og pletfrit professionelt arbejde. Det kunne lige så vel tænkes, at de samme privilegier var udtryk for professionernes magtressourcer.¹⁵ Her påstod den amerikanske sociolog *Eliot Freidson* helt eksplicit, at lægeprofessionen udnyttede sin magt og gjorde det på det groveste, da den i forskellige administrative sammenhænge (f.eks. sygekasserne) alene skulle definere, hvad der var sygdom og hvad ikke, en magt, som ikke engang troldmanden i den tredje verden havde.¹⁶ Samtidig siger Freidson, at sygdom

¹³ Rüchemeyer (1980) s.315.

¹⁴ Goode (1957) s.194; 196ff og (1960) s.902ff. Det er forbavsende, at Hesse slet ikke har magt- og kontrolaspektet med i sit katalog, hvor Goode ellers figurerer.

¹⁵ Rüchemeyer (1980) s.316.

¹⁶ s.205ff. Freidson inddrager adskillige gange antropologers resultater fra deres feltundersøgelser. – Interessant i denne sammenhæng er det også, at befolkningen, da sygekasserne krævede disse attester, opfattede det som ganske rimeligt, og ikke som kontrolmoment. Det er efter mine undersøgelser af sygekasserne noget, enkelte samtidige arbejdsgivere (Gökenjan s.348 og 376ff) og en senere kritisk generation har lagt i det.

er en lægeskabt social afvigelse fra det normale(!). Her er han helt på linie med Foucaults tanker fra tiåret før, som vi vil høre nærmere om.¹⁷ Han betvivlede også, at den højtestimerede selvkontrol blev håndhævet så selvransagende, og at den var så udpræget og autonom som påstået, for med hensyn til det sidste havde staten generelt og især statsmagterne i det kontinentale Europa en masse at skulle have sagt, noget Max Weber jo allerede havde været inde på. Heller ikke den hierarkiske struktur inden for professionerne og de eventuelle konsekvenser heraf havde sociologerne taget højde for indtil da.¹⁸

Det andet hovedkritikpunkt var modellernes historieløshed, og det var især *Magali Sarfatti-Larson* og *Dietrich Rüchemeyer*, der prøvede at rette op på det. Med udgangspunkt i nutidige professioners ønske om at få en monopolstilling på markedet ville Sarfatti følge rødderne tilbage: Da markedet er afhængigt af samfundets socialstruktur, konkluderede hun ikke overraskende, at professionerne først kom med og derfor var særlig tæt knyttet til industrialiseringen og markedets udvidelse, idet det lykkedes de gamle erhverv både at tilpasse sig de nye videns- og modernitetskrav og at forøge deres klientels antal gevaldigt,¹⁹ hvilket skete i løbet af det 19. århundrede. Sarfatti og mange af de senere sociologer taler altså også om en form for metamorfose eller tilpasning, men den ligger 200-300 år forskudt i forhold til Webers tidsregning og er på linie med datidens borgerskabs egen opfattelse.²⁰ Uden dog at henvise til disse to forfattere prøvede den tyske sociolog *Albert Mok* at manøvre sig uden om dette tidsmæssige problem ved at lancere to professionaliseringsprocesser, den første foregik før industrialiseringen, og den gjaldt de gamle – og den gang eneste – professioner, nemlig læger, jurister og præster. De bevarede en sækulariseret kaldsmæssig holdning efter Parsons tjenesteydelsesideal, hvor lægens forhold til patienten var det vigtigste. Samtidig udviklede lægerne en form for integritet – dvs de fik indprentet og respekteret, at de var pletfrie og ukrænkelige – den har de prioriteret højest lige siden. Den anden proces foregik under industrialiseringen og blev derfor meget mere naturvidenskabelig og teknisk

¹⁷ Freidson (1970) s.206ff. Foucaults tese om medikalisering af befolkningen finder vi ligeledes hos Freidson (s.132f). Freidson har ingen henvisning til Foucault, hans »slægtskab« er dog på i hvert fald de to nævnte områder ganske åbenbart!

¹⁸ Freidson (1970)særligt s.XVIIff og s.71ff; Rüchemeyer (1972) s.6ff; samme (1980) s.316ff og Huerkamp (1988) s.14ff. Kun bogstav K i Hesses katalog, som også kun tre af ham undersøgte værker nævner, indikerer et hierarki.

¹⁹ Sarfatti-Larson (1977) s.Xff; s.2ff; s.208ff og passim. se også Rüchemeyer (1973) s.254ff

²⁰ Se note 4.

orienteret, den affødte kemikere, teknikere etc., hvor professionens videnskabelighed blev sat i højsædet.²¹ Disse to faser opstod successivt, men kunne udmærket udvikle sig parallelt sidenhen. Mok blev af den unge Sarfatti-inspirerede socialhistoriker *Claudia Huerkamp* kritiseret for at have overset det mest væsentlige, nemlig at også de gamle professioner undergik en forvandling under moderniteten.²² Det, mener jeg dog, kun delvist er rigtigt, da det er svært at få øje på forvandlingen for præsters og juristers vedkommende.²³ Den er til gengæld eklatant som paradigmeskift for hospitals- og forskningslægerne, både hvad den statistisk-kliniske metode, specialiseringen og den tekniske udvikling angår, mens de praktiserende læger kun langsomt fulgte med i det sidste.

Ellers er kritikernes konsensus forbløffende, og det har medført, at sociologer – nu også fra andre lande end de angelsaksiske – stort set kan acceptere en idealtype for professioner, som ifølge sagens natur er noget abstrakt.²⁴ Den indeholder en del af de allerede nævnte ingredienser centreret om kvalifikation og autonomi og gælder for udviklingen i de tre gamle akademiske erhverv fra oplysningstiden til vore dage.²⁵ Til kvalifikation hører en systematisering og formalisering af en *længerevarende* uddannelse, således at alle eksperter inden for samme fag blev socialiseret og homogeniseret – men kun hvad uddannelsen og bestemt ikke hvad gagen angik. Alle andre blev udelukkede. Dette kunne man f.eks. tydeligt se på lægernes hetz mod deres konkurrenter, de lavere uddannede kirurger og de ikke-uddannede »kvaksalvere«. En bedre kvalifikation skulle man – helt i tidens ånd – kunne opnå ved naturvidenskabeliggørelse.

Autonomi falder i to grupper, dels den, som den enkelte ekspert qua sin viden har over for lægbefolkningen, og dels den kollektive autonomi, som eksperternes stærke organisationer har over for ethvert tiltag fra omverdens side.²⁶ Det er vist mest med hensyn til det sidste, at

²¹ Mok s.776-781

²² Huerkamp (1985) s.19.

²³ Den eneste professionalisering, de efter min mening har gennemgået, er, at også de har fået fagforeninger, som kan sørge for standens vel.

²⁴ Det skal dog ikke forstås på den måde, at der er udviklet én og kun én model, det er nærmere en kasse med forskellige ingredienser, som af de fleste er accepteret som typiske og for største delens vedkommende nødvendige for en indholdsbestemmelse af en sækulariseret profession. Denne kasse er væsentlig mindre end Hesses, og ingredienserne er ofte sat i monokausal sammenhæng.

²⁵ Fra 1880'erne regnes måske de naturvidenskabelige og tekniske ekspertstillinger med, som kemikere, arkitekter og ingeniører, de spiller dog i vores sammenhæng ingen rolle.

²⁶ McClelland s.241.

sociologerne har set sig gale på lægerne, der under enhver form for anklage kan skjule sig bag fagforeningernes høje mure, f.eks. ved patientklager, der efterses ved æresdomstole – i Danmark i et udvalg under Sundhedsstyrelsen – hvis »dommere« er læger. Organisationerne har også sikret eksperterne en høj indtægt og tilsvarende social prestige samt monopolkrav.

Til trods for enigheden omkring denne generelle model er man klar over, at den må splittes op i en angelsaksisk og en kontinentaleuropæisk, idet staten med sit velfungerende bureaukrati på kontinentet havde blandet sig meget mere i processen end tilfældet var i England og USA. For eksempel foregik lægeuddannelsen i de sidst nævnte stater på private institutioner, på kontinentet foregik den på de forskellige statslige universiteter, hvor også statsudpegede komiteer afholdt eksaminerne.

Denne idealtipe blev siden afprøvet på enkelte professioner²⁷ og på forskellige lande, resultaterne blev forelagt på kongresser og samlet i diverse antologier. I det senere »danske« afsnit er jeg særlig inspireret af dem, der er blevet til i forbindelse med det store projekt omkring den tyske arbejdsgruppe for modern socialhistorie. Mere eller mindre i gruppens regi afholdtes i 1980'erne en række symposier, især på Center for tværfaglige studier i Bielefeld. Omtrent et hundrede internationale forskere har været tilknyttet, og tværfagligheden i deres sammensætning har været eksemplarisk.²⁸

Var de første sociologer efter Weber måske lidt naive i deres tro på og beskrivelse af professionerne, så er det mit klare indtryk, at den efterfølgende generation fra 1960'ere og 1970'ere, som var alt for antiautoritær og nykritisk i forskellige ideologiske afskygninger, havnede i den modsatte grøft. Sociologerne er for konflikts- og monokausalitetsfikserede grundet deres opfattelse af kapitalismen som roden til alt ondt. Heller ikke deres form for fremstilling, den genealogiske, synes jeg, er den mest givtige. Da den vil følge nutidige fremtrædelsesformer tilbage til deres rødder, bliver det en strømlinet vej tilbage, hvor professionernes

²⁷ Schledermann (1985) har til en vis grad ydet sit bidrag for de danske jurister. Men kun til en vis grad, da han med positiv udgangspunkt i professionsdebatten vil vise, i hvor høj grad juristerne i dag er i farezone for at gå tilgrunde som profession. (s. 26-44, især s. 39).

²⁸ Conze s.18; 25. Siegrist (1988) s.14f; Rottleuthner s.147; McClelland s.237. – Et nyt skandinavisk skud på professionsforskningsstammen er en foredragsantologi fra temagruppen »Professionalisering og konfliktteori« i Uppsala i 1989. Her har man bevidst beskæftiget sig med nutidsfænomener, og kun et lille indledningskapitel tegner det historiske og historiografiske perspektiv. Den bringer ikke noget nyt i vores sammenhæng, men virker meget tankevækkende for vurderinger om vor tids professionaliseringer, som opfattes som ren magtkamp.

adfærd bliver fremstillet alt for målbevidst og strategibestemt, til gengæld bliver datidens samfundsmæssige forhold og faktorer, der kunne have givet en anden forklaringsmodel, overset eller i det mindste nedtonet. Resultaternes »rigtighed« er garanteret a priori, fordi der tages udgangspunkt i vor tids fremtrædelsesformer.²⁹ Det kommer på sin vis tydeligt frem i retshistorikeren Helle Blomquists nye vægtige artikel om det danske sundhedsvæsen 1870-1890. Hun anfører, at hun som udgangspunkt tager en (rets)sociologisk professionsteori uden at ville forsøge at verificere den. Det er pædagogisk og fremstillingsmæssigt set måske forsvarligt, men forskningsmæssigt mere problematisk. Af alle problemfelter vælger hun desuden kun »den legale sfære« – lovgivningsarbejdet – hvor lægerne vil markere sig mest eksplicit som en evt. profession. Således bliver hendes lægeprofession netop målbevidst og strategibestemt.³⁰

Michel Foucault, en anden stor inspirator

Der er ingen enkeltperson, der på grund af sin faglige bredde og sine provokerende meninger har virket så inspirerende eller så forargende på så mange mennesker fra så mange forskellige fag, som *Foucault*. Hans emne er forholdet mellem ekspertisen og dens konsekvenser, eller med hans begreber forholdet mellem viden – magt – kontrol. Det ser i første omgang ud, som om det var den samme problemstilling som sociologernes fra 1960'erne, hvor man havde forladt kaldsaspektet og sat ekspertisen, der medførte autonomi og kontrol, i højsædet. Foucaults indfaldsvinkel er dog en noget anden. To af hans mange intentioner er for det første at finde ud af, hvordan det moderne menneske, som udmærker sig ved at se sig selv som både subjekt og objekt, blev født, og for det andet, hvornår de moderne magtstrategier og strukturer opstod. Som indikator mener han at kunne bruge netop begrebsparret *savoir/pouvoir*, der kunne føre rødderne tilbage til oplysningstiden. Før den tid havde mennesket kun opfattet sig selv som subjekt. Det var lægerne, der fra den

²⁹ Noget helt andet er så, at der i vort moderne samfund er sket en iøjnefaldende ændring af begreberne profession og professionalisering. Mange med en korterevarende ekspertisegivende mellemuddannelse så som sygeplejersker, journalister, folkeskolelærere og socialrådgivere henregnes nu til professionerne. De har det til fælles, at de er i konflikt med enten staten eller andre fra deres omgivelser. Dette bliver eksemplarisk belyst i Selanders antologi.

³⁰ s.223; s.252 og passim. Til trods for det noget snævre legale problemfelt favner Helle Blomquist imponerende vidt i sin fremstilling, mange af hendes iagttagelser maner i øvrigt til eftertanke. I afsnit II vil nogle af hendes ræsonnementer blive taget op.

tid af stod for objektiveringen. Deres viden havde indtil da været rationelt betinget og manifesteret sig i nosologien.³¹ Patienten havde ikke været et objekt, men subjektet, der leverede en sygdom, der skulle klassificeres og tilordnes de kendte eller endnu ukendte arter. De naturvidenskabelige fag, der siden renaissance havde fået det store opsving og nydt høj anseelse, gjorde, at også lægerne fik lyst til samme »videnskabeliggørelse«. Det gav sig udslag i, at de vendte deres blik imod det afdøde menneske, der blev dissekeret, hvilket gav mulighed for anatomisk-patologiske, rene empiriske iagttagelser.³² Lægernes ekspertise, deres viden og metode undergik et paradigmeskift fra den klassificerende nosologi til den registrerende empiri. Den blev, mener Foucault, startskuddet for den positivistiske forskning, der i hvert fald for humanvidenskabernes vedkommende blev den altafgørende »metode« i det 19. og måske også i det 20. århundrede. »Metamorfosen« sker altså hos ham lige midt imellem de tidspunkter, Weber og Sarfatti udpegede. Lægernes dygtiggørelse, vejen til ekspertisen, krævede mange lig; dem kunne et hospital levere, hvis det var af den moderne somatiske og terapeutiske slags, der kun tog sig af syge og ikke længere af gamle, forældreløse eller andre uselvstændige fattige. Disse moderne hospitaler havde for lægerne den ekstra fordel, at patienten blev flyttet fra hjemmet, der var hans domæne, til hospitalet, der var lægens. Det var yderligere med til at objektivere patienten, der hidtil havde været subjektet i patient-lægeforholdet, fordi han som lægens arbejdsgiver var den dominerende part. Etableringen af de moderne hospitaler krævede statens hjælp, staten skulle overbevises herom og blev det. I oplysningstiden finder vi derfor, men kun for en stund, et fint samarbejde mellem lægerne og staten.³³ Det kom dog hurtigt til magtstridigheder, for lægernes øgede viden gav dem også magt. Denne magt er dog ikke noget absolut, den er ikke så meget en gruppes, en klasses eller statens eje, men en strategi, der gennemsyrrer hele samfundet og ligger latent for at blive grebet.³⁴ Konkret ser det for Foucault således ud: Lægerne havde kun magt på deres ressortområde, som for eksempel på et hospital, mens det var staten, der havde magten over lægerne og kontrollerede dem. Her kommer han altså til samme

³¹ Den sygdomslære, der klassificerer de enkelte sygdomme ved hjælp af den deduktive metode.

³² For Foucault er det en ekstra pointe, at det først er døden, livets nat, der gør det muligt. Siden denne for filosofen spændende implikation ikke har videre interesse i vores sammenhæng, skal der ikke gøres mere ved den her.

³³ Klinikens Fødsel, særlig kapitlerne I, IV og V, men også passim.

³⁴ Dette har Foucault først eksplicit analyseret sig frem til i sine sidste bøger, i de tidligere værker havde han en mere kontant opfattelse af magten.

resultat som Freidson og senere sociologer, når de taler om den kontinentaleuropæiske model. Det er dog ikke primært via den bureaukratiske statsidé, at Foucault når frem til sin konklusion, men igennem sine undersøgelser af samtidens kulturelle opfattelse af de patologiske mennesker. Til dem hørte alle, der afveg fra samfundets norm- og moralbestemmelser, de gale, de syge, forbrydere, sexafvigere etc etc.³⁵

Selv om Foucault kun ville se på og beskrive, hvordan lægevidenskaben blev til humanvidenskabernes Moder, blev det magtstrukturerne – som han havde været i konflikt med i sit engagerede liv, og som han fulgte til deres historiske begyndelse – der styrede hans blik. Han etablerede derfor en lægestand, der kontrollerede befolkningen, medikaliserede den, og som selv blev kontrolleret af staten/samtiden.³⁶ Hans dokumentation er, at der sidst i og efter napoleonstiden er blevet indført en statsdefineret lægeuddannelse, oprettet medicinskoler og spredt et net af læger ud over hele landet. For mig at se er det ikke sket primært for at kontrollere, men for at hjælpe de syge, således at de kan optages i en sund arbejdsskare igen. Jeg kan heller ikke akceptere hans påstand om, at det skulle være udslag af et kontrolelement, at lægerne med jævne mellemrum skulle rapportere til de lokale myndigheder om fødsler, dødsfald og sygdomme mm. Det kunne mindst lige så vel være et udslag af den merkantilistiske stats interesse i trivlsen af den selv samme sunde arbejdsskare. Det var den samme intention, der styrede befalingen om at forfølge kvaksalvere, hvilket de etablerede læger – sikkert med stor fryd – skulle tage sig af. Resultatet blev i hvert fald en monopolisering for lægestanden, som Foucault også fik professionaliseret i samklang med de angelsaksiske sociologiske resultater.

Det er måske ganske interessant at se, at begge inspiratorer, Foucault og sociologien, fra hver sin indfaldsvinkel nåede frem til de samme, dog noget diskutabile resultater, omkring begreberne overvågning, kontrol, magt, disciplinering³⁷ og medikalisering, uden dog offentligt at ville stå ved dette slægtskab. At de nåede til samme opfattelse skyldes først og fremmest, at de, samfundskritiske som de var, ville følge rødderne til de negative sider i deres samfund tilbage ved hjælp af den genealogiske

³⁵ Udforskningen af disse grænsegængere, -overskridere og i særdeleshed udforskningen af samtidens kulturelle opfattelse af dem, mener Foucault, kan være det mest givtige til at karakterisere det normale objekt, altså det objektiverede menneske.

³⁶ Foucault (1963/73) s.62ff og 95ff, i denne bog bruger han endnu ikke termen medikalisere den hører hans seneste værker til, men meningen er allerede klar.

³⁷ Allerede Weber havde ophøjet »disciplin« til nøglekategorien for det moderne samfund, noget Foucault begejstret havde overtaget. En udmærket lille redegørelse for disciplinerings »historiografi« findes hos Stefan Breuer.

metode,³⁸ som jeg altså finder noget problematisk. – Begge har dog sandeligt formået at inspirere mange til lignende undersøgelser.³⁹ Det vil jeg vende tilbage til under gennemgangen af den socialhistoriske forskning.

Det anti-modernistiske budskab

Foucault og sociologerne siden 1960'erne havde med deres engagerede provokation gødet kritikkens grund, men at der ville fremkomme så kraftige [vild]skud som *Ivan Illichs* og *Thomas McKeowns* bøger havde vel ingen forventet. Forklaringen på de sidstes opfattelser ligger i den almindelige samfundslede generelt, og oliekrisen specielt, der blandt andet satte spørgsmålstejn ved velfærdsstaten. De to slog helt back, udpegede lægevæsenet til deres prügelnabe og gik så igang. Ivan Illich er kosmopolit (født i Østrig, opvokset rundt om i Europa, emigreret til USA, siden bosat i Sydamerika) med tværfaglighed som speciale, han har læst nogle naturvidenskabelige fag og har taget eksamen i historie, filosofi og teologi. Thomas McKeown er professor i socialmedicin, begge er trods deres meget forskellige baggrund enige om lægernes og medicinens ødelæggende i stedet for helbredende rolle. Selv om de ikke selv ønsker at blive skåret over én kam, skal de behandles under ét her, siden deres animositet og de deraf følgende teser er de samme.⁴⁰ Foucaults »medikalisering af befolkningen«, den medfølgende »helbredsekspropriation« og sociologers hadefulde påpegning af de stærke fagforeningers demoraliserende virkning på professionerne inspirerede de to herrer til at mene, at hele lægestanden i bedste fald var nytteløs, men for det meste

³⁸ Foucault har igennem sit forskerliv benyttet sig af forskellige metoder. I 1960'erne brugte han den »arkæologiske« metode, der ved hjælp af rendyrket empiri skulle vise »den lykkelige positivist«, hvordan noget var opstået. I 1970'erne var det den af Nietzsche inspirerede »genealogiske« metode, der skulle afklare, hvordan noget havde udviklet sig. Begge metoder er dog udsprunget af ønsket om at finde oprindelsen for eller rødderne til nutidsfænomener. Hans måde at dokumentere på er uacceptabel for den kildekritisktrænede historiker, idet Foucault frejdigt citerer masser af kilder uden dog nogensinde at gøre sig tanker om deres repræsentativitet. Jeg må dog indrømme, at Foucault et sted nævner, at de bedste kilder til sin historie fandt han i de mindre betydelige forfatteres skrifter! - Til gengæld holder han sig ikke synderlig til dem.

³⁹ Foucault har også virket gevaldig igangsættende på nogle »hverdagshistorikere« med hygiejnisk blik, således at de tog de mest hverdagsagtige emner op, så som vandets og sæbens (Vigarello), duftens (Corbin), og sågar »Lortens« historie (Delaporte). Det er fornøjelig læsning.

⁴⁰ McKeown tager i sit forord højlydt afstand fra deres slægtskab og påpeger, at hans og Illichs bog ikke har mere tilfælles end Biblen og Koranen, hvor kun det, at de beskæftiger sig med religiøse emner, kan kæde dem sammen – (sans comparaison!)

sundhedsfarlig,⁴¹ og faktisk altid havde været det. De bringer en masse eksempler herpå. De store lægevidenskabelige opdagelser havde så godt som aldrig noget med lægernes viden at gøre (et eksempel er penicillinen), lige så lidt som de holdt de store epidemier fra døren. Således havde koleraen forlængst været tæmmet, inden Koch opdagede koleravibrionen. Det sidste er helt forkert, dels grasserede koleraen i Hamborg endnu ti år efter Kochs opdagelse,⁴² og dels var det netop lægerne, der via opråb om hygiejne og sund mad havde forbedret almentilstanden. Dermed er vi ved forfatterens grundtese, i.e. budskab, at sygdomme skyldes omverdenen og underernæring, det første kan kun en bedring af miljøet, det sidste en bedring af fødevarerituationen helbrede. I stedet ordinerer lægerne medicin, som ødelægger vores helbred, således at der nu sluges piller som aldrig før.⁴³ Dertil er for det første at sige, at skylden nok ikke ensidigt skal placeres hos lægerne, da mange så sent som endnu i 1960'erne og 70'erne, da bevidstgørelsen omkring disse ting endnu ikke var slået igennem, forventede at få ordineret et eller andet, når de var kommet i konsultationen. For det andet har lægerne altid været klar over ernæringens og omverdenens indflydelse på sundhedstilstanden.⁴⁴ Under koleraepidemien var de således de første, der sørgede for, at der organiseredes billig eller endog gratis mad til de fattige, samt at den offentlige og private renlighed blev efterset. Det var også lægerne, der blev placeret på de nye lærestole i hygiejne, der blev opslået rundt omkring efter koleraen. En anden læge, Cabanis, havde allerede i oplysningstiden sagt, at sygdom skyldtes samfundets fejltagelser. Problemet er ganske enkelt det, at selv om lægerne forlængst havde erkendt hovedårsagerne til sygdomme, kunne de ikke med ét lave om på et helt samfund!

Den sidste ting, der skal tages frem, er de to forfatteres påstand om, at det aldrig har været meget bevendt med lægernes viden. Det er ikke dem, vi skal takke for, at vi nu lever længere, det er udelukkende vores højere levestandards skyld. Det er vel stadig lægerne, mener jeg, der øger vores livskvalitet i disse vundne år, f.eks. ved hjælp af stær- eller hof-

⁴¹ Det sidste er også tæt op af Shaws satire over standen »The Doctor's Dilemma«.

⁴² Nok havde Koch svært ved at vinde gehør over for nestoren i koleraforskningen Pettenkofers miasmatiske teser, men lægeverdenen generelt havde forlængst akcepteret smitteteorien, den kunne dog ikke i bystyret gennemtrumfe den øjeblikkelige nødvendige karantæne. Se nærmere i del II.

⁴³ Illich s.61

⁴⁴ Hippokrates' skrifter fra o.400 før vores tidsregning gør omhyggelig rede for det. Ligeledes finder vi årlige optegnelser herover i medicinalberetningerne, som lægerne i det sidste århundrede i de fleste vesteuropæiske lande skulle sende til sundhedsstyrelsen. Også fra de mellemliggende godt 2000 år findes masser af vidnesbyrd herom.

teoperationer.⁴⁵ Yderligere har lægerne, siger de, heller ikke kunnet løse kræftens, blodproppens eller nu AIDS's mysterier. For mig at se lader det til, at så længe vi ikke er udødelige, går det ud over lægerne, som vi mener burde være vores sundhedsvogtere.

De to forfatters bøger har smittet mange forskere siden. Det er blevet kutyme i den socialhistoriske forskning enten at lægge ud med eller i hvert fald at referere til denne kritik af det nutidige lægevæsen, sundhedsvæsen m.m.⁴⁶

Socialhistorikerne

Socialhistorikerne har ikke beskæftiget sig så intensivt som sociologerne med en teoretisk bestemmelse af lægerne eller en profession, de har alle dage haft en god forståelse for empiriens nødvendighed. Siden 1950'erne har de i vores sammenhæng markeret sig på to hovedområder, begge baseret på *la longue durée*, dvs de langfristede udviklingsprocesser: det historisk-demografiske og det mentalitetshistoriske. Inspirationen kom begge gange fra Frankrig, fra Annales-skolen, og bredte sig som ringe i vandet til England, Tyskland og de skandinaviske lande. De har naturligt nok lagt hovedvægten på den almindelige befolkning og mindre på lægerne.⁴⁷ Men da det store tema »hverdagshistorie« begyndte at udkrystallisere sig fra 1970'erne, kom også lægerne i søgelyset. Resultaterne er som nævnt karakteriseret ved en prisværdig tværfaglighed. De for mig at se mest inspirerende værker er en række antologier redigeret af Arthur Imhof og Roy Porter og tre af de seneste tyske monografier.

Artiklerne i *Arthur E. Imhofs* forskellige antologier afspejler netop udviklingen i socialhistorien væk fra demografien med dens særegne glæde over statistisk-matematisk materiale og medfølgende grafer, tabeller og regnestykker, hen imod mentalitetshistorien. Repræsentanter for denne linie er f.eks. Lebrun, Goubert, Gelfand, Le Roy Ladurie og Vovelle, pestforskeren Biraben, Robert W.Lee, R. Spree og Imhof selv. Her vil jeg gribe en artikel ud, der efter min mening giver nogle fine vink om metodiske muligheder. Sammen med sin norske kollega socialmedicinshistorikeren *Øivind Larsen* har Imhof udviklet en lille model, hvis egentlige formål er at vise variationer af sygdomsopfattelser i historiens løb, som de kommer til udtryk for i lægernes medicinalberetninger. Da

⁴⁵ At mange må stå i kø for det i årevis er ikke udelukkende lægernes skyld.

⁴⁶ f.eks. Roy Porter s.2f; Göckenjan s.10ff og 21ff; Huerkamp s.9ff; Frevert s.11.

⁴⁷ Se f.eks. den fine gennemgang for Annales-skolen hos Toby Gelfand, samt flere andre artikler i samme antologi.

lægen i denne sammenhæng er den centrale figur, får vi også et godt billede af ham.⁴⁸

Roy Porter vil med sin bog dels gøre status over nogle af de metoder og problemer, medicinshistorikere støder ind i, og dels diskutere nye metoder. Han har valgt tre hovedemner ud, nemlig medicinshistorikernes forbindelse med Frankrig – både med Annales-skolen og med Foucault – problemer omkring kvantitative versus kvalitative metoder, samt edb-behandling af medicinernes store materiale. *Colin Jones'* artikel om medicinstuderende i Montpellier i det 18. århundrede er måske forskningsmæssigt ikke den mest opsigtsvækkende, men alligevel tankevækkende. Jones har taget fat i det foucaultske problem om medikalisering. Han vil vise, at medikaliseringen, som den »geniale Foucaults indsigt« har fundet frem til, ikke først skete i det 19. århundrede, men allerede i århundredet før. Hans argumentation er dels, at lægerne også dengang var veluddannede og dels, at de mødte et medicinsk set meget interesseret publikum. Hans materiale virker dog spinkelt, vi hører næsten ikke noget om medicinstudiets indhold, og hans dokumentation om det oplyste publikum hviler på nogle få indberetninger fra sygeplejersker fra byens Hôtel Dieu. Der klagedes over de mange tilskuere – også af ikke-studerende – ved operationer. Det kan vel lige så vel være et udslag af sensationslyst. – Jones kaster det interessante problem op, hvem det egentlig er, der medikaliserer, lægerne eller befolkningen. Han mener, at det godt kunne være den sidste, der fremsatte krav i denne retning, al den stund den allerede var så interesseret, og også det, at der fandtes mange læger, kirurger og kvaksalvere, trækker i samme retning.⁴⁹ Regner Jones folkemedicinens kvaksalvere med, burde han tage skridtet fuldt ud og gøre opmærksom på, hvor interesseret og velforsynet med gode råd menigmand har været.⁵⁰ Men er det virkelig det, Foucault mener med befolkningens medikalisering⁵¹ og ekspropriering af dens sundhed?⁵²

⁴⁸ Ø. Larsen (1980). Model og skema s.52 og s.54.

⁴⁹ C.Jones s.74f

⁵⁰ Ute Frevert s. 50f. Anna-Elisabeth Brade s.11-43, især s.18, hvor hun citerer to lægers indignation herover i 1793.

⁵¹ Medikalisering betyder en hel befolknings integration i et system af »medical institutions and social norms, that regulated and controlled rational and prudent health behaviour«. Således citerer Jones selv sin læremester (s.57). Så »rationelle« forekommer hverken kvaksalvere eller folkemedicinen altid at være! – Desværre kan citatet ikke findes, da hans henvisning til »Surveiller et punir« er fejlagtig (både sidetallet og selve bogen), det er ikke her, Foucault arbejder med medikalisering. Det gør han derimod i artiklen *La politique de la santé au XVIIIe siècle*; i *Les machines à guérir*. s. 7-18, hvori han anvender begrebet og beskriver netop sundhedspolitikken ud fra datidens rationelle tiltag.

⁵² Man kan ikke just påstå, at Århus Amts Forebyggelsesråd og dets læger illustrerede

De næste og sidste tre værker er skrevet i Tyskland, det er som nævnt særlig dér, man dyrker den tværfaglige socialhistoriske forskning, som er teoretisk inspireret og empirisk vel underbygget. Alle tre værker tager udgangspunkt i de sociologiske modeller, i Foucault, i den demografiske og især i den mentalitetsprægede socialhistorie, dog med forskellig tilgang til og vægtning af de samfundsmæssige forhold. Således er hovedkraften i *Gerd Göckenjans* bog med den dobbelttydige titel »Kurieren und Staat machen«⁵³ borgerskabet, der var helt »besat« af forestillinger om sundhed.⁵⁴ Da lægerne socialt, ideologisk og politisk set kom fra denne gruppe og fik en total opbakning herfra, var det i realiteten dem, der havde den afgørende magt. Derfor bliver historien om sundhedsopfattelserne uadskilleligt forbundet med historien om lægernes professionspolitik.⁵⁵ De udviklede sig til den arrogante, selv i dag ikke synderligt kyndige, men til gengæld veletablerede profession med de efterhånden kendte attributter. Staten derimod var, omend ikke en natvægter, så dog kun en baggrundsfigur, indtil den trådte mere aktivt ind på scenen ved oprettelsen af sygekasserne. Göckenjan er ideologisk, teoretisk og meto-disk⁵⁶ mest afhængig af Foucault. Hans bog skal være en genese for en samfundsmæssigt bestemt form for magt og kontrol over folks helbred, støttet og legitimeret af et borgerskab og staten, der havde ligeledes sine interesser her, da lægerne kunne hjælpe til ved disciplineringsprocessen. Den var nødvendig for industrialiseringens gennemførsel. Göckenjan er godt klar over farerne ved en sådan genealogisk fremstilling, men skøjter normalt hen over dem.

Ute Frevert lader i sit fine arbejde om »sygdommen som politisk problem« helt klart staten være den vigtigste aktør. Hendes undersøgelse går ud fra den observation, at den preussiske stat udstrakte sin administration og politik til flere og flere områder af det private og offentlige liv. Hun følger trofast Webers ideer om den mere og mere magtfulde bureaukratiske stat, som altså også stod for samfundsgruppernes medika-

Foucaults tanker, da de for et par år siden husstandsomdelte en pjece, der opfordrer til »egenomsorg« og giver en masse råd dertil. Det må da være afmedikalisering af be-folkningen!

⁵³ »Staat machen« betyder bogstaveligt at lave/oprette en stat, i overført betydning at prale lidt / skilte med noget, man har gjort (godt). Den sidste betydning blev efter min mening ikke udnyttet, og titlen indfriele dermed ikke min forventning til bogens underfundighed. Til gengæld elsker Göckenjan det oratoriske, han udtrykker sig med uhyggelig stilekvilibrisme og med flest mulige ord. Det vanskeliggør læsningen kolossalt.

⁵⁴ Også en term fra Foucaults *Sexualitetens historie*.

⁵⁵ Göckenjan s.2; s.15; s.412ff.

⁵⁶ som Foucault brillurerer han normalt ved en ophobning af kildecitater uden overvejelser om repræsentativitet.

lisering og sygdommens og sundhedens politisering; her skinner en af Foucaults hovedteser tydeligt igennem.- Nok var udviklingslinien den, at statens sundhedspolitiske tanke gjaldt for alle i den merkantilistiske fase, og i første halvdel af det 19.århundrede kun for den sociale underklasse og siden industrialiseringen kun for lønarbejderne. Men i starten var statens magt og kontrol kun mild for dernæst at blive mere og mere autoritær med sygekasseloven som højdepunkt. Lægerne lukrerede på denne udvikling, men al deres opgang – både konkurrencemæssigt, hospitalsudviklingsmæssigt etc – var udelukkende sket på statens initiativ og efter statens forgodtbefindende. Lægerne har tydeligvis ikke Ute Freverts interesse, de spiller en ret passiv rolle.

I *Claudia Huerkamps* bog, der efter min mening er den bedste om emnet, arbejder læger og stat mere jævnbyrdigt med og mod hinanden. Da hun helt eksplicit tager udgangspunkt i sociologernes, specielt Freidsons og Sarfattis pointer, får lægerne dog hendes største bevågenhed. Det er ikke urimeligt, da lægerne i begyndelsen af hendes periode nærmest stod ved nulpunktet i deres udvikling for i slutningen at have opnået alle en professions karakteristika. Frevert og Huerkamp prøver i modsætning til Göckenjan sobert at arbejde »på samtidens præmisser«, de har også nedtonet den gængse arrogante stil i lægehistoriografien. Selv om Freverts indgang kan synes vel politisk, hvorved problemstillingerne bliver set for meget gennem statens briller, lykkes det hende også at få synsvinklerne med »nedefra«.

Men alle tre værker er retrospektive i deres besvarelse af spørgsmålet, om befolkningen blev medikaliseret. De er enige om, at det blev den, men har forskellige årsagsforklaringer. Frevert ser det som en paralleludvikling til sygdommenes politisering, Huerkamp sætter det i sammenhæng med den generelle markedsudvidelse, og Göckenjan giver sygekasserne skylden, da disse ikke tillod præventive men udelukkende terapeutiske midler, det medførte både flere lægebesøg og øget ordineret af medicin.⁵⁷

Inspireret af denne internationale forskning vil jeg prøve at undersøge problemerne i Danmark på samtidens egne præmisser. Jeg vil følge lægernes historie fra oplysningstiden til godt og vel forbi midten af det 19. århundrede. Vægten vil blive lagt dels på forholdet stat-læge: hvem der var primus motor under konstitueringen af et sundhedsvæsen og siden af en læge»profession«, og dels på selve professionaliseringsprocessen. Til den sidste findes en række gode spor, hvoraf jeg valgte fire, nemlig historien om sundhedskommissionernes oprettelse, lægernes vej mod en evt. monopolisering, deres placering i samfundet og lægernes reaktion i

⁵⁷ Her ser vi Illich og McKeown spøge!

den krisesituation, som koleraen fremkaldte.⁵⁸ Så væsentlige emner som sygehuse og sygekasser har måttet udgå her.⁵⁹ Mange forfattere har arbejdet med en to-fase-model, når de ville tegne lægehistorien, idet de dog havde forskellige opfattelser af kronologien eller indholdsbestemmelsen. Også den danske lægehistorie falder i to perioder, i den tidlige ca 1750-1800, hvor sundhedsvæsenet blev grundlagt, og den senere fra 1800 til engang ind i dette århundrede, hvor det blev udvidet og konsolideret.

II. Den danske lægestand ca 1750-1900

Konstitueringsfasen 1750-1800 for sundhedsvæsenet

Inden 1750 kan man næppe tale om læger i vores forstand eller et sundhedsvæsen, da der kun fandtes et ganske fragmentarisk behandlingssystem og enkelte forordninger. Der fandtes godt nok tre typer behandlere, men af de første to kun få. Det var dels de universitetsuddannede medicinere, der så godt som udelukkende var teoretikere uden praktisk(!) erfaring. Alligevel havde kun disse autorisation til at praktisere og at ordinere indvortes medicin. De boede så godt som udelukkende i hovedstaden og fungerede for det meste som hofmedicinere og universitetslærere med privat praksis i byen. Kun en håndfuld medicinere var strøet ud over landet som fysici, det var embedslæger, der efter reformationen skulle overtage kirkens omsorg på det helbredsmæssige område. De blev i de første mange år aflønnet med et kanonikat. I alt fandtes der i hele Danmark omkring 1750 ca tyve (!) medicinere. – Dels var der de håndværksmæssigt uddannede kirurger, der for det meste var udlærte barberer, og som kun måtte varetage udvortes behandling (f.eks. sår og benbrud). Dem fandtes der godt nok flere af, men ikke mange. Der var brug for dem ved militæret, og de arbejdede som privatkirurger for at tage sig af de mange ulykker, der også den gang skete i samfundet. Det var dog mest bybefolkningen, der tyede til dem, for ude på landet greb man helst til sin egen, sine venners eller de selvlærte »kloge« folks behandling. Nogle af dem havde fået autorisation på en enkelt behandlingstype som f.eks. åreladning. De »kloge« boede både i by og på land.

Dette system skulle forbedres, og ideen om at etablere et mere systematisk sundhedsvæsen er et typisk barn af oplysningstiden, nær-

⁵⁸ På grund af den manglende grundforskning på området kan jeg kun foretage skitsegagtige strejftog

⁵⁹ De er blevet analyseret i min afhandling om koleraen, som udkommer til næste år.

mere bestemt af den tyske kameralisme. Den tog sit udgangspunkt i den generelle merkantilistiske teori om statens ønske om at maksimere sin magt, sin økonomi og sin befolknings vel, men hvor det ved merkantilismen mest gjaldt om at have et stort handelsoverskud, måtte man i de tyske stater, der var mange og små, se mere introverteret på sagen. Det betød en kraftigere satsning på befolkningens kvantitet, med krav om en række – hvad vi nu vil kalde demografiske undersøgelser, og på dens kvalitet, nemlig med henblik på raskhed og styrke. Det sidste krævede foranstaltninger på to hovedområder, en generel forbedring i »sunde« tider og hurtige og effektive indgreb ved epidemier. Indtil da havde sygdomsbekæmpelsen udelukkende været af den terapeutiske slags, nu begyndte man også at få øjnene op for det præventive arbejde. Disse tanker og de mange andre, der mere direkte handlede om forvaltnings-sager, blev udformet af filosofferne allerede omkring 1700, fyrsterne syntes om dem og støttede tænkernes ved at oprette lærestole for dem. Fyrsterne efterlevede det, de fandt brugbart, og det var mest fra det administrative og demografiske område. Det gælder især for Frederik den Store, men også en række af hans forgængere og samtidige. De sundhedspolitiske spørgsmål lå foreløbig hen, indtil lægerne – de vigtigste var W.Th. Rau og især J.P. Frank – i midten af det 18. århundrede selv tog fat. Der kom adskillige værker om det »medicinske politi«,⁶⁰ som man forstod på mindst tre måder. Enten den generelle tilstand af god orden på sundhedsområdet, dvs. et velfungerende sundhedssystem på alle niveauer; eller det regelsæt, de love, der vedrørte systemet; eller også det mere snævre organ, der skulle vedligeholde den gode tilstand og varetage alle præventive foranstaltninger og bekæmpelsesopgaver.⁶¹

Der var mange felter, man måtte sætte ind på for at opnå den gode sundhedstilstand. Det skete i årene 1750-1800 tit på initiativ af livlægerne, ofte i forening med universitetslægerne, og tankerne tog kongen, siden kronprinsen, til sig og lovgav herom. Dette parforhold, regent – livlæge, gør det temmelig meningsløst at tale om det abstrakte fænomen

⁶⁰ Det mest kendte skrift, »System einer medizinischen Polizei«, kom fra lægen J.P. Frank, der i perioder havde været ansat i preussisk og østrigsk statstjeneste. Værket beskæftigede sig udelukkende med sundhedspolitiets opgaver, fyldte 6 bind og blev tillemptet de danske forhold af Frankenau. En fin, til tider måske lidt tendentiøs, redegørelse findes hos Rosen. Leif Hindsted kommer også stort set ganske vel omkring problemstillingen, men er efter min opfattelse for Foucault-lydig.

⁶¹ Det er nogenlunde de samme tre facetter, der karakteriserer datidens opfattelse af et politi, som retshistorikeren Inger Dübeck har vist. (s.146ff) I England og Frankrig brugte man begrebet medicinsk politi for det meste alene for den lovgivning, der beskæftigede sig med sundhedsområdet. (Rosen s.152ff)

»stat«, når det i sidste ende drejede sig om fænomenet patient – læge, et forhold mellem konkrete personer, hvor den stærke i lovgivningssammenhæng stod i helbredsmæssig afhængighed til initiativtageren.⁶² Resultaterne var følgende: Der blev i begyndelsen af 1750'erne oprettet forløberen for fødselsstiftelsen, hvor ugifte kvinder anonymt og gratis kunne føde deres børn. Den skulle tilgodese flere formål. For det første behøvede pigerne nu ikke mere føde i dølgsmål, hvor ingen på fysisk eller psykisk vis kunne stå dem bi, og hvor de tit i fortvivelse begik barnemord. Desuden reddede man en vordende nyttig samfundsborger, og endelig benyttedes institutionen, der fra 1759 var blevet omformet noget, til undervisning i obstetrik. Det første somatiske, terapeutiske sygehus, Frederiks Hospital, blev oprettet i 1756, det var altså udelukkende for syge; indtil da havde man samlet alle dem, der ikke kunne klare sig selv, fattige, forældreløse børn, invalide og syge, på samme sted. Siden skulle disse moderne hospitaler oprettes i alle landets amter. I 1788 oprettedes en universitetseksamen med tilknyttet censorvirksomhed. En lignende »statsindblanding« kendes fra andre centraleuropæiske universiteter. Men i modsætning til de fleste andre var og forblev Københavns Universitet selvstyrende, både økonomisk, ansættelsesmæssigt og studieordningsmæssigt, så længe det holdt sig til de gældende fundatser, som i praksis ikke indeholdt mange restriktioner. For lægerne betød det konkret, at de ikke behøvede at tage en doktorgrad for at at praktisere. I realiteten gjorde mange det alligevel, for med en sådan var udsigterne til de mere attraktive stillinger ved hoffet eller universitetet eller som fysikus bedre. Kirurgerne fik et Kongeligt kirurgisk Akademi i 1787 med tilknyttede professorater. Derefter behøvede lærerne dér ikke at føle sig mindre værd i forhold til medicinerne. Det betyder altså, at kirurgerne selv startede på en homogenisering af lægeuddannelsen. Det vil vi høre mere om. Det femmaskede fysici-lægenet blev noget tættere, der oprettedes i de første tyve år fra 1770'erne et halvhundrede distriktskirurgater. Et rådgivende og administrerende overordnet organ var allerede i 1740 oprettet i Collegium Medicum, som efter kirurgernes »medicinering« blev omdannet til Sundhedscollegium.

⁶² Det bliver gerne fremhævet, at der på dette tidspunkt ikke var ret stor forskel på patientens og lægens viden om sygdomme. Da den sidste var økonomisk afhængig af den første, skulle han ikke have nogen magt og være totalt underordnet patientens luner. Det er dog bestemt ikke mit indtryk, når jeg læser kilderne fra denne konstitueringsfase, de afspejler dels, at begge parter trak på samme hammel, og dels at behandleren gennem sin viden, den være sig nok så betvivlet af nutiden, altid var den overlegne – indtil sin afsked! Göckenjan s.140f; Huerkamp s.24f; s.131.

Epidemiloven af 1782 gav klare retningslinier⁶³ for de grundlæggende forholdsregler før og under en epidemi, dermed var et af de store emner fra det »medicinske politi« sat i system. På initiativ fra en fysikus og en biskop blev kvaksalverproblemet løst ved hjælp af forordningen af 1794. Dens § 6 gav dog fortsat mulighed for autorisation på enkeltområder. Blev man taget for kvaksalveri, var straffen 20 rd eller 8 dage på vand og brød, men ved gentagelser var den hård, først 6 måneder i forbedringshus, dernæst fordobling for hver gang. Af forskellige grunde ville man gøre noget ved dette spørgsmål i det nye århundrede.

Dette var sundhedsvæsenets basis, et første forsøg på systematisk at forbedre den generelle sundhedstilstand. Med vores øjne syner det ikke af ret meget, men for datidens forhold var det et vældigt fremskridt, især vel på grund af det etablerede – bevares meget grovmaskede – lægenet med godt 50 læger til de 900.000 mennesker uden for hovedstaden. Det var dog en begyndelse! Hverken regenten eller lægerne var imidlertid tilfredse med det skabte system, det skulle udvides og udstyres med et regelsæt med faste rammer. Især skulle det have et organ, der kunne varetage de præventive opgaver i »sunde« og i epidemitider, herunder også alle nødvendige bekæmpelsesopgaver: et sundhedspoliti i dets snævre betydning, hvis organ blev kaldt for sundhedskommission.

Konsolideringsfasen efter 1800

Sundhedskommissionernes tilblivelseshistorie

Der skulle hengå godt et halvthundrede år og tre kommissioners⁶⁴ arbejde, inden sundhedskommissionerne faldt på plads. Det har jeg – omend under en anden indfaldsvinkel – gjort rede for i en artikel om sundhedspolitiet.⁶⁵ Hovedresultaterne heri er, at lægernes betydning for lovgivningen om et sundhedspoliti i første halvdel af det 19. århundrede var stærkt faldende til fordel for juristernes. For i begyndelsen af perioden havde en næsten ren lægekommission barslet med et lovforslag på over tusinde paragraffer. Siden blev færre og færre læger indkaldt til kommissionernes lovarbejde, som efter Rigsdagens behandlinger foreløbigt endte med en meget lille og interimistisk lov om sundhedsvedtægter. Men både

⁶³ Indenda fandtes ad-hoc-bestemmelser om pesten og andre smitsomme sygdomme samt de relevante bestemmelser i recessen fra 1643.

⁶⁴ Kommissionsmateriale 1802: DK G 125 to pakker; 1831: Dk G 6 s.134. Det indeholder bl.a. Danske Kancellis referat af kommissionsarbejdet; 1856: Bibliotek for Læger 1857 4.r. bd.12 s.135ff

⁶⁵ Politihistorisk Selskab Årsskrift 1992.

under kommissionsarbejdet og ved og efter udformningen af sundhedsvedtægterne markerede de tydeligt deres synspunkter om sundhedskommissionernes opgaver. Disse synspunkter blev i videst muligt omfang taget til følge, hvad der vel egentligt burde være oplagt, da det trods alt var lægerne, der vidste bedst. At lægerne arbejdede effektivt og blev taget til følge er også Helle Blomquists opfattelse af Pestkommissionen i 1879, men hun mener, at epidemibekæmpelsen – såvel som hygiejnekravene – var led i lægernes bestræbelser for at øge deres opgaver.⁶⁶ Det er svært for mig at forstå, at det ihærdige arbejde, som lægerne siden oplysningstiden havde gjort på disse områder, kun skal opfattes som egennyttig professionsfremmende foranstaltninger med i bedste fald paternalistisk anstrøg. Netop under koleraen viste de med deres prompte og altruistiske indsats, hvor megen alvor der lå bag deres idelige krav om større offentlig og privat hygiejne samt epidemibekæmpende foranstaltninger.

På vej mod monopoliseringen?

På vej mod et monopol skulle lægernes uddannelse homogeniseres, alle andre behandlere udelukkes, en stærk fagforening dannes og sygekasser oprettes, således er professionaliseringens karakteristika ifølge den sociologiske og socialhistoriske forskning. Uddannelsen omkring 1750 foregik på Københavns Universitet og i udlandet, således at mange af de få medicinere havde suppleret deres uddannelse i udlandet. På det danske universitet gennemgik de vordende medicinere en meget teoretisk uddannelse, som ikke var koordineret med nogen hospitalpraktik. Fra 1787 fik kirurgerne en ansigtsløftning. Alle vordende kirurger skulle gå til anatomivælses og følge et kursus i intern medicin. Dermed var de i princippet langt bedre rustede til lægegerningen end deres lærde kolleger.⁶⁷ – Det er uklart, hvilken af disse to typer H. Blomquist tænker på, når hun mener at lægerne var den »siddende profession« allerede i begyndelsen af det 19. århundrede? Her kommer ulemperne tydeligt frem, når hun ukritisk applicerer en model på danske forhold.⁶⁸ – Hverken kirurgerne eller medicinerne følte dette som en synderligt

⁶⁶ H. Blomquist s. 240ff.

⁶⁷ Men det synes ikke at være gået til kurserne, for et kig i de autoriseredes rækker halvtreds år senere viser, at langt under halvdelen af alle landets kirurger havde taget eksamen i København, som gav dem titlen cand.chirurg. De fleste havde altså stadig kun barberuddannelsen, og af disse boede mange i provinsen. (Hof- og Statskalender 1838 s. 473ff. Allerede i 1802-kommissionen sattes der spørgsmålstegn ved kursusbesøgene. DK G 125 Højesterets ass. P. Møller i første pakke.)

⁶⁸ H. Blomquist s. 230.

tilfredsstillende tilstand, og begge hold arbejdede nu idelig på at »homogenisere« deres uddannelse til en fælles. Det skete så i 1838. Det er svært at se det som en sejr for medicinerne alene, dels fordi de netop ikke fik udmanøvreret kirurgerne, som det for det meste skete i andre lande,⁶⁹ dels fordi de nu også skulle igennem en mere praktisk, klinisk og kirurgisk uddannelse, og dels fordi det havde været kirurgernes hovedinteresse. Der skete ganske vist en markedsudvidelse, men det var behandlere og ikke patienter, der blev flere af. Siden der var god plads til dem i Danmark, voldte det ingen problemer, og selv de barberuddannede kunne normalt beholde deres stillinger, indtil de gik af på grund af alder. De potentielle kirurger fra provinsen rejste efter 1838 enten til hovedstaden og fik den rette uddannelse dér eller nøjedes med en delautorisation efter § 6 i kvaksalver-forordningen af 1794.

Dermed er det næste problem berørt, nemlig udvidelse af markedet på bekostningen af uuddannede konkurrenter. De »kloge« var efter 1794 stadig et tyngende problem, for mig at se på flere måder. De arbejdede på lægernes »enemærker«, på den anden side var der for få læger, for embedslægerne var ret fåtallige endnu i midten af det 19. århundrede især i Vestjylland. Mange læger hørte til det liberale borgerskab, hvis ideologi jo egentlig påbød dem *laissez-faire*!! Dilemmaet ses hvert år dokumenteret i et af de sidste punkter i medicinalberetningerne, hvor embedslægerne skulle gøre rede for kvaksalveriet i deres område. Der er to tendenser, jo længere væk man er fra hovedstaden, des mindre hører man om de »kloge«, for embedslægerne var forlængst – uofficielt – gået på kompromis med dem, da de ikke kunne undvære dem. Den anden tendens viser, at de virkeligt liberale ikke ville »fremkomme med klager, det strider mod frihedsideen«.⁷⁰ Ikke desto mindre tog man i Det kgl Medicinske Selskab i 1850 initiativ til at bede alle landets læger fortælle om deres erfaringer med kvaksalveriet for at kunne påvirke regeringen til at lave en ny kvaksalverlov. Selv om der kom meget materiale ind, og selv om man holdt møde om sagen i Selskabet, lykkedes det ikke. Først da en af deres »fjender«, kvaksalverpræsten Hass, en homøopat med flere kvaksalverdomme, fik sæde i Folketinget og stillede forslag om mere lempelige straffebestemmelser, kom der liv i sagen, og den blev afsluttet i præstens ånd med loven af 3/3-1854. Det ironiske ved denne sag er, at præstens ånd var den samme som de fortørnede lægers, idet disse mente, at den gamle lovs hårde bestemmelser især efter gentagelser medførte, at

⁶⁹ 6 af 1794-forordning, mens de to andre blev slået sammen i 1852 på lignende måde som i Danmark.

⁷⁰ f.eks. Kongsted fra Nykøbing Sj. i sin medicinalberetning for 1854.

straffene ikke blev eksekverede, og at man dermed reelt gav kvaksalverne frie hænder. Den nye lov gav en bøde efter evne fra 20 op til 100 rigsdaler eller simpelt fængsel i op til fire måneder. Ved gentagelser gjaldt de samme bøder.⁷¹ Såvidt jeg kan se af senere medicinalberetninger og af folkloristers undersøgelser gjorde denne lov hverken fra eller til, de »kloge« arbejdede videre og frekventeredes fortsat flittigt.⁷²

Det næstsidste trin på vejen mod et monopol skulle være skabelsen af lægernes stærke fagforening, primært for at markere deres uafhængighed af staten. Vist opstod den i Danmark i 1857 – men ikke som en fag(politisk) forening. Den havde heller ikke fagpolitiske karakteristika eller formål, noget sociologer og også socialhistorikere med iver har prøvet at lede efter.⁷³ Historien er følgende: Inden 1857 fandtes der tre lægeforeninger, der hver især tilgodeså en af lægetyperne. Der var det før nævnte Kgl. medicinske Selskab fra 1772/1782, der kun optog de københavnske medicinske doctores. Det lyder meget eksklusivt, men det skyldtes, at den blev stiftet før embedseksamens indførelse i 1788, siden åbnedes portene også for værdige cand.med.'er. Den var et for oplysningstiden typisk societet, da den skulle »være til indbyrdes opmuntring« både med henblik på videnskabeligheden og det sociale liv.⁷⁴ Den fik dog også til tider fagforeningsfunktioner, som vi så det under kvaksalverproblemet.

I klar protest mod dens elitære karakter og snævre syn dannedes Philiatrien godt halvtreds år senere, den optog både medicinere og kirurger, men da den selv udelukkede embedslægerne og havde bopæl i hovedstaden, grundlagde provinsens embedslæger sammen med de eventuelle praktiserende læger i området deres egen forening. De allerede eksisterende tre meget små lokale selskaber⁷⁵ blev optaget. Også disse foreningers mål var udbredelsen af kundskab og etableringen af en form for socialt netværk. Især provinsiallægerne var aktivt misfornøjede med en række forhold, der forekom dem styret fra København alene, som spørgsmålet om et sundhedspoliti. Da koleraen havde vist, hvor påtrængende det var, og da man i hovedstaden spontant havde dannet en lægeforening til bekæmpelse af epidemien, varede det heller ikke længe, inden man dannede Den almindelige danske Lægeforening. Den er altså ikke opstået for at hyppe lægernes egne kartofler eller, hvad dens

⁷¹ BfL 1851 s.156ff, FT 1853 særlig sp 661-77; 3814-48.

⁷² f.eks. H.P. Hansens og B. Rørbyes arbejder

⁷³ Huerkamp s.242ff

⁷⁴ Også i dette selskab var drikkeviserne en vigtig bestanddel. Johnsson s.90f

⁷⁵ Det er næsten overdrevet at tale om »selskaber«, de havde kun 6-8 medlemmer.

historiograf V. Christophersen mener, som centralorganisation for de eksisterende selskaber, men på grund af et behov for en nivellering af standens hierarkiske og geografiske skel. Det blev dog heller ikke til en homogenisering på foreningsplan, da de to ældste selskaber fortsatte. Den nye forening havde både faglige, socialpolitiske og fagforeningspolitiske formål. Den satsede meget på, at der oprettedes kredsforeninger, som kunne tilgodese de meget divergerende forhold i de forskellige egne. I professionsdebatten er det blevet fremhævet som meget væsentligt, at lægerne tidligt sørgede for at få deres egen voldgiftsret for sager fra egne rækker, dermed kunne de trække sig ud af den almindelige jurisdiktion i interne sager. Det havde da også allerede været nævnt i Philiatrien i 1829, men først i 1891 lavede man den Kollegiale Vedtægt, der både stak reglerne ud for forholdet lægerne imellem og for voldgiftsretten. Senere blev der oprettet et særligt udvalg – bestående udelukkende af læger – under sundhedsstyrelsen, som skulle tage sig af patientklager. Siden kom patientklagenævnet til, som har uvildige lægmandsnævninge. Her skal udviklingen for andre typiske fagpolitiske emner ikke gennemgås, der har som sagt jævnlige været nogle på dagsordenen, men først efter 1911 blev de dominerende. Vigtigt er det at pointere, at foreningen ikke blev til på grund af disse emner og bestemt heller ikke prioriterede dem ret højt i løbet af hele det 19. århundrede.⁷⁶ Den har især ikke prøvet det tyske ekstrem, hvor forskellige paraplyorganisationer for lægerne i 1869 fik trumfet det paradoks igennem, at lægebestillingen skulle falde ind under loven om næringsfrihed, således at kvaksalveri i praksis også blev »frigivet«. Forklaringen er den, at lægerne havde valget mellem to onder, nemlig en stærk og autoritær stat, der ustandseligt blandede sig, eller kvaksalvere som »samarbejdspartnere«.⁷⁷

Lægernes anseelse og placering i samfundet

Indtil nu har vi set lægerne i relation til deres omgivelser ud fra en – bevares bred, men hovedsagelig – professionssociologisk synsvinkel. Jeg vil standse op og give nogle eksempler på en mere social- og mentalitets-historisk tilgang ved at stille spørgsmålet, hvordan opfattede man

⁷⁶ Foreningens historie for de første 75 og for os vigtigste år er skrevet af V. Christophersen, hvis bog ligger til grund for denne redegørelse. Hans fremstilling er selvfølgelig kraftigt præget af, at det var hans fag(politiske)forenings historie, han skulle skrive. Det giver den både et lægepræg og et fagpolitisk præg.

⁷⁷ De valgte de sidste i håb om nemmere at kunne styre dem. De fortrød hurtigt deres »vundne« næringsfrihed, men staten gav dem ikke medhold før 1899, hvor hele lægevæsenet blev revideret. (Huerkamp s.254-272).

lægerne ude i samfundet. Der findes forskellige tegn herpå. Lægernes økonomi er et af de mest determinerende, og den var afhængig af deres privatpraksis, uanset om de var embedslæger eller privatpraktiserende. For embedslægerne skulle have privatpraksis ved siden af for at holde deres viden ved lige. Lønnen blev holdt derefter.⁷⁸ En undersøgelse af århusianske lægers kommunale skatteligning,⁷⁹ hvor der ikke engang er taget højde for gaverne, viser, at de er meget velsituerede og virkelig hører til det øverste lag. Det er distriktslæger i mindre provinsbyer med en lille privatpraksis, der er dårligt stillede. Dengang som nu fandtes der gode og mindre gode – efterspurgte og mindre efterspurgte, også det havde selvfølgelig indflydelse på deres skattebillet.

Socialt set hørte de gennem deres uddannelse og normalt også gennem deres oprindelse til det øverste borgerlige lag, den dannede klasse, hvad de selv markerede ved at gå på lægebesøg i kjole,⁸⁰ de var medlemmer af byernes eliteklubber og de få loger, der fandtes i Danmark.⁸¹ Der blev de gerne optaget énstemmigt, noget som ellers kun sjældent var tilfældet. Her var de også i nær kontakt med deres (potentielle) privatpatienter, som netop rekrutteredes fra byernes elite, og som gerne så dem som gudfædre til deres børn. At de indtil 1838 var splittede i to uddannelsesmæssigt forskellige lejre, gjorde ikke deres stand nogen synderlig skade, bortset fra i København. De øvrige byers borgere og den brede befolkning har nok alligevel ikke kendt til denne måde at differentiere på.

Oppefra anerkendte man ligeledes deres »særlighed«, en fjerdedel af de københavnske læger – lidt færre fra provinsen – havde modtaget ordener.⁸² Det var nok også en af grundene til, at »almindelige« folk ikke tilkaldte sådan en fin mand, men hellere en af deres egne.

Politisk var de velansete, flere af dem blev valgt ind først i Stænderforsamlinger og siden i Folketinget. Mange af dem tilhørte det progressive borgerskab, som tiden gik, kan der dog spores en drejning mod højre.

Spændende i denne sammenhæng kan det også være at aflæse lægernes

⁷⁸ Da man i 1850'erne diskuterede sundhedspolitiets lovfæstning, foreslog 1856-kommissionen og justitsministeriet, at embedslægerne skulle have en bastant lønforhøjelse, mod at de fritoges for privatpraksis. Det sidste gik lægeorganet, Sundhedscollegiet, strikt imod; men de ville bestemt anbefale en generel lønforhøjelse. (Supplementbind for Bibliothek for Læger 1857 s.192).

⁷⁹ Ligningen var sammensat af grund-, nærings- og formueskat.

⁸⁰ Søllerødlægen Busch i sin epidemiindberetning s.12. (RA)

⁸¹ I Århus var læger medlemmer af byens borgerklub Polyhymnia, i København var de enten medlemmer af den fornemmeste, »Kongens Klub«, hvor mange af kongens (embeds) mænd var med, eller af det velansete »Athenæum«, iflg klublisterne for 1853 i RA (Erslev gr.27).

⁸² Hof- og Statskalenderen for 1853

anseelse og anerkendelse i samfundet i den samtidige skønlitteratur. Det har man gjort for Ruslands, Englands og Tysklands vedkommende.⁸³ Mønstret kan måske tegnes således: I oplysningstiden gjorde litteraterne sig lystige dels over lægernes glæde over at disputere og over retorikken og dels over deres fanatiske samlen på mærkelige sygdomme etc. Mon vi kan se ligheder med Holbergs pen fra Peder Pårs og Niels Klim? Under romantikken ser litteraturforskerne en udvikling væk fra lægen og hen til selve sygdommen, bagefter i biedermeierens, realismens og den brede borgerlige digtnings tid, ser vi lægen løftet op på en piedestal, dels pga hans etiske, menneskekærlige, hjælpende gerning og dels pga hans store videnskabelige landvindinger, dyder som netop hørte ind under den borgerlige normkodeks. Når vi tænker på V.Bergsøes læge Aabye i Fra Piazza del Popolo, kan vi godt nikke genkendende. Samfundskritikere som Dickens og Shaw havde dog en skarp tunge.

Lægerne i en katastrofesituation og medicinhistorikernes vurdering

Der er intet, der som krige, epidemier eller andre katastrofer i et kort glimt afdækker dybereliggende forhold ved at sætte gældende regler, normer og andre bremses ud af kraft. Lægernes kaldsforståelse – sækulariseret eller ej – der til normale tider måske kan overskygges af arrogance etc, kom ubestridt frem i en krisetid. Koleraen ugyldiggør sociologernes flotte modeller. Lægerne biede ikke, de arbejdede op til 20 timer i døgnet. Midt i den industrielle og naturvidenskabelige brydningsfase levede de op til deres professionelle ansvar også ved at nivellere autonomien evt monopoler og uddannelseskrav. Gennem aviser råbte man om hjælp fra de ældre medicinstuderende, og mange meldte sig.⁸⁴ Fire år forinden, da koleraen havde truet fra Malmø og fra mange andre steder, og mange læger havde været ude under tre-årskrigen, havde Sundhedscollegiet bedt en af professorerne, Sommer, om at undervise ikkemedicinstuderende i behandling af kolerapatienter. I 1853 appellerede man ligeledes til »de hr. studerende uden for faget«.⁸⁵ Offentligheden, eller rettere oppositionsbladet Fædrelandet, samt nogle læger udstødte et ramaskrig, men Sundhedscollegiet og de øvrige læger lod sig ikke bringe fra det. Især på landet, hvor der jo ikke fandtes ret mange læger, bad

⁸³ H.O.Burger, H.Viebrock og A.Rammelmeyer i antologien red. af Artelt (1967).

⁸⁴ f.eks. i Berlingske Tidende 6/7 1853 og SC 1853 jn. 239.

⁸⁵ Avisopráb d.23. og 25. juli i Berlingske Tidende. Vel griber ansvarshavende i fortvivlelse til mange midler i en krisesituation, men at gå så langt til at bede ikke-medicinstuderende til hjælp, kan kun ses som afmonopolisering.

man, som man altid havde gjort, præsterne om at være læge- og apotekervikarer, indtil en læge kunne nå frem. Endelig bad man igennem opråb i alle hovedstadsaviser alle om at hjælpe koleraramte, indtil lægen kom. Nøje retningslinjer fulgte med.⁸⁶ – Det er også betegnende, at der i hele koleraperioden ingen klager kom mod kvaksalvere,⁸⁷ undtagen én, men det er i grunden en anden historie.⁸⁸

Nok afslørede koleraen, at det ikke var så meget bevendt med lægernes viden og tilknyttede autonomi, men det gjorde dem ingen skade – i Danmark. Andre steder, f.eks. i Tyskland, England, Rusland og Frankrig troede man, at det var lægerne, der forgav befolkningen. Gang på gang havde folk iagttaget, at patienten havde fået det meget værre, efter at lægen havde været på sygebesøg – at patienten ville have fået det lige så dårligt uden lægehjælp ved denne grasserende sygdom, tænkte folk ikke på. Da man i disse lande ikke stolede på autoriteterne i det hele taget, regnede man med, at lægerne var i ledtog med dem og lynchede dem.⁸⁹ I Danmark derimod, hvor man havde set lægernes ihærdige og uselviske indsats,⁹⁰ og hvor autoriteterne ikke stod i synderlig miskredit – man havde trods alt lige fået en grundlov, og nok så vigtigt, vundet en krig over tyskerne – dér nærede man tillid til lægestanden.

Lægernes indsats svarer derfor ikke til den af forskningen forventede adfærd ved en professions etablering. Men da man kom til normale tider igen, fortsatte professionaliseringstendenserne, også i Danmark, hvor udviklingen dog ikke fulgte de opstillede modeller så mønsterværdigt.

Medicinshistorikerne er gerådet i et større problem i forbindelse med koleraens besøg i Danmark. Nok er de imponerede af og begejstrede over det arbejde, lægerne ydede, men lægerne gjorde det ud fra de forkerte præmisser! Sagen er den, at man indtil Robert Kochs opdagelse af koleravibrionen i 1883 ikke anede, hvad der fremkaldte epidemien. Man havde i århundreder haft to teorier, den contagøse og den miasmatiske – den sidste gik helt tilbage til Hippokrates. Begge havde det samme udgangspunkt, at der fandtes et smitstof, som hos de første kom udefra, og hos de sidste enten udefra eller spontant. Dette smitstof blev for

⁸⁶ D. 27. juni 1853

⁸⁷ Her tager Helle Blomquist altså fejl, når hun hævder, at antallet af kvaksalversager steg under større epidemier, men hun har ret i, at salg af alverdens slags koleramedicin var en blomstrende virksomhed. (s.238).

⁸⁸ og den kan læses i Siden Saxo 7.2. 1990.

⁸⁹ Chevalier og Frevert, Evans artikel fra 1988.

⁹⁰ Selvfølgelig var der nogle, der prøvede at rejse fra det hele, men det var offentligheden så harm over, at den hængte dem ud i aviserne, som professor Otto, der også var medlem af Sundhedsscollegiet.

kontagionisterne overført ved berøring (contagio) fra menneske til menneske, og det var dette udefrakommende smitstof, der skulle bekæmpes ved hjælp af karantæne. Antikontagionisterne derimod mente, at smitstoffet selv var helt ufarligt, da to yderligere betingelser skulle være opfyldt, før en epidemi kunne opstå. Smitstoffet skulle nemlig først omdannes til et miasme, og det kunne kun ske under visse jord-, luft- og temperaturforhold, dvs i en lækker atmosfære af fækalier, råddenskab og andre animalske uhumskheder. Kun hvis miasmet mødte en form for disponerethed for sygdommen, kunne koleraen udvikle sig. Da man ikke vidste bedre, troede man des mere fanatisk på den ene teori og bekæmpede lige så ihærdigt den anden. Miasmatikernes epidemibekæmpelse gik ud på dels at eliminere forudsætningen for smitstoffets omdannelse, nemlig at fjerne alle urenligheder, og dels at oparbejde en udisponerethed ved at leve mådeholdent. I praksis er den store forskel på disse to grupper, at karantænen er overflødig for antikontagionisterne.⁹¹ Det var dem, der i koleratiden i Danmark sad i de styrende sundhedsorganer, f.eks i Sundhedscollegiet.⁹² Få læger prøvede det nærmest formastelige at kalde årsagen for miasmatiske-contagiøs og at samtænke foranstaltningerne ved at kombinere isolation og hygiejne. Albert Gjedde har vist dette klart i sin guldmedaljeafhandling om Panum.⁹³

Allerede i samtiden har man set en sammenhæng mellem lægernes anticontagionisme og progressive, liberale ideologi, fordi specielt karantænebestemmelserne kom det enkelte individ for nær. Siden har de fleste medicinhistorikere haft samme tanke, især når de beskæftigede sig med britiske forhold, for det var nu iøjnefaldende, at miasmatikerne kom samtidigt med Whiggerne i 1830'erne og forsvandt med dem igen i 1870'erne. Ud fra sit arbejde med et stort europæisk materiale konkluderer *Erwin Ackerknecht*, at begge retninger contagionisme og anticontagionisme – med samtidens erfaringer var lige gode,⁹⁴ derfor var det

⁹¹ Man har også kaldt miasmatikerne for hygiejnens førstestemænd, men contagionisternes bekæmpelsesmiddel, når epidemien først var brudt ud, var ligeledes at gennemføre yderste renlighed på alle områder for at få smitstoffet skyllet væk. Begge grupper trak altså på samme hammel, og det gør, at det tit er svært at se den store forskel i den praktiske epidemibekæmpelse.

⁹² Det voldte Århus-medicinhistorikeren Lunddahl store vanskeligheder at give en rimelig beskrivelse af miasmatikernes indsats, når han talte om deres overbevisning. (Lunddahl 1932). Så havde Julius Petersen taget mere afslappet fat på det, da han fyrré år før holdt sine foredrag om koleraen. Han så lægernes tro på smitte eller miasme som en cirkelbevægelse med fremadvisende tendens. (J. Petersen s.8).

⁹³ A. Gjedde s.34ff. Også den unge konstituerede stadslæge Holst fra Korsør arbejdede med denne kompromis i sin disputats fra 1859 (s.80ff).

⁹⁴ Her anfører medicinhistorikeren Ackerknecht (1948) en hel række for mig dog uforståelige eksempler s.588.

lægens sociale, økonomiske og politiske kontekst, der bestemte hans videnskabssyn. Da de fleste læger hørte til det liberale borgerskab, vandt altså miasmetroen.⁹⁵

III. Afslutning

De toneangivende og teseskabende i lægestandens historieskrivning har taget udgangspunkt i en genealogisk – tilbageskuende – model. Den er metodisk set ret så tvivlsom, selv om dens resultater tilsyneladende a priori har fat i den rigtige ende. For vel er lægerne i det 20. århundrede professionaliserede, men for det første blev de det ikke på den skitserede målbevidste og strategibestemte måde, og for det andet er flere af resultaterne efterrationaliseringer. Det har jeg prøvet at vise i denne undersøgelse. Der har generelt ikke været en magtkamp staten og lægerne imellem.⁹⁶ I starten var begge parter interesserede i en konstituering og en systematisering af et basissundhedsvæsen. De var personificeret i parret livlæge og regent, hvor den første ikke alene var initiativtager, men også fik gennemført de fleste initiativer, da han kom til at sidde i de relevante udvalg, for eksempel ved tilrettelæggelsen af det Kirurgiske Akademi eller Frederiks Hospital. I det 19. århundrede kom regenten mere og mere til at virke som en bremse i forhold til lægernes fortsatte initiativer. Desuden blev forholdet mellem parterne af en anden karakter, det blev institutionaliseret. Regeringssiden fik en retarderende funktion, men i de fleste tilfælde fik lægerne i det lange løb deres ønsker igennem. De tilhørte for manges vedkommende det liberale borgerskab, der i længere perioder også i regeringssammenhæng havde en hel del at sige. Det vil sige, at sociologernes kontinentaleuropæiske model med den stærke bureaukratiske stat som primus motor ikke passer på Danmark.

Med hensyn til lægestandens konsolidering og eventuelle monopolisering af markedet har mine undersøgelser vist, at det for det første ikke blot har været medicinerne, som ønskede at standardisere uddannelsen. Flere skridt var allerede fra 1700-tallet blevet taget af kirurgerne, da de akademiserede nogle af deres fag. 1838-reformen blev gennemført som fælles initiativ og indeholdt fag fra begge grupper. Dermed får »standardiserings«-emnet en helt anden valør. Reformen var kommet ikke for at

⁹⁵ Ackerknecht har undret sig over, at en progressiv, liberal bevægelse kunne hælde til en forkert regressiv(?) teori, men vil lade læseren om at dømme!? (ibid. s.593).

⁹⁶ Det er endog forfatterne af bøgerne for lægeorganisationen, Den almindelig danske Lægeforening, stort set enige i, når de gennemgår de relevante emner. De udviser dog til tider tydelig misfornøjelse med resultater, de ikke synes har været fyldestgørende nok, som når de refererer den mere end 60-årige debat om en medicinalreform i lægeorganisationen.

udelukke de dårligere kirurger fra behandlermarkedet, men i erkendelse af, at begge uddannelser havde elementer, som den anden ikke kunne undvære.

Specialiseringen og naturvidenskabeliggørelsen af medicinen skulle ifølge sociologerne og socialhistorikerne have været et så kraftigt fagligt niveauløft, at lægmand ikke længere kunne følge med, hvorfor lægerne havde opnået autonomi. Efter min mening havde udviklingen i og for sig ikke så meget med standens tendens til professionalisering at gøre, men mere med et paradigmeskift i lægevidenskaben, som vi kender det fra de fleste andre fag. Forståelsesmæssigt var der ingen ændring for lægmand, de dannede kunne stadig følge med et langt stykke ad vejen, de øvrige stadig ikke! Det interessante er da, at netop disse andre kom ind i behandlingssystemet. Dog ikke på den måde, at lægerne havde udelukket den alternative behandling. Det er ganske vist korrekt, at de prøvede på det, men det lykkedes aldrig. Indtil de forebyggende helbredsundersøgelser blev indført i dette århundrede, gik størstedelen af befolkningen ikke til en autoriseret læge, eller kun i sidste instans. Vel har lægerne i dette århundrede fået hele markedet, men ikke et monopol, for der er god plads til den alternative behandling udover den autoriserede. Yderligere skal det pointeres, at lægerne netop har fået hele markedet, ikke erobret det, da det var indførelsen af sygekasseloven og gratis undersøgelser, der lukkede markedet op for dem. Til gengæld var helbredsundersøgelserne ikke tænkt som led i styrkelsen af lægestanden, men af befolkningens sundhedstilstand! Det kunne i øvrigt være meget interessant via lægejournaler at undersøge, om folk også udnyttede lægernes funktioner ud over helbredsundersøgelserne.

Fagforeningens tilblivelses- og udviklingshistorie viser, at organisationen i hvert fald indtil omkring 1900 ikke primært havde fagpolitisk sigte, endsige en fagpolitisk profil. Den var opstået ud fra et behov for møder imellem de eksisterende foreninger med forskellige medlemsgrupper. Mødernes hovedprogrampunkter bestod i det første halvthundrede år af faglige emner, hvad artiklerne i foreningens blad Ugeskrift for Læger tydeligt demonstrerer.

Koleraen, der graserede midt i professionaliseringsperioden, kulkaster hele professionsdebattens resultater, eller rettere sagt, gør dem meningsløse. Den afslørede en altruisme, en opofrende, nærmest selvudslettende adfærd hos lægerne. De inddrog halvstuderede og lynuddannede endog ikke-medicinere. Denne grufulde fællesoplevelse med det øgede behov for at oplyse og lære af hinanden var med til at skabe én fælles lægeforening.

Det var altså bestemt ikke en målrettet udvikling mod professionalis-

men, hvis mest typiske karakteristika var kvalifikationerne opnået gennem en lang uddannelse, der medførte en personlig autonomi over for patienten og en kollektiv overfor samfundet. Det sidste havde 1970'ernes og 1980'ernes forskning set sig særlig vred på. Jeg vil mene, at disse resultater er et af forskningen og medierne opblæst fænomen. For meningsmålingerne blandt patienterne har vist, at de normalt var godt tilfredse.⁹⁷ Måske med udgangspunkt i medierne, har der altid været læger, der ikke »opfyldte« professionalismens krav, og netop påtalte den såkaldte individuelle autonomi. Senest med Inga Marie Lundes og Erling Segests bøger. Også den kollektive autonomi er krakeleret forlængst i og med, at et statsautoriseret patientklagenævn blev etableret i 1987, hvori også lægmandsmedlemmer har sæde.

Noget andet er så, at denne »à-priori-sandhed« måske ikke er så sand endda. I hvert fald kunne det ses, at to af professionaliseringens følgesvende, nemlig befolkningens medikalisering og disciplinering, er 1960'ernes, 1970'ernes og 1980'ernes antiautoritære strømningers efterrationaliseringer, som ikke blev set eller følt af den om/behandlede befolkning selv.

IV: Kilder og Litteratur

Utrykt materiale

Rigsarkivet

DK G 125 1802-14: Kommissionen til at udarbejde et Udkast til en Anordning om Medicinalpolitiet.

DK I 6 1824-1848: Kgl. Resolutioner og DK's Forestillinger. 2. Dep.

Fra Sundhedsstyrelsen (ikke registreret i en publiceret udgave):

Sundhedscollegiets forskellige protokoller for 1831; 1853-57.

Medicinalberetninger fra 1854

Epidemiindberetningerne fra 1853

Erslev gr 27: Klublisterne for 1853

⁹⁷ Her henvises til mediedebatterne for blot to tilfældigt udvalgte uger for år 1991, uge 10 og 24. Debatteerne var selvsagt særlig hæftige, når det trak sammen til en lægekonflikt (dec. 1989 og foråret 1991). Interessant er, at denne animositet fortager sig noget, når man går bag indtrykket fra lægeforskningen og medierne, og ser på Socialforskningsinstituttets undersøgelser (bl.a. nr. 124 fra 1984 og nr. 170 fra 1987) foretaget af cand.polit. Mogens Nord-Larsen, eller DIKEs (Dansk institut for klinisk epidemiologi, et organ under Sundhedsstyrelsen) og andre landes undersøgelser om patienttilfredshed. Speciallæge Frank Lønnberg fra DIKE, hvis resultater udkommer næste år, har det indtryk, at jo højere uddannet folk er, des mere kritiske er de (samtale i juni 1991), noget Nord-Larsen ikke mente at kunne udtale sig om (1984 s.76f og 1987 s.69).

Landsarkivet for Nørrejylland

LAN B6 5186 1853: Amtmandens arkiv. Indkomne breve L-P. Læg M.

Trykt materiale

Ackerknecht, Erwin H. Anticontagionism between 1821 and 1867, i *Bulletin of the History of Medicine*, 22 (1948) s. 562-93.

--- Die Geschichte und Geographie der wichtigsten Krankheiten. (Stuttgart 1963).

Andersen, J. Goul, Overtro eller nytænkning, i *Arbejdsrapport nr. 62*, Center for Kulturforskning. (Århus 1990).

Andersen, Knud Holch, Bondelægen, i *Festskrift til Vagn Dybdahl*. (Århus 1987) s. 7-29.

Artelt, Walter, *Der Arzt und der Kranke*. (Stuttgart 1967).

Beckmann, Svante, Professionerna och kampen om auktoritet, i Staffan Selander (ed), *Kampen om Yrkesutövning, status och kunskap*. (Lund 1989). s.57-88.

Berlingske Tidende, forskellige årgange.

Bibliothek for Læger, samt dets Supplementbind, forskellige årgange.

Bjørneboe, Anders, En diskussion af professionsbegrebet og dens anvendelse belyst ved socialrådgiverfagets udvikling og placering. Speciale ved Institut for Statskundskab. (Århus 1979).

Blomquist, Helle, For det Almene Vel, i *Fortid og Nutid* 1991.4. s.223-253.

Bonderup, Gerda, »Omsorg for at afværge smitsomme Sygdomme«, i *Politi-historisk Selskabs Årsskrift* 1992.

Brade, Anna-Elisabeth, Træk fra den danske folkemedicin, i *Dansk Medicin-historisk Årbog*, bd 13 (1984) s. 11-43.

Breuer, Stefan, Sozialdisziplinierung, i Ch. Sachsse (ed), *Soziale Sicherheit und soziale Disziplinierung*. (Frankfurt/M. 1986) s.45-69.

Burger, Heinz Otto, Arzt und Kranker in der deutschen schönen Literatur, i W. Artelt, *Der Arzt und der Kranke*. (Stuttgart 1967) s.98-106.

Chevalier, Louis, *Le choléra*. (Paris 1958).

Christophersen, V., *Den almindelige danske Lægeforening 1857-1932*. (København 1932).

Conze, Werner; Kocka, Jürgen (ed), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil I*. (Stuttgart 1985).

Corbin, Alain, *Pesthauch und Blütenduft*. (Berlin 1984).

Daniel, H. *Danmarks Sygekassevæsen gennem århundreder. bd.1+2*. (København 1937+1938).

Delaporte, Francois, *Disease and Civilization*. (London 1986).

Drees, Annette, *Die Ärzte auf dem Weg zu Prestige und Wohlstand*. (Münster 1988).

Dübeck, Inger, »alt hvis Politien egentlig vedkommer...«, i D.Tamm (ed) *Danske og Norske Lov i 300 år...* (København 1983) s. 145-178

Evans, Richard J. *Death in Hamburg*. (Oxford 1987).

--- *Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*, i *Past and Present* bd. 120 (1988) s.131-146.

Foldspang, Anders mfl., *Epidemiologi*. (København 1981).

Folketingstidende for 1857.

Foucault, Michel, *Geburt der Klinik*. 1963 (München 1973).

--- (ed) *Les machines à guérir*. (Liège 1979).

- Sexualität und Wahrheit. (Frankfurt 1977).
- Frank, Johann Peter, Das System einer medizinischen Polizei. 6 bd. (Mannheim 1779-1819).
- Frankenau, Rasmus, Det offentlige Sundhedspolitie under en oplyst Regering. (København 1801).
- Freidson, Eliot, The Professions and their Prospects. (London 1971).
- Profession of Medicine. (New York 1973).
- Frevert, Ute, Krankheit als politisches Problem 1770-1880. (Göttingen 1984).
- Fædrelandet årg.1853.
- Gelfand, Toby, The Annales and Medical Historiography: Bilan et Perspectives, i R.Porter, Problems and Methods in the History of Medicine. (London 1987) s.15-39.
- Gjedde, Albert, Peter Ludvig Panums videnskabelige indsats. (København 1971).
- Goode, William J. Community within a Community, i American Social Review 22 (1957) s. 194-200.
- Encroachment, Charlatanism, and the Emerging Profession, i American Social Review 25 (1960) s. 902-914.
- Göckenjan, Gerd, Kurieren und Staat machen. (Frankfurt/M 1985).
- H.P. Hansen, Kloge Folk I+II. (København 1942 og 1943).
- Hesse, A.H. Berufe im Wandel. (Stuttgart 1968).
- Hindsted, Leif, Folkesundhed og oplysning. Upubliceret speciale. (Århus 1987).
- Hof- og Statskalender for 1838 og 1853.
- Holst, Erik, Meddelelser om Koleraepidemien i Korsør i 1857. (København 1859).
- Howard-Jones, N. Gelsenkirchen Typhoid Epidemic of 1901, Robert Koch, and the Dead Hand of Max von Pettenkofer, i British Medical Journal (1973) s.103-105.
- Huerkamp, Claudia, Ärzte und Professionalisierung in Deutschland... i Geschichte und Gesellschaft bd. 6 (1980) s.349-382.
- Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert. (Göttingen 1985).
- Illich, Ivan, Grænser for lægevidenskaben. (København 1977).
- Imhof, Arthur E. (ed), Biologie des Menschen in der Geschichte. (Stuttgart 1978).
- Mensch und Gesundheit in der Geschichte. (Husum 1980).
- Johannisson, Karin, Medicinens øga. Stockholm 1990.
- Johnsson, J.W.S. Københavnske Medicinske selskaber. (København 1922).
- Jones, Colin, Montpellier Medical Students and the Medicalisation of 18th Century France, i Roy Porter (ed), Problems and Methods in the History of Medicine. (London 1987) s. 57-80.
- Kocka, Jürgen (ed), Theorie und Erzählung in der Geschichte. (München 1979).
- Københavns Universitet 1479-1979 bd. VII. Det lægevidenskabelige Fakultet. (København 1979).
- Larsen, Øivind, Krankheitsauffassung und ihre historische Interpretation, i A. Imhof, Mensch und Gesundheit in der Geschichte. (Husum 1980) s. 45-58.
- Lunde, Inga Marie, Patienternes egenvurdering. (København 1990).
- Lunddahl, Johannes, Koleraen i Århus, i Aarhus Stifts Årbøger, (1932) s.128.
- Lörchner, Helgard, Gesprächsanalytische Untersuchungen zur Arzt-Patienten-Kommunikation. (Tübingen 1983).

- Manniche, Jens Christian, En højere objektivitet og virkelighedens verden, i Steen Brock, Dømme Kraft. (Århus 1989) s. 65-79.
- McClelland, Charles, Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland, i W. Conze, Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. (Stuttgart 1985) s. 233-246.
- The German Experience of Professionalization. (Cambridge USA 1991).
- McKeown, Thomas, The Role of Medicine. (London 1976).
- Mok, Albert L. Alte und neue Professionen, i Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, bd. 21 (1969) s. 770-781.
- Nord-Larsen, Mogens et al. Forbrugerundersøgelse i den primære sundheds-tjeneste. Socialforskningsinstituttets publ. nr.124 og 125. (København 1984).
- Norrie, Gordon, Kirurger og Doctores. (København 1929).
- Novik, Peter, That Noble Dream. (Cambridge/USA 1988).
- Parson, Talcott, The Professions and Social Structure, i Social Forces, bd. 17 (1939) s.457-467)
- Petersen, Julius, Koleraepidemierne. (København 1892).
- Porter, Roy (ed), Problems and Methods in the History of Medicine. (London 1987).
- Rammelmeyer, Alfred, Arzt, Kranker und Krankheit in der russischen schönen Literatur des 19. Jahrhunderts, i W. Artelt, Der Arzt und der Kranke. (Stuttgart 1967) s.116-156.
- Rasmussen, Peter, Indførelsen af det moderne universitet i Danmark. Upubliceret speciale (Århus 1988).
- Rosen, George, From Medical Police to Social Medicine. (New York 1974).
- Rottleuthner, Hubert, Die gebrochene Bürgerlichkeit einer Scheinprofession, i H. Siegrist, Bürgerliche Berufe. (Göttingen 1988) s.145-173.
- Rüchemeyer, Dietrich, Professionalisierung, i Geschichte und Gesellschaft (1980) s.311-325.
- Professions. Historisch und kulturell vergleichende Überlegungen, i G. Albrecht (ed), Soziologie. René König zum Geburtstag. (Opladen 1973) s.250-260.
- Rørbye, Birgitte, Kloge folk og skidt folk.(København 1976).
- Sachs, Liesbeth, Medicinsk antropologi. (Stockholm 1987).
- Sarfatti-Larsen, Magali, The Rise of Professionalism. (Berkley 1977).
- Schledermann, Helmuth, Juristerne – en profession under pres, i Retfærd, bd. 28 (1985) s. 26-44.
- Segest, Erling, Patients' complaints, (København 1990).
- Patienter klager ikke. (København 1991).
- Selander, Staffan (ed), Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. (Lund 1989).
- Shorter, Edward, Doctors and their Patients. (New Brunswick NJ USA 1991).
- Siegrist, Hannes (ed), Bürgerliche Berufe. (Göttingen 1988).
- Sigerist, Henry E. Civilization and Disease. (Ithaca N.Y. 1945)
- Thomsen, Ole B. Embedsstudiernes Universitet. (København 1975).
- Vallgård, Signild, Læger, sundhedsvæsen og befolkning i det 19. århundrede, i Ugeskrift for Læger (Særnummer maj 1988), s.16-22.
- Viebrock, Helmut, Arzt, Kranker und Krankheit in der englischen schönen Literatur des 19. Jahrhunderts, i W. Artelt. Der Arzt und der Kranke. (Stuttgart 1967) s.107-115.

- Vigarello, George, Wasser und Seife, Puder und Parfüm. (Frankfurt/M 1988).
 Weber, Max, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. (Tübingen 1920/1972).
 --- Wirtschaft und Gesellschaft. (Tübingen 1921/1972).
 Wehler, Hans Ulrich, Bismarck und der Imperialismus. (Köln 1969/76)
 Østergård, Uffe, Analyse og syntese i postmodernismens æra... i Scandia bd. 55 (1989).

SUMMARY

The Medical Profession in Historiography, and how Doctors "Really" were in Nineteenth Century Denmark

Topics related to the public health sector have seldom attracted the professional interest of historians, and until the 1960s the history of medicine had, by and large, been left to its practitioners, who generally traced a bright story of linear progress, periodically propelled by the accomplishments of the profession's outstanding figures. In the 1960s, however, during that decade of rebellious and innovative thinking, this sort of story telling provoked certain practitioners of other disciplines in a number of countries into investigating the subject for themselves: American, English and German sociologists, some anti-modernists or neocritics. But in particular, it was the French historian of knowledge, M. Foucault, who launched a devastating critique, especially of nineteenth century doctors and their significance. All this generated a new source of inspiration in the research of anthropologists, cultural sociologists and social historians. The main thrust of their results can be briefly summarised as follows.

The powerful, mercantilist, bureaucratic state of the eighteenth century needed a large and healthy population as a recruiting ground for its standing army and new manufactories. To that end it also needed more physicians to man a new and more effective health system. On the basis of its own premises the state therefore promoted both a quantitative and qualitative improvement of the medical profession, which so far had formed a small, educated elite with high ethical standards. Industrialisation with its concomitant enlargement of the market quickly secularised its practitioners, incorporating them into the larger group of academically trained middle class, with whom they shared a sense for business, a demand for monopoly, and other rational and technical interests. Debate revolved on medical qualifications through standardised training and on the individual physician's autonomy vis-à-vis the patient as well as the profession's autonomy vis-à-vis the larger society. By the end of the nineteenth century the new doctor-power had produced a disciplined and "medicalised" population.

This briefly sketched aggregate of pejorative assessments of the medical profession's history, at times equally outrageous and stimulating, is rooted in its authors' views on contemporary conditions, the elements of which are genealogically traced back to their origins. This is a dubious methodology, in part because

erroneous present-day conceptions would be projected back into the past, and in part because it attributes to the actors of the past an exaggerated clarity of goals and resolute strategy.

It was therefore tempting to test the conclusions of this international research on the historical development of Denmark, where it has attracted little attention. The results disclose a number of deviations from the alleged pattern. Firstly, when the Danish government established a public health system, thereby lending powerful support to the medical profession, it did so on the initiative of physicians at the royal court. Moreover, on the whole, the state intervened very little in the affairs of the profession, which for its part pursued its activities with no indications of strategic consciousness. Doctors did create an association of their own, but for medical and social purposes, not the pursuit of their own group interests. They did gain access to the entire health market through the system of sick benefits associations and free health examinations, but only within a limited number of activities. And they were never granted a monopoly. During crisis situations such as the nineteenth century cholera epidemic, there was a relaxation of the elitist and autonomous character of medical practice, in as much as medical students and others with less than the prescribed medical education were called upon to help. Nor did people in the nineteenth century feel that they had been "medicalised" or disciplined, a conception resulting, perhaps, more from present-day retrospective projection than contemporary evidence. On the whole, there is much to indicate that the animosity towards the medical profession animating international research is in fact characteristics of only certain academic circles and media coverage, for to the extent opinion polls can be relied upon, the population, by and large, is satisfied with its doctors.

Translated by MICHAEL WOLFE

Lyndon B. Johnson – på vej mod en revurdering

EN OVERSIGT

AF

REGIN SCHMIDT

Efter adskillige års glemsel har 1980'erne betydet en fornyet interesse for USAs 36. præsident, Lyndon Baines Johnson, hvilket er kommet til udtryk i fire biografier, flere monografier om enkeltsider af Johnsons præsidenttid, bibliografier, antologier og sågar en populær TV-miniserie.¹ Denne pludseligt opblussede interesse hænger utvivlsomt sammen med den øvrige samfundsudvikling i det sidste årti, specielt Reagan-administrationens opgør med Johnsons sociale velfærdsprogrammer, The Great Society, og den amerikanske opinions forsøg på at komme til en forståelse af Vietnamkrigen. Dertil kommer, at den vigtigste af biografierne, forfattet af Robert A. Caro, har vist sig særlig kontroversiel og har givet anledning til en større debat om holdbarheden af den traditionelle fremstilling af Johnson – og derved måske har givet startskuddet til en revurdering. Det kan derfor være relevant at undersøge hvor forskningen af Lyndon Johnson står idag og hvor den synes på vej hen. I det følgende vil først den dominerende tradition i litteraturen blive refereret,

¹ Biografierne er: Merle Miller: *Lyndon. An Oral Biography*, New York 1980; Ronnie Dugger: *The Politician. The Life and Times of Lyndon Johnson. The Drive for Power, From the Frontier to the Master of the Senate*, New York 1982; Robert A. Caro: *The Years of Lyndon Johnson. Vol. I, The Path to Power*, New York 1982. Vol. II, *Means of Ascent*, New York 1990; Paul K. Conkin: *Big Daddy from the Pedernales. Lyndon Baines Johnson*, Boston 1986. Blandt de vigtigste monografier kan nævnes: Vaughn Davis Bornet: *The Presidency of Lyndon B. Johnson*, Lawrence, Kansas, 1983; Kathleen J. Turner: *Lyndon Johnson's Dual War: Vietnam and the Press*, Chicago 1985; David Zarefsky: *President Johnson's War on Poverty: Rhetoric and History*, University, Alabama, 1986. For en fuldstændig bibliografi se: *Lyndon B. Johnson: A Bibliography*. Compiled by the Staff of the Lyndon Baines Johnson Library, Vol. I-II, Austin, Texas, 1984-88. Antologierne er: Robert A. Divine (ed.): *Exploring the Johnson Years*, Austin, Texas, 1981; Robert A. Divine (ed.): *The Johnson Years. Vol. II. Vietnam, the Environment, and Science*, Lawrence, Kansas, 1987. For en litteraturoversigt, se også: Paul F. Kress: *LBJ – A review Essay*, *Southern Humanities Review*, Vol. XVIII, no. 3, Summer 1984, s. 245-255. TV-serien hed *LBJ: The Early Years*, 1987.

og derpå vil de foreliggende specialstudier og Johnsons papirer blive benyttet til at vise ansatserne til en begyndende revurdering. Oversigten er på ingen måde fuldstændig, kun de vigtigste værker vil blive refereret, hvilket betyder, at et større antal især journalistiske værker ikke vil blive nævnt.² Oversigten vil endvidere afspejle den biografiske litteratur ved at begrænse sig til Johnsons politiske karriere indtil han overtog præsidentposten i november 1963, hvilket til dels hænger sammen med, at den seneste debat har drejet sig om synet på denne periode, og dels med kildesituationen: Mens der findes et omfangsrigt og varieret kildemateriale fra de tidlige år, så forsvinder personen Johnson næsten helt fra kilderne, da han bliver præsident. Han holder helt op med at skrive personlige breve og interne memoranda, hans taler er »ghostwritten«, og sporene efter præsident Johnson er i det hele taget så få og spredte, at det har fået en historiker til at bemærke, at når man endelig en sjælden gang støder på en anmærkning fra Johnsons hånd i margenen på et memorandum: »One then rejoices; he had been there.«³ I håbet om at kaste lys over Lyndon Johnsons motiver og overvejelser som præsident, kan det derfor være nyttigt at undersøge hans tidligste karriere.

Johnson-litteraturen lader sig inddele i fire kronologiske grupper: Tidlige kampagnebiografier, fire samtidige og yderst kritiske biografier skrevet af politiske modstandere, en psykobiografi forfattet af en politolog og endelig de egentlige historiske biografier. De tidligste politiske biografier var enten direkte autoriserede kampagnebiografier med det klare formål at præsentere Johnson i et så positivt lys som muligt, sådan som det var tilfældet med biografien af Booth Mooney,⁴ eller at berolige befolkningen efter mordet på præsident Kennedy med, at statsstyret var i sikre hænder, sådan som det var tilfældet med værket af William S. White, en mangeårig journalist ved The New York Times og nær ven af Johnson.⁵ De var begge karakteriseret ved at være korte og overfladiske, at ignorere ømtålelige og penible spørgsmål om Johnsons karriere, såsom rygterne om, at han skulle have svindlet ved valget til senatet i 1948 eller at han skulle have misbrugt sin stilling til at berige sig personligt, og ved at fremhæve Johnsons dygtighed og tæft som politisk håndværker. Årsagen var utvivlsomt, at man ønskede at appellere til de mange vælgere i midten af det politiske spektrum, men følgen blev, at Johnsons

² For en fuldstændig bibliografisk oversigt henvises til Robert Divines essays i de to ovennævnte antologier.

³ Conkin, s.308. Om mangelen på primære kilder til præsident Johnsons personlige overvejelser, se også Divine, Vol. II, s.viii.

⁴ Booth Mooney: The Lyndon Johnson Story, New York (1956) 1963.

⁵ William S. White: The Professional: Lyndon B. Johnson, Boston 1964.

politiske profil stod uskarpt, og at værkerne ikke gav noget klart billede af hans ideologi eller holdninger. Dermed efterlod ironisk nok de værker, som skulle give det mest positive billede af Johnson, et indtryk af en pragmatisk politiker, der nok var kompetent i udøvelsen af sin profession, men ingen faste standpunkter havde.

Lyndon Johnson var i alle sine fem år som præsident en kontroversiel leder. Selv i sit første succesrige halvandet år ved magten, hvor han førte nationen gennem den vanskelige tid efter mordet på Kennedy, fik vedtaget det mest ambitiøse sociale reformprogram i efterkrigstiden, inklusiv de to borgerrettighedslove, som afskaffede sydstaternes raceadskillelse og gav de sorte deres stemmeret, og blev genvalgt med det største flertal i USAs historie, var han nok respekteret men aldrig elsket og beundret som sin forgænger. Og i de følgende år faldt hans tilslutning i takt med eskaleringen af Vietnamkrigen og uroen på hjemmefronten, indtil han måtte opgive at søge genvalg i 1968. Dette er baggrunden for de fire biografier, som blev udsendt mens Johnson stadig var præsident og som er skrevet af konservative og liberale kritikere, der trods deres forskellige politiske udgangspunkter var enige om, at Johnson var en renlivet politisk opportunist, der ikke havde nogen fast overbevisning, men som udelukkende var styret af sit umættelige begær efter personlig magt og rigdom.

Temaet blev slået an af J. Evetts Haley, en populær historiker fra Texas og erklæret Goldwater-sympatisør, som op til valget i 1964 samlede de mange rygter om Johnsons nedrigheder.⁶ Haley så Johnson som en repræsentant for den fremvoksende velfærdsstat, som truede med at underminere befolkningens frihed. Johnson var ifølge Haley en principløs stræber, som kun var blevet senator takket være massiv valgsvindel, som havde misbrugt sin indflydelse til at opbygge en personlig formue, og som havde øget sin magt ved konstant at skifte standpunkter: »Policy is meaningful with Lyndon B. Johnson only as an avenue to more personal power«.⁷ Bogen bærer tydeligt præg af at være et ensidigt og polemisk indlæg i den politiske strid og der gøres sjældent noget alvorligt forsøg på at skelne mellem virkelighed og udokumenterede rygter. Alligevel er værket værd at nævne, idet Haley så at sige fastlagde den tolkningsramme, indenfor hvilken al efterfølgende Johnson-litteratur har befundet sig; alle de senere værker kan i større eller mindre grad siges at være variationer over Haleys tema om den magtgale Johnson.

⁶ J. Evetts Haley: *A Texan Looks at Lyndon. A Study in Illegitimate Power*, Canyon, Texas, 1964.

⁷ Id., s. 218, desuden især s. 5-6, 15, 25-26, 80, 157, 168-184, 210-228, 254; for skandalerne, se s. 26-49, 56-72, 80-156.

De to konservative kommentatorer, Rowland Evans og Robert Novak, var mere afdæmpede i vurderingerne i deres politiske biografi fra 1966, hvor de koncentrerede sig om at analysere Johnsons håndtering af magten som senatsleder i 1950'erne, vicepræsident og de to første år som præsident.⁸ Forfatterne, der primært byggede på inside-interviews med de politiske aktører, forklarede dog på linje med Haley Johnsons avancement i det politiske liv med, at han altid med stor smidighed havde været i stand til at tilpasse sine synspunkter til vælgerens ændrede krav. Denne »flexibility of ideology« havde gjort det muligt for Johnson at være en radikal tilhænger af New Deal, da han som kongresmedlem repræsenterede et fattigt landdistrikt under depressionen, at være en traditionel konservativ sydstatssenator i Texas i 1950'erne, og endelig være en liberal og reformorienteret vicepræsident.⁹ Det ideologiske indhold af Johnsons politik var således underordnet det, som virkelig drev ham, nemlig ønsket om at opnå og udøve stadig større magt.¹⁰ Evans og Novaks vigtigste bidrag til en forståelse af Johnson må nok siges at være deres kortlægning af hans legendariske magtsystem som senatsleder, hvor de viste, hvordan han opbyggede en effektiv magtstruktur bestående af allierede senatorer, det såkaldte »Johnson Network«, ved hjælp af tjenesteydelser og sin formidable evne til på tomandshånd at kunne overtale tvivlende senatorer, det såkaldte »Johnson Treatment«.¹¹

Foranlediget af optrapningen af Vietnamkrigen og den deraf følgende nedprioritering af de indenrigspolitiske reformer, kom det i den sidste del af Johnsons regeringstid til et åbent brud mellem præsidenten og de liberale. I forventning om, at Johnson ville genopstille i 1968 til endnu en embedsperiode, udsendte Robert Sherrill, journalist ved det venstreliberale tidsskrift *The Nation*, en populær antikampagnebiografi,¹² hvori han velopløst skildrede Johnson som en såre upopulær og middelmådig politiker, der kun var nået til tops takket være en konsekvent mangel på faste standpunkter kombineret med skæbnens tilfældigheder, såsom håbløse modkandidater à la Goldwater i 1964 og forgængernes pludselige død som Kennedy i 1963.¹³ Sherrill gik især i rette med Johnsons påståede liberale sindelag og betegnede ham istedet som »the grand chameleon« i amerikansk politik, hvis eneste virkelige hjertesag var

⁸ Rowland Evans and Robert Novak: *Lyndon B. Johnson: The Exercise of Power*, New York 1966.

⁹ Id., s. 573.

¹⁰ Id., s. 4.

¹¹ Id., s. 88-118.

¹² Robert Sherrill: *The Accidental President*, New York (1967) 1968.

¹³ Id., s. 91-110.

varetagelsen af Texas's store olie- og militærindustri's økonomiske interesser.¹⁴ Alfred Steinberg, en liberal forfatter som tidligere havde portrætteret Harry Truman, fremstillede i en stort anlagt biografi Johnson som en politisk opportunist, der havde opgivet sine oprindelige progressive holdninger for at kunne avancere i det mere konservative politiske klima, som herskede i Texas og blandt lederkliquen i senatet under den kolde krig.¹⁵ Ifølge Steinberg søgte Johnson i sine 12 år i senatet at undgå at tage stilling til de kontroversielle politiske spørgsmål og koncentrerede sig istedet om at konsolidere sin magtposition og at opbygge en personlig formue.¹⁶ »So when he came to the White House, he brought no lofty ideals or causes to guide him, only a ceaseless determination to be regarded by all others as the man in charge«.¹⁷ Steinbergs forklaring på, hvordan en så usympatisk personlighed kunne nå så langt i det politiske liv, var, at Johnson adopterede magtfulde ældre politikere som sine »political daddies«, såsom Speaker of the House Sam Rayburn, præsident Roosevelt og den ledende sydstatsdemokrat i senatet, Richard Russell, som gengældte hans opmærksomhed og hjælp med politiske kontakter, vigtige udvalgsposter og støtte under valgkampe.¹⁸ Både Sherrill og Steinberg gentog de mange rygter om Johnsons magtmisbrug og involvering i tvivlsomme finansielle transaktioner, men begge forfatters berettende journalistiske stil og deres åbenbare antipati mod Johnson gjorde det umuligt for dem at vurdere hans handlinger nuanceret. Begge værker fremstår derfor mere som vidnesbyrd om det voldsomme politiske opgør sidst i 1960'erne end som velafblancerede biografiske fremstillinger.

I årene umiddelbart efter Johnsons afgang fra præsidentposten i 1969 og hans død i 1973 udkom kun en egentlig biografi, nemlig den omdiskuterede psyko-biografi fra 1976 af Doris Kearns, en politolog ved Harvard University.¹⁹ Kearns, der som Ph.D.-studerende var tilknyttet først Det hvide Hus og siden arbejdede på Johnsons memoirer i Texas, benyttede især sine personlige samtaler med Johnson til at forsøge på en psykologisk forklaring af præsidentens sejre og nederlag. Ifølge Kearns var Johnson i sin barndom splittet mellem den idealistiske moders og den

¹⁴ Id., s. 19, 22, 52-59, 69-71, 93, 119-128, 131-145, 158-163, 176-177, 195-203.

¹⁵ Alfred Steinberg: *Sam Johnson's Boy, A Close-up of the President from Texas*, New York 1968.

¹⁶ Id., s. 99-101, 141, 230-231, 299-300, 318-321, 333-337, 380-381, 452-457, 467, 474, 477, 512.

¹⁷ Id., s. 838.

¹⁸ Id., s. 101, 132-134, 289, 330, 469-471.

¹⁹ Doris Kearns: *Lyndon Johnson and the American Dream*, New York 1976.

praktiske faders uforenelige krav. Specielt moderens påvirkning var karakterdannende, for hun gjorde sin kærlighed til ham afhængig af hvordan han klarede sig i skolen, hvilket med tiden gjorde Johnson ambitiøs efter at opnå en position, hvor han kunne skaffe sine medborgere økonomiske goder og derved modtage den taknemmelighed, som var ham blevet nægtet i hjemmet. Kearns fandt tillige forklaringen på Johnsons politik i hans opvækst. Splittelsen mellem forældrene medførte også, at Johnson i sin voksne tilværelse søgte at undgå konfrontationer og valgsituationer og istedet søgte at harmonisere modstridende interesser, at finde et konsensus. I politik betød det, at han søgte at gøre noget for alle grupper i samfundet, lige fra de fattige og minoriteterne til olie- og militærindustrien.²⁰ Kearns gav således en psykologisk forklaring på Johnsons magtbegær og hans mangel på en egentlig definerbar ideologi: Johnsons ambition og hans aktivistiske reformpolitik skyldtes et traume i barndommen. Kritikerne var imidlertid ikke sene til at påpege alvorlige problemer ved Kearns' metode og fremstilling. Den psykologiske forklaring syntes lidt for smart, med et slag forklaredes hele Johnsons karriere og politik med forhold under opvæksten. Kearns' brug af en iøvrigt noget vilkårligt valgt og forældet psykoanalytisk metode fik hende til at lægge overdreven vægt på Johnsons personlighed – og især dens negative sider – som forklaringsmodel fremfor f.eks. de politiske omgivelser. Og endelig var Kearns' vigtigste kilde Johnson selv, der med sit ofte noget afslappede forhold til sandheden næppe kan anses at være det mest troværdige vidne, foruden at det er uklart, hvad der var Johnsons motiv for at tale med den unge studerende.²¹

I 1980'erne fremkom de første egentlige historiske biografier om Lyndon Johnson, baseret på ofte omfattende research og arkivstudier, men selvom tressernes politiske storme var kommet på afstand, så har det ikke ført til en mere nuanceret vurdering men tværtimod til en uddybning af det traditionelle billede. Ronnie Dugger, der i 1950'erne som aktiv på den liberale fløj af det demokratiske parti i Texas og som redaktør af det liberale tidsskrift *The Texas Observer* havde været en åben kritiker af Johnson, gentog i sin biografi, der behandler Johnsons tidligste politiske karriere indtil han i 1953 overtog lederskabet af demokraterne i senatet, i al væsentlighed Steinbergs opfattelse af, at Johnson opgav sine op-

²⁰ Id., især s. x, 369-374.

²¹ Se f.eks.: Carl N. Degler: *Johnson and Kennedy: The Public View, Reviews in American History*, March 1977, s. 130-136. Kearns har senere beskrevet sin fremgangsmåde i Doris Kearns: *The Art of Biography, the Power and Pathos of LBJ*, *The New Republic*, March 3, 1979, s. 27-29.

rindelige progressive instinkter, da han kom i forbindelse med Texas' store økonomiske interesser efter 2. verdenskrig, for istedet at føre en opportunistisk indenrigspolitik og – direkte inspireret af Texas' frontier-tradition – en stærkt antikommunistisk og militaristisk udenrigspolitik.²² Som liberal idealist er det Duggers formål med biografien at redegøre for, hvorfor New Deal kørte af sporet efter krigen og den kolde krig satte en stopper for de sociale reformer, og han ser Johnson som symbol på storindustriens og storkapitalens overtagelse af det demokratiske parti og korrumperingen af de liberale reformideer.²³ Dugger, der foruden interviews mest byggede på sekundære kilder som avis- og tidsskriftsartikler og kun i meget begrænset grad foretog egentlige kildestudier, har således ikke tilført noget væsentligt nyt til forståelsen af Johnson, og hans biografi overskyggedes hurtigt af et langt mere kontroversielt værk.

Robert A. Caro, tidligere *investigative journalist* ved Long Island-dagbladet Newsday, har i de to første bind, som til dags dato er udkommet af hans planlagte 4-binds biografi med fællestitlen »The Years of Lyndon Johnson«,²⁴ givet hvad der tegner til at blive den definitive version af den traditionelle Johnson-fremstilling – og måske direkte fremprovokeret en omfattende revurdering. Caro, hvis to første bind dækker tiden frem til Johnsons omstridte valg til senatet i 1948, ignorerer ikke hans positive indsats i denne periode, såsom hans korte tid som skolelærer for de fattige mexicanske børn i Cotulla i Sydtexas, hans store resultater som administrator for Texas-afdelingen af National Youth Administration med at skaffe beskæftigelse og studiepladser til de ungdomsarbejdsløse midt i den værste depression, eller den afgørende rolle han spillede som kongresmedlem i etableringen af billig og offentlig elektricitet til de fattige landområder. Men disse resultater overskygges hos Caro næsten fuldstændigt af beskrivelsen af Johnsons magtbegær: »The more one thus follows his life, the more apparent it becomes that alongside the thread of achievement running through it runs another thread, dark as the other is bright, and as fraught with consequences for history: A hunger for power in its most naked form, for power not to improve the lives of others, but to manipulate and dominate them, to bend them to his will. For the more one learns... the more it becomes apparent not only that this hunger was a constant throughout his life but that it was a hunger so fierce and

²² Ronnie Dugger: *The Politician. The Life and Times of Lyndon Johnson. The Drive for Power, from the Frontier to the Master of the Senate*, New York 1982.

²³ Id., passim.

²⁴ Robert A. Caro: *The Years of Lyndon Johnson. Vol. I: The Path to Power*, New York 1982. *Vol. II: Means of Ascent*, New York 1990.

consuming that no consideration of morality or ethics, no cost to himself – or to anybody else – could stand before it».²⁵

Ovennævnte citat repræsenterer ganske godt tonen i hele Caros fremstilling. Caros Johnson er selvhævdende, forfængelig, dominerende og illoyal og næsten uden nogen forsonende træk, han fremstår som en hæmningsløs og amoralsk stræber, der ikke skyr nogen midler, hverken løgne, afpresning eller forræderi, for at nå sit hemmelige mål, præsidentposten. Hos Caro sker der ingen personudvikling af Johnson, han er, som en anmelder bemærkede, »a monster who came to his world full-blown«.²⁶ Allerede fra barnsben af var den lille Lyndon dominerende og selvcentreret, »he had to be the head – and he had to make sure everybody knew it«,²⁷ og på lærerseminariet tiltog han sig den totale magt i det studenterpolitiske liv, drevet som han var af »the all-encompassing personal ambition that made issues impediments and scruples superfluous«,²⁸ træk som ifølge Caro også karakteriserede hans senere politiske karriere. Caro er da også i stand til at bevise flere af de rygter, som første gang blev bragt til torvs af Haley, såsom at Johnson misbrugte sin indflydelse til at opbygge en personlig formue²⁹, og at han vandt senatsvalget i 1948 ved omfattende valgsvindel.³⁰ Ifølge Caro var Johnson i den grad i sin ambitions vold, at han var villig til at udvise en »utter ruthlessness in destroying obstacles in that path, and a seemingly bottomless capacity for deceit, deception and betrayal in moving along it«.³¹ Ikke mindst udviste han en total form for principløshed: »A hallmark of Johnson's career had been a lack of any consistent ideology or principle, in fact of any moral foundation whatsoever – a willingness to march with any ally who would help his personal advancement«.³² Johnson støttede således kun New Deal og Roosevelt, fordi præsidenten var populær blandt Texas' fattige bønder, og fordi det ville gavne hans karriere i Washington, men såsnart Roosevelt var død og det var opportunt for ham, slog Johnson ind på en mere konservativ kurs, som var mere i harmoni med stemningen i efterkrigstidens Texas.³³ Johnson var altså fuldstændig pragmatisk, komplet »unencumbered by philo-

²⁵ Caro, Vol. I, s. xix.

²⁶ Murray Kempton: *The Great Lobbyist*, *The New York Review of Books*, Vol. XXX, no. 2, February 17, 1983, s. 26.

²⁷ Caro, Vol. I, s. 70.

²⁸ Id., s. 200.

²⁹ Caro, vol. II, s. 80-118.

³⁰ Id., s. 303-329, 388-400.

³¹ Caro, vol. I, s. xx.

³² Id., s. 663.

³³ Id., s. 764-768.

sophy or ideology«,³⁴ og var i hele sin karriere kun interesseret i politiske ideer og emner, når de kynisk kunne anvendes som »campaign fodder« til at vinde valg.³⁵

Caros velskreenhed, hans omfattende research, som indtil nu har varet i 16 år og hvor han har gennemgået 629.000 sider arkivalier og interviewet i hundredevis af vidner, og som giver værket en aura af intimiderende autoritet, har sammen med de talrige sensationelle afsløringer af valgsvindel og penge under bordet gjort de to første bind til bestsellers (alene bind 1 solgtes i en lille halv million eksemplarer). Robert Caro selv har opnået en for en historisk biograf sjælden popularitet og anerkendelse,³⁶ og »The Years of Lyndon Johnson« fremstår i den brede offentlighed som den endegyldige sandhed om Johnson.

Faghistorikerne, derimod, har på få undtagelser nær,³⁷ rejst alvorlige indsigelser mod Caros tolkning og metode. Man har især kritiseret hans ensidige og fordømmende fokusering på de negative sider af Johnsons personlighed og hans ulyst til at se andet end det rene magtbegær som drivkraften bag Johnsons karriere. David E. Conrad kritiserede således Caros forudindtagethed og bemærkede: »The book may be a huge commercial success, but, as a detached biography of an important historical figure, it is a failure«,³⁸ mens Numan V. Bartley betegnede Caro som en »hanging judge«, hvis portræt af Johnson var »curiously incomplete«. ³⁹ Hugh Davis Graham antydede, at det ensidige portræt skyldtes, at Caro i overvejende grad byggede på nogle få, kritiske vidner, som åbenbart havde et personligt mellemværende med Johnson at gøre op.⁴⁰ I den mest tilbundsående kritik af Caro karakteriserede Robert Dallek værket som »a magnificent structure built on a faulty foundation« og fremhævede Caros selektive brug af kilderne, hans overdrevne fokusering på Johnsons personlighed fremfor de politiske omgivelser og hans åbenbare hadske indstilling til Johnson, som alt sammen gav værket »the quality of a vendetta«: »... his overall depiction of Johnson is deeply flawed. It lacks subtlety and analytic perspective; it is the story of a

³⁴ Id., s. xvii.

³⁵ Caro, vol. II, s. 192.

³⁶ For Caros stjernestatus, se f.eks.: Nicholas von Hoffman: Robert Caro's Fire, Vanity Fair, April 1990, s. 174-177, 214-221; Stephen Harrigan: The Man Who Never Stops, Texas Monthly, April 1990, s. 98-101, 152-153.

³⁷ James T. Patterson i The Journal of American History, vol. 17, no. 2, September 1982, s. 457-458.

³⁸ David E. Conrad i The American Historical Review, vol. 96, no. 3, June 1991, s. 991-992.

³⁹ Numan V. Bartley i Political Science Quarterly, vol. 99, no. 3, Fall 1984, s. 558-559.

⁴⁰ Hugh Davis Graham i The Journal of Southern History, vol. L, no. 1, February 1984, s. 148-149.

highly complex personality portrayed as a one-dimensional man«. ⁴¹ Centralt i kritikken af Caros fremstilling har stået hans næsten fuldstændige ignorering af det ideologiske eller idémæssige aspekt af Johnsons karriere. David Burner har i denne forbindelse slået til lyd for, at Johnson-administrationen, med dens ivrige støtte til den sorte borgerrettighedsbevægelse, vidtgående sociale reformer og eskaleringen af Vietnamkrigen, som alle indebar alvorlige politiske risici, hver på sin måde vidnede om moralske mål: »But then something other than sheer disembodied will to power and wealth must have animated Johnson. Ideology, moral, dedication, a certain understanding of what the good society might be...«. ⁴²

Caros ensidige fremstilling af Johnson er oftest blevet forklaret med, at Caro simpelthen hader Johnson. Caros følelsesmæssige engagement er da også åbenbart; det er det som i lange perioder gør fremstillingen så medrivende, men som også har en tendens til at krænge over og frastøde læseren med den næsten monotone repetition i beskrivelsen af Johnsons slyngelstreger. Dertil kommer, som påpeget af Garry Wills, ⁴³ at Caro for yderligere at underbygge sit portræt af Johnson benytter sig af litterære virkemidler, såsom at flere af Johnsons modspillere, faderen under opvæksten, Sam Rayburn i kongressen og modkandidaten Coke Stevenson i 1948, fremstilles som unuancerede idealister og mænd af principper i kontrast til hovedpersonen, og i det hele taget organiserer Caro sine oplysninger, så de altid kaster et negativt skær over Johnson. Men forklaringen på Caros syn på Johnson skal nok findes andetsteds, nemlig i hans egentlige formål med værket. Man kan sige, at Caro med sin biografi er ude i et større og mere almentgyldigt ærinde, nemlig at belyse hvordan magten fungerer i et demokrati.

Istedet for at analysere Johnsons handlinger og motiver, fordi de er af historisk interesse i sig selv, så benytter Caro Johnson til at illustrere og personificere magtudøvelsen. Caro skriver selv ved afslutningen af bind 2: »From the first time I thought of becoming a biographer, I never conceived of my biographies as merely telling the lives of famous men but rather as a means of illuminating their times and the great forces that shaped their times – particularly political power, since in a democracy political power has so great a role in shaping the lives of the citizens of that democracy. What I set out to try to do was to examine the way power

⁴¹ Robert Dallek: Caro Versus Johnson, *Reviews in American History*, vol. 12, no. 1, March 1984, s. 148-153.

⁴² David Burner i *The American Historical Review*, vol. 88, no. 5, December 1983, s. 1346-1347.

⁴³ Garry Wills: *Monstre désacré*, *The New York Review*, April 26, 1990, s. 7-10.

works in America in the middle of the twentieth century«. ⁴⁴ Dette var også temaet for Caros foregående værk, en biografi over Robert Moses, New Yorks legendariske offentlige bygherre i et halvt århundrede, hvor Caro undersøgte magtudøvelsen på lokalt plan; ⁴⁵ i »The Years of Lyndon Johnson« er emnet magtudøvelsen på nationalt plan. Dette er grunden til, at Caro helliger en så stor del af biografien til at analysere Johnsons valgkampagner (f.eks. 88 sider om 1941-valget og hele 257 sider om valget i 1948), hvilket sker på bekostning af en nærmere omtale af indholdet af Johnsons politik, for i et demokrati er valgene nøglen til magten. Hos Caro er alle valg brutale og karakteriseret af valgsvindel. ⁴⁶ Johnson vinder sine første valg indenfor studenterpolitik på lærerseminariet og i foreningen af ansatte ved kongressen takket være afpresning og valgfuskeri og valget til senatet i 1948 takket være reel valgsvindel. Kun valget til senatet i 1941 tabte han, og det var kun fordi modstanderen stjal flere stemmer end Johnson. Heri ligger nok den egentlige årsag til Caros polemiske billede af Johnson, for Caro er, som bemærket af en kritiker, moralsk forarget over magtudøvelsen og især metoderne, der benyttes til at opnå den, og konsekvenserne heraf for borgerne. ⁴⁷ Fordi Caro er moralsk frastødt af magtudøvelsen og fordi han personificerer magten i Johnsons person, ender hans biografi som et moralsk anklageskrift mod Johnson.

Historikeren Paul K. Conkin tog konsekvensen af debatten og søgte på baggrund af selektive arkivstudier i en kort skitseagtig biografi fra 1986 ⁴⁸ at gøre op med Caros overdrivelser. Conkin betegnede Caros portræt som mytisk og ofte uden hold i virkeligheden, ⁴⁹ og forsøgte i stedet selv en mere afbalanceret og nuanceret tolkning. Han lændede sig stærkt op ad Kearns i sin beskrivelse af Johnson, som var drevet af det mindreværds-kompleks, som opvæksten i det fattige og tilbagestående Hill Country i Midttexas havde givet ham, og som han senere søgte at kompensere for ved at tjene sine vælgere trofast, hvad enten det var områdets landbefolkning, alle indbyggerne i Texas eller hele nationen, og dermed sikre sig deres taknemmelighed. ⁵⁰ Johnsons sociale engagement skyldtes altså

⁴⁴ Caro, vol. II, s. 419.

⁴⁵ Robert A. Caro: *The Power Broker. Robert Moses and the Fall of New York*, New York 1974.

⁴⁶ Caro, vol. II, s. xxxi.

⁴⁷ Ronald Steel: *The Long Shadow of Ambition*, *The New York Times Book Review*, March 11, 1990, s. 25.

⁴⁸ Paul K. Conkin: *Big Daddy from the Pedernales. Lyndon Baines Johnson*, Boston 1986.

⁴⁹ Se f.eks. Id., s. 6, 16, 38, 44, 54-56, 98-99, 304, 306.

⁵⁰ Id., s. xi, 174.

hans behov for at tilfredsstille alle, og dermed er Conkin enig i den traditionelle opfattelse i Johnson-litteraturen af Johnsons mangel på en fast overbevisning.⁵¹ På linje med flere andre forfattere slår Conkin indledningsvis fast: »... To ask him to stand still for an ideological examination would have been as incongruous, and as useless, as making detailed X-rays of a helium-filled balloon«. ⁵² Conkin rører således ikke ved billedet af den opportunistiske politiker, som selv i sine unge dage under New Deal »was never a true believer, never hung up on any political philosophy«, ⁵³ og som senatsleder var karakteriseret af »ideological flexibility«. ⁵⁴ Conkins beskrivende stil og hans begrænsede kildemateriale holder ham imidlertid fra at trænge til bunds i Johnsons politiske tænkning og motiver, hvorfor biografien ikke fuldt ud synes at have nået til en forståelse af Lyndon Johnson.

De historiske biografier fra det sidste årti af Dugger, Caro og Conkin er trods deres forskelligheder blot de hidtil sidste repræsentanter for den dominerende tradition indenfor Johnson-litteraturen, som har sit ud-spring i tressernes politiske opgør, og som konsekvent har anskuet Johnson som et Machiavellisk magtmenneske. Generelt kan man sige, at denne tradition er karakteriseret ved en – selv for en biografisk litteratur – ekstrem personcentrering kombineret med en ensidig forkusering på den magtmæssige side af Johnsons løbebane. Det er ens for alle værkerne, at de sociale, økonomiske og politiske omgivelser, som i høj grad bestemte Johnsons handlemuligheder, ofte glider i baggrunden eller helt ignoreres. Således ses Johnsons passivitet som kongresmedlem som tegn på hans manglende ideologiske tro på New Deal, men i virkeligheden satte kongressens stærke hierarkiske struktur ganske snævre grænser for et nyvalgt medlems indflydelse, hvorfor Johnson bevidst valgte en tilbagetrukken rolle, hvor han arbejdede på at gennemføre de forskellige New Deal-reformer i sin valgkreds. På samme måde ses de noget magre resultater som senatsleder som bevis på, at Johnson ingen mål havde, men det ignoreres næsten helt, at Johnson ledede senatet under svære betingelser, hvor han skulle tage hensyn til realpolitiske forhold som Eisenhowers høje popularitet, den generelle konsensusstemning i nationen, demokraternes indbyrdes splittelse og de liberales svage position. Istedet gøres Johnsons personlighed til den determinerende faktor, og det i en sådan grad, at Caro har lagt op til, at 1960ernes dramatiske

⁵¹ Id., s. 93-94, 133, 196, 212, 237-238, 295.

⁵² Id., s. xii.

⁵³ Id., s. 94.

⁵⁴ Id., s. 133.

begivenheder som raceuroen, Vietnamkrigen og studenteroprøret i betydelig grad skyldtes Johnsons person.⁵⁵ Samtidig har forfatterne ret ensidigt beskæftiget sig med at forklare, hvordan Johnson opnåede, befæstede og udøvede sin magt (forfatternes indfaldsvinkel fremgår tydeligt af titlerne: »A Study in Illegitimate Power«, »The Exercise of Power«, »The Drive for Power« og »The Path to Power«). Ved således på forhånd at definere Johnson snævert som et magtmenneske, har litteraturen afskåret sig fra at kunne vurdere, om der ikke også lå andre bevæggrunde end ambition bag Johnsons handlinger, om han ikke også var motiveret af overordnede principielle overvejelser og konkrete politiske mål. Denne slagside ved litteraturen bliver særlig åbenbar i lyset af flere specialstudier, som netop har behandlet den indholdsmæssige side af Johnsons politik.

Specialstudierne har især kastet lys over Johnsons personlige overvejelser bag sin borgerrettighedspolitik. T. Harry Williams har i et tidligt forarbejde til en aldrig færdiggjort biografi⁵⁶ foreslået at se Johnson som en del af Sydens lange tradition for dissent og radikalisme, og han nævner som eksempler populisterne i slutningen af det 19. århundrede, som var mere radikale i deres krav i Syden end i det øvrige USA, den lange række af agrar-demagoger, Huey Long i Louisiana og senest den sorte borgerrettighedsbevægelse.⁵⁷ Ifølge Williams hang denne reformistiske tradition sammen med det forhold, at sydstaterne efter nederlaget i borgerkrigen opbyggede hvad han kalder »a structure of conformity« i form af raceadskillelsen, segregation, og etpartisystemet, hvormed Sydens hvide elite styrede regionen, og som blokerede for enhver form for økonomiske og sociale ændringer, ikke blot af de sortes vilkår men også for den store oversete klasse af fattige hvide. Sydens politiske kultur og debat var således næsten fuldstændig domineret af at holde de sorte nede, eller, som det hed, at tale »nigra, nigra, nigra«, mens økonomiske og klassemæssige modsætninger næsten ikke kom til udtryk. Som Williams ser det, var det ønsket om at fjerne denne »structure of conformity« og dermed ikke blot sikre de sortes rettigheder men også gøre Sydens hvide fri af racismens

⁵⁵ Caro, vol. I, s. xvii.

⁵⁶ T. Harry Williams: Huey, Lyndon, and Southern Radicalism, *The Journal of American History*, vol. LX, no. 2, September 1973, s. 267-293.

⁵⁷ Hertil kan lægges, at Syden, der almindeligvis anses for USAs mest konservative region, på det nationale plan ofte har støttet de reformistiske kræfter. Halvdelen af Woodrow Wilsons kabinet var således sydstatsdemokrater, og Roosevelts New Deal-lovgivning var i høj grad resultatet af en alliance med kongressens magtfulde »Southern bloc«. (William C. Havard (ed.): *The Changing Politics of the South*, Baton Rouge, La., 1972, s. 703-707).

byrde, og således hjælpe dem til at blive ligeværdige borgere i USA, som var hovedbegrundelsen bag Johnsons skift til fordel for de sortes krav sidst i 1950'erne og hans modvilje som præsident mod at indgå kompromisser i borgerrettighedskampen.⁵⁸ Selvom Williams ikke underkender Johnsons ambition og hans evne til at tilpasse sig omgivelserne, så mener han altså, at Johnson i sin borgerrettighedspolitik var præget af sin sydstatsbaggrund.

Flere andre forfattere er enige i, at der lå dybere og mere principielle overvejelser bag Johnsons støtte til borgerrettighedsbevægelsen end blot ren og skær opportunistisme. I et af de første studier baseret på Johnsons papirer medgav Monroe Billington,⁵⁹ at Johnson havde ændret sin indstilling til de sorte i takt med sit avancement mod en national position og det øgede pres fra borgerrettighedsbevægelsen, men konkluderede, at det i mindre grad skyldtes opportunistisme end personlig udvikling og en øget forståelse for de sortes vilkår.⁶⁰ I forlængelse heraf undersøgte historikerne Steven F. Lawson og Mark I. Gelfand Johnsons papirer fra senatstiden for bl.a. at fastslå, hvorfor han sidst i 1950'erne skiftede kurs i borgerrettighedsspørgsmålet,⁶¹ og de kom frem til, at Johnsons ændrede indstilling ikke så meget hang sammen med hans egne personlige ambitioner som med det forhold, at det var nødvendigt at finde et kompromis, som kunne samle det demokratiske partis nord- og sydstatsfløje. Resultatet var den første borgerrettighedslov i dette århundrede, Civil Rights Act of 1957.⁶² Disse fremstillinger falder i tråd med et tidligere journalistisk studie af Johnsons vicepræsidenttid, hvor Leonard Baker mente at kunne se en personlig udvikling i Johnson. Hvor han tidligere stort set havde opereret som en pragmatisk politiker, for hvem det udelukkende drejede sig om at skaffe sine vælgere så mange ydelser fra det offentlige som muligt, så blev han overbevist i sin nye position som national politiker om, at det nu var nødvendigt for ham at »formulate, endorse and preach a philosophical approach to solving the problems of the nation. He could no longer bargain for the lowest common denominator, but he must lead«.⁶³ Under Kennedy-administrationen indtog

⁵⁸ Williams, s. 283-284, 287.

⁵⁹ Monroe Billington: Lyndon B. Johnson and Blacks: The Early Years, *Journal of Negro History*, vol. LXII, no. 1, January 1977, s. 26-42.

⁶⁰ Id., s. 42.

⁶¹ Steven F. Lawson and Mark I. Gelfand: Consensus and Civil Rights: Lyndon B. Johnson and the Black Franchise, Prologue. *The Journal of the National Archives*, vol. 8, no. 2, Summer 1976, s. 65-76.

⁶² Id., s. 67.

⁶³ Leonard Baker: *The Johnson Eclipse. A President's Vice Presidency*, New York 1966, s. 268.

Johnson gradvis en mere og mere aktiv rolle i borgerrettighedsspørgsmålet: Inden Kennedy i sommeren 1963 fremsatte sit borgerrettighedsforslag om afskaffelse af raceadskillelsen i Syden holdt Johnson således en følelsesladet tale til støtte for de sorte, og siden arbejdede han bag kulisserne for forslaget gennemførelse. Baker antyder, at Johnson på dette område var styret af et fundamentalt ønske om at udvikle Syden økonomisk.⁶⁴

Revurderingen af Johnsons borgerrettighedspolitik bygger hovedsageligt på undersøgelser af hans senatpapirer, som blev åbnet for research i 1970'erne, og som har gjort det muligt at skitsere, hvordan Johnsons tænkning omkring dette emne udviklede sig. Indtil 1957 indtog Johnson en afvisende holdning til ethvert borgerrettighedsforslag, men under debatten om Civil Rights Act of 1957 skiftede han kurs og spillede hovedrollen bag lovens vedtagelse. Årsagen synes ikke i første række at have været, at han pludselig fik større sympati for de sorte, men derimod mere politisk-taktiske overvejelser, såsom ønsket om at hindre en splittelse af det demokratiske parti og dermed en isolering af Syden, af hensyn til senatets prestige og sine egne nationale ambitioner.⁶⁵ Det synes altså at have været et sammenfald af faktorer, der oprindeligt satte gang i Johnsons overvejelser, og efter vedtagelsen af loven i 1957 synes Johnson at have gjort sig mere omfattende betragtninger om hvad hele borgerrettighedsproblematikken betød, ikke mindst for hans egen region. Johnson var ifølge flere interne memoranda overbevist om, at Syden stod overfor en vældig økonomisk ekspansion ved indgangen til 1960'erne, takket være diversificeringen af landbrugsproduktionen, den stigende industrialisering efter krigen og fremkomsten af nye produktionsformer som den petrokemiske industri. Denne udvikling var imidlertid truet af det hvide Sydens modstand mod den fredelige integration af racerne, den såkaldte »massive resistance«-strategi, som var ifærd med at underminere regionens stabilitet, der var forudsætningen for at kunne tiltrække investeringer og uddannet arbejdskraft udefra. Johnson bemærkede i 1959: »The only factor that can now stand in the path of Southern growth would be a refusal of the South itself to admit the realities of the modern world. If the South insists on endlessly fighting the Civil War in seeking to freeze conditions of a bygone age, this expansion will not take place....

⁶⁴ Id., s. 119-120.

⁶⁵ Memorandum, James H. Rowe to Lyndon Johnson: Lyndon Johnson, Civil Rights and 1960, July 3, 1957, Selected Names, box 32; memorandum, George Reedy to the Senator, July 10, 1957, Senate Papers, Office Files of George Reedy, box 418; memorandum, George Reedy to the Senator, July 13, 1957, id., alle i Lyndon B. Johnson Library, Austin, Texas (herefter LBJL).

The South has much to gain by reason and much to lose by lack of reason. It can become one of the most prosperous areas of the country or it can go back to the days of hog and hominy«. ⁶⁶ Således nåede Johnson allerede inden han blev vicepræsident frem til den overbevisning, at en fredelig integration var nødvendig for at kunne udvikle Syden økonomisk og bringe regionen op på niveau med den øvrige nation. Johnson begyndte samtidig at formulere løsningsforslag, såsom at sikre de sortes stemmeret, bekæmpe den udbredte fattigdom blandt minoriteterne bl.a. ved offentlige jobskabesordninger samt oprette en særlig Community Relations Service, som skulle mægle i lokale racekonflikter og således bidrage til at gennemføre den fredelige integration, ⁶⁷ – iøvrigt alle forslag som blev vedtaget, mens Johnson var præsident.

Johnson fortsatte sin udvikling som vicepræsident. Under Kennedy-administrationens interne debat i sommeren 1963 om udformningen af dens kommende borgerrettighedsforslag, Civil Rights Bill of 1963, argumenterede han for, at Kennedy skulle gøre sin holdning klar for alle parter og kaste hele præsidentembedets moralske autoritet bag de sortes krav, til trods for at det ville koste demokraterne Syden ved valget i 1964, ⁶⁸ – hvilket næppe lyder som rådet fra en principløs og umoralsk politiker. Det synes derfor velbegrundet, når Williams og andre har hævdet, at Johnson »had completed his own journey before becoming President« hvad angik borgerrettighedsspørgsmålet. ⁶⁹ Johnson handlede ikke opportunistisk da han som præsident støttede de sorte i deres krav, men han handlede udfra længere tids overvejelser om, at Sydens raceadskillelse var forældet og stod i vejen for regionens økonomiske udvikling og integration i den øvrige nation.

Synet på Lyndon Johnson synes således at befinde sig i en overgangs-fase, splittet mellem på den ene side den dominerende tradition indenfor den biografiske litteratur, som har lagt hovedvægten på en beskrivelse af Johnsons magtbegær, og en række kildestudier af Johnsons papirer, som har påvist, at Johnson ihvertfald hvad angik borgerrettighedsspørgs-

⁶⁶ Memorandum, april 16, 1959, Senate Papers, Office Files of George Reedy, box 429, LBJL; desuden memorandum, n.d. (1958), id., box 428, LBJL.

⁶⁷ Notes on Senator Johnson's Remarks to Clarence Mitchell and Other Delegates to January 13-14, 1960, Legislative Conference, Senate Papers, Subject Files, box 752, LBJL; memorandum, n.d. (1959), Senate Papers, Office Files of George Reedy, box 429, LBJL; Letter, LBJ to Price Daniel, March 9, 1957, with att. memo and Draft of Community Relations Service Bill, Senate Papers, Legislative Files, box 289, LBJL.

⁶⁸ Transcript, LBJ-Ted Sorensen Telephone Conversation, June 3, 1963, Presidential Papers, Office Files of White House Aides: George Reedy, box 1, LBJL.

⁶⁹ Williams, s. 286, også Lawson and Gelfand, s. 68.

målet, var motiveret af dybere overvejelser.⁷⁰ Et første forsøg på at tage konsekvensen heraf og foretage en fuldstændig revurdering af hele Johnsons politiske karriere synes at være den kommende flerbindsbiografi af Robert Dallek. Det er Dalleks opfattelse, at Johnson ved siden af sine skurkestreger hjalp jødiske flygtninge under krigen, oprigtigt ønskede at støtte minoriteterne og kom frem til den overbevisning, at kun ved at afvikle sin raceadskillelse kunne Syden gøre sig håb om økonomisk ekspansion. Dalleks biografi tegner til at ville vende op og ned på opfattelsen af Johnson, for han vurderer Johnson til næst efter Franklin Roosevelt at være USAs dygtigste politiker i det 20. århundrede.⁷¹

Al historisk litteratur er som bekendt forment af sin samtid, og det synes ikke mindst at gælde Johnson-litteraturen. 1960ernes og 1970ernes sociale og politiske udvikling i USA medførte generelt et opgør med den moderne liberale politiske tradition. Raceoptøjer, fortsat fattigdom, nederlaget i Vietnam og Watergateskandalen gjorde sit til at miskreditere

⁷⁰ Denne splittelse synes også i nogen grad at komme til udtryk i fremstillingen af LBJ i bredere fremstillinger af USAs samtidshistorie. Generelt kan man sige, at de værker, fra de seneste år, som nærmere beskæftiger sig med LBJs politiske baggrund, på den ene side gentager den dominerende traditions opfattelse af LBJ som en magtbegærlig og på mange måder usympatisk person, men på den anden side har de også øje for, at LBJ oprigtigt stræbte efter større social retfærdighed og lige borgerrettigheder, da han overtog præsidentposten i november 1963. Allen J. Matusow bygger bl.a. på Caro i sin gennemgang af de negative aspekter af LBJs tidlige karriere, såsom hans formodede opportunisme og pengebegær, og han peger på LBJs indre usikkerhed som årsagen til hans trang til at dominere sine opgivelser, men Matusow tvivler samtidig ikke om, at LBJs ønsker om social retfærdighed og borgerrettigheder var oprigtigt mént (Allen J. Matusow: *The Unraveling of America. A History of Liberalism in the 1960s*, New York 1984, s. 131-133). William H. Chafe benytter Kearns og Caro til at fremstille LBJ som styret af to mål i alt hvad han foretog sig: at dominere sine omgivelser og undgå konflikter vha. konsensuspolitikken, og han overtager Kearns' tese om, at årsagen hertil skal findes i LBJs barndom. Ifølge Chafe støttede LBJ instinktivt og af erfaring de fattige og minoriteterne, men netop hans modvilje mod konflikter og hans selvcentrering, som gjorde, at han personligt ville løse alle problemer, hindrede ham i at tage de nødvendige opgør og løse de sociale uligheder; LBJs drøm om storhed undermineredes således af »fatal flaws of personality and political philosophy...« (William H. Chafe: *The Unfinished Journey. America Since World War II*, New York 1986, s. 221-228, 236, 243-246). Den måske mest positive vurdering findes hos Dewey W. Grantham, som understreger den betydning, som sydstatspopulismen havde på LBJs politiske syn, at han oprigtigt ønskede at bruge den aktivistiske stat til at løse de sociale problemer – men i sidste ende undermineredes de omfattende sociale reformer af LBJs manglende evne til at inspirere og vinde folkets tillid. (Dewey W. Grantham: *Recent America. The United States Since 1945*, Arlington Heights, Ill., 1987, s. 262-265, 281).

⁷¹ Dalleks kommende arbejde er omtalt i Mel Elfin: *A Kinder Judgment Day for LBJ*, *US News and World Report*, April 23, 1990, s. 34-35. Robert Divine har ligeledes bemærket om en række essays, der omhandler aspekter af Johnson-administrationens politik: »In particular, they cast doubt on the usual stereotypes of LBJ as the opportunistic wheeler-dealer, intent on building a legislative record though not caring about the issues, or the super hawk, ruthlessly pursuing a belligerent foreign policy« (Divine, vol. II, s. viii-ix).

troen på begrænsede reformer, global interventionisme og det stærke præsidentembede. Dette slog også igennem i opfattelsen af USAs seneste præsidenter, hvor stærke og aktivistiske ledere som Harry Truman, John F. Kennedy og Lyndon Johnson i de seneste biografier er blevet kritiseret for at have samlet for megen magt i egne hænder og for med en al for aggressiv udenrigspolitik at være skyld i den kolde krig og føre USA ud i et formålsløst opgør i Sydøstasien. Samtidig er tidligere oversete og ofte latterliggjorte konservative præsidenter som Herbert Hoover og Dwight Eisenhower kommet til ære og værdighed igen, og deres opposition til den stærke statsmagt og deres forsigtige udenrigspolitik er blevet prist som alternativer til de liberales fejlslagne politik.⁷² Fremkomsten af Dalleks biografi er måske det første tegn på, at tressernes dramatiske begivenheder nu er ved at komme så meget på afstand, kombineret med adgangen til Johnsons papirer, at det endelig er muligt at vurdere Lyndon Johnson og hans indsats mere nøgternt og velfabulanceret.

⁷² For oversigter over de seneste præsidentbiografier, se f.eks.: Albert U. Romasco: Herbert Hoover: The Restoration of a Reputation, *Reviews in American History*, vol. 12, no. 1, March 1984, s. 139-143; Robert H. Ferrell: Truman's Place in History, *Reviews in American History*, vol. 18, no. 1, March 1990, s. 1-9; Arthur M. Schlesinger Jr.: The Ike Age Revisited, *Reviews in American History*, vol. 11, no. 1, March 1983, s. 1-11.

Diskussion

EUROPAS HISTORIE I DET POST-MODERNISTISKE SPEJL

AF

NIELS THORSEN

Udbygning af europæiske unionsplaner har naturligt nok forøget interessen for en indre sammenhæng i Europas historie. I et godt timet værk har Gyldendal lanceret en seks binds Europahistorie, som skal undersøge den europæiske dimension af den historiske udvikling i de tidligere nationalstater. Det første bind, som præsenterer en bred begrebsmæssig indkredsning af værkets emner, er skrevet af redaktøren, lektor i historie ved Odense Universitet, Søren Mørch.¹

Søren Mørch turde være kendt for uortodokse standpunkter og skeptiske holdninger. Hans Danmarkshistorie, som storslået varierede temaet, »det gik ufattelig godt til 1960« var formet som en hjertelig opstrammer for socialdemokratisk selvtilfredshed, der engang var under pres fra venstrefløj. Bogen om »Det europæiske hus: Civilisationen« ønsker at fortsætte på europæisk grundlag, hvor Danmarkshistorien slap. Den har til formål at styrke »vores selvtilid til at være europæere«, som det siges på omslaget. Hvorfor »selvtilid« er det mest presserende anliggende for en Europa-fremstilling forekommer åbenbart indlysende i disse år. Eftersom selvtilid måske ikke er ens første reaktion på et vue over Europas moderne historie, er det en rimelig antagelse, at Mørch ønsker at lancere en post-moderne udgave.

Selv meget positivt indstillede anmeldere har haft vanskeligt ved at gøre rede for værkets indhold. Det er kronologisk springende og består – tilsyneladende – af essays, hvis indbyrdes sammenhæng er usikker. Følgende mulighed kan foreslås: Ulig sædvanlige historiske værker som

¹ Søren Mørch: Det europæiske hus, Bind 1: Civilisationen (København, Gyldendal, 1991), 365 sider inklusive litteraturfortegnelse og register.

skildrer et samfund som allerede har etableret sig forsøger Mørch at skildre en identitet i færd med at opbygge institutioner og tankegange, der kan give samfundet et fællespræg. Europas undfangelse som en »enhed« med »rygrad« lå i dannelsen af en udvalgt offentlighed, hvis konturer kan anes allerede omkring 1700 med »fællesskabet om naturerkendelsen« (s.209). Mørch siger måske lidet om den videnskabelige revolution, som ikke er sagt bedre og klarere i gymnasieskolens idéhistorie. Til gengæld er der energi i Mørchs angreb på ideer om religiøst og politisk fællesskab suppleret med hans argumentation for, at naturvidenskaberne blev identitetsskabende i Europa i samme takt som deres magtpotentiale realiseredes ved hjælp af industri, teknologi, forbrug og massekommunikation.

Naturvidenskab og teknisk videnskab havde som forudsætning en ny form for kommunikation (skriftlighed, bogtryk, trykkefrihed). Desuden skabtes en ny tidsregning (mekanisk tidsinddeling), et nyt rum (perspektiv, relativitetsteori), et nyt natursyn (opgør med tanken om en besjælet natur) der til sammen repræsenterede en udviklingsretning i stadig konflikt med kristendommen og senere i modsætningsforhold til nationalstat og klasseopdeling. Det er således en post-marxistisk historie – uden klassekamp, uden udbytning og med den materielle basis solidt plantet på ideernes superstruktur, som man sagde engang. Mørch ønsker at vise, hvorledes europæisk identitet bliver mulig og nødvendig efterhånden som »europæerne« kaster historien fra sig, afsværger ideer om evige værdier, tømmer sig for overleveret kultur, frigør sig for fordomme og bekender sig til fænomenernes »overflade«, til videnskab og teknisk fornuft.

Hvis man skal placere Mørch i den europæiske idéhistorie, er der en vis åndbeslægtethed med Saint-Simon's forening af menneskerettigheder og reaktion i fantasierne om videnskabeligt enevælde. Som Saint-Simon er Mørch en romantiker, som gerne vil være realist. Begge er fascinerede af muligheden for at omskrive religion, så den kan bruges i det tekniske samfunds tjeneste. Forskellen er, at hvor Saint-Simon drømte om en ensrettende utopi, påstår Mørch at skrive en moderne guide til et eksisterende Europa med mange kulturer og forskelligartede forudsætninger. Forskellen er endvidere, at de industrielle, administrative og kommunikative magtmidler Saint-Simon fantaserede sig til, nu er til stede i en målestok, som enhver erfarer i dagligdagen ikke mindre end i bevidstheden om en række af århundredets største katastrofer. Under disse betingelser får længsel efter en tid, hvor magt kunne tænkes til fuldkommenhed – uden hæmmende økologiske, kulturelle og forfatningsmæssige forbehold – et nostalgisk præg. Kombinationen af nostalgi og højteknologi er særlig kendt fra neo-konservatismen i USA. Mørch har

imidlertid udskiftet bibelsk fundamentalisme med bekendelse til den regerende naturvidenskab. Skønt ikke uvæsentlig, er forskellen mindre, end man måske kunne forestille sig. I begge tilfælde tjener nostalgi som en modvægt mod generende historisk hukommelse og må forstås som del af en omfattende strategi, hvis formål er at befri vælgeren/læseren for evne til ansvar for de magtformer som erhverv, forbrug og skattebetaling implicerer borgeren i.

Mørch har sat sig for at levere en »skræddersyet« model af den europæiske civilisation for at skabe »overblik, sammenhæng og orden i, hvad vi har i hovedet« (s. 159-160, se også s. 13). I forbifarten kan man bemærke den store afstand til tidligere tiders idé om faget historie. Man læste ofte historie for at fornemme en fælles eksistens gennem kendskab til andre samfundsklasser, andre tider, andre måder at forholde sig til tilværelsen på. Europas fortid betragtedes som historier der understregede forskelligheder og usammenligneligheder mellem kulturer. En overgang bragtes socialvidenskaberne ind i billedet og man talte om »kritisk historie« for at angive, at disse øvelser en sjælden gang bragte uorden i tilvant tankegang. Det er helt modsat Mørchs intention og fortælle teknik, som består i en tone af munter, ofte ironisk, iagttagelse af små mennesker der gennem tiden har bildt sig ind i at kunne kæmpe mod generelle, pålidelige udviklingskræfter.²

Det er ikke drømmeren Saint-Simon, men en mere håndfast profet Mørch har valgt som talerør for europæisk selvtillid. Der henvises til mellemkrigstidens diktator i Tyrkiet, Kemal Atatürk, som engang har sagt: »Civilisation betyder europæisk civilisation. Der er ikke nogen anden...« (s. 25). Smudsomslaget oplyser til overflod, at der her er tale om en »matematisk... formel« som bogen leverer »bevisførelse« for. Bag denne pudsige karakteristik fornemmer man en halv sandhed: at Mørchs værk er næsten uden forbindelse med faglig historie og socialvidenskab. Atatürks udsagn er nemlig den verdslige udgave af en typisk religiøs bekendelse af formelen »Der er kun én Gud...«, dvs. til monoteismen, til enemagtsdyrkelse eller enhedskultur i en moderne verden, som trues af kulturelt flerguder.

Som så ofte i religiøs konvention, møder den udvalgte sin åbenbaring med dramatisk modstand. Mørch fortæller, at han længe vandrede hvileløst omkring og prøvede citatet af »på alle de mennesker, jeg syntes,

² Et tilfældigt eksempel: »Det kan forekomme næsten helt utroligt mærkeligt, at lærde folk gennem flere tusind år... er blevet ved at diskutere og spekulere over, hvordan naturen var indrettet... i stedet for at lade diskussionerne og spekulationerne hvile, hoppe op i træskostøvlerne og gå ud og se efter, hvordan tingene hænger sammen« (s. 209).

jeg kunne være bekendt at stille spørgsmålet» (s.25). Længe veg han uden om Atatürks frygtelige sandhed. Tilbage var kun valget mellem »tænderskæren« (desperation) eller »samtykke« (underkastelse). Den nye Europa-mystik følges op i bogens sidste ord, som foreslår at europæisk civilisation er for alle folkeslag og må forstås som »Verdens-civilisation«. Med stort V. Mørchs andagtsfulde holdning bedømmes bedst i lyset af den afsvorne mulighed: uordentlig historisk eftertanke. Atatürk havde ikke just ry som kulturprofet. Men ved passende lejligheder serverede generalen små fyndord af typen »Videnskaben er den eneste sande vej«. Den slags labbede ikke alene hans kampfæller, men også britiske våbenhandlere og tyske diplomater i sig som sødmælk – og som garanti for den tyrkiske kreditværdighed. Atatürk gjorde Tyrkiet til en »moderne stat«, hvad der betød undertrykkelse af ikke-europæiske kulturformer. Atatürks karriere som »general og statsmand« rummer en ganske voldsom benægtelse – eller en blodig selvbekræftelse, om man vil – af citatets indhold.

Derfor lyder det en smule skinhelligt, når Mørch senere mediterer: »Europæerne havde opdaget hele verden – jeg har tit spekuleret på, hvordan det mon føles at tilhøre en kultur, der bliver opdaget og undertrykt« (s.161). – Hvilke europæere – dem alle sammen? Det hykleriske ligger ikke alene i det erkendelsesteoretiske fnis over den ydre koloniserings karakter, men i tildækningen af voldsanvendelsen inden for Europas grænser. Sandelig må den europæiske selvtilid vælge sine mindesmærker på fremskridtets vej med omhu. Som Mørch udbryder fra hjertet: »Fortiden på dens egne betingelser – den interesserer i hvert fald ikke mig« (s.159). Behovet for selvtilid har således dybe konsekvenser for den historiske metode.

Mørchs metodiske grundlag er en europæisk variant af ideen om historiens død og genopstandelse i ultra-idealistisk udgave. Historie må studeres som »bevidsthedsform«: »Fortiden findes, men kun som bevidsthedsfænomen, inde i hovedet på os« (s.159). Det turde være første gang en forfatter, hvis hovedtema er gennembruddet for empirisk videnskab og kausal teori, tildeler historie og samfundsvidenskab erkendelsesbetingelser, som vil glæde spåkoner og astrologer overalt i Europa.³

³ Det er en note værd, at filologen Hans Hauge profeterede post-modernismens historieskrivnings ankomst, mens Søren Mørch skrev sin bog. Hauge deler Mørchs opgivelse af forestillingen om historisk sandhed, fascinationen af Nietzsche såvel som interessen for moderne billedmediers ændring af den historiske forståelse. Irritation over at se sig reduceret til pennefører for Hauges historieteoretiske anvisninger førte til en karakteristisk meningsudveksling. Se Hans Hauge: »Historiens vendinger«, og Søren Mørch: »... Et synspunkt som Whites...«, Den Jyske Historiker, nr.50, 1990, ss.9-28, 117-120.

Vi erkender stykkevis og delt og ser som i et spejl, i en gåde. Hvad ser man da i et spejl?

Sig selv, der ser i et spejl (s. 30).

Mørchs tankegang beskrives bedst som solipsisme og må forstås som en erkendelsesteoretisk udgave af sangen »We are the World«.⁴ Solipsisme indebærer at verden omskabes i ens eget billede – eller i »vores« billede, hvis »vi« er europæere. Den forudsætter, at »de« er »os«. Det er derfor en måde, hvorpå man trykker sig eget selv på omverden. Ved dette påtryk bekræftes og retfærdiggøres uvidenhed om »de andre«.⁵ Som Atatürk vidste, er det en strategi der i den virkelige verden kompenserer for manglende viden med industrielle, administrative eller militære magtmidler. I en historisk fremstilling – hvor sproghandlingen er symbolsk – skaber erklæret solipsisme forventning om en strategi, som kombinerer faglig beskedenhed med udviklede former for retorik, ofte tilsat appel til konventionelle fordomme.⁶

Hvilken form for uvidenhed og udelukkelse ligger gemt i det »vi«, som identificeres i det europæiske spejl? Mørch vil gerne præsentere sig som europæisk pluralist, men pluralisme omdannes i spejlbilledet til eksklusivitet. Mørchs måde at se sig i spejlet på er f.eks. næppe typisk for folk der skal vaskes for at nå på arbejde – eller for folk som ikke kan finde

⁴ Bernard Eric Jensen påpeger, at åbent vedgået »eklekticisme« – med tilhørende indre modsigelser – er det centrale træk i post-modernistisk kulturhistorie. »Kulturhistorie – et nyt og bedre helhedsbegreb?« Historisk Tidsskrift, Bd. 90, hæfte 1, 1990, ss.83-107. »Solipsisme« synes nok så velegnet til at indfange en vis systematik: en idealistisk erkendelsesform der ofte nærmer sig formelen »anything goes«, og en mere eller mindre udviklet magtkynisme kombineret med en stærk længsel efter historisk uskyld.

⁵ Loren Baritz: Backfire: A History of How American Culture Led Us into Vietnam and Made Us Fight the Way We Did, New York, William Morrow, 1985, s.32.

⁶ Et eksempel fra diskussionen om nationalstatens sammenhæng med skolevæsenet: »Den form, undervisningen fik, blev her hos os præget af Grundtvig og Kold og andre danske skolefolk, men det er kun i et dansk, ikke i et nationalstatsperspektiv, at det er interessant eller afgørende. Det afgørende vigtige er, at den almindelige skole, uanset de lokale særpræg den fik, alle steder var det centrale led i opbygning af de europæiske nationalstater« (s.318). Generaliseringer som lever deres eget liv »uanset de lokale særpræg« er en gammel praksis for romantiske herrer i åndernes rige. Det oplagte er Mørchs evne til at lukke munden på den »lokale« viden. Konsekvensen heraf er en cementering af gangse danske fordomme om skolevæsen ude omkring i Europa, som (mener Mørch) for det meste bestod i indtæskning af nationalsprog. Som indicium anføres bl.a. karikatur-tegninger der forestiller den preussiske prygle-skole. Karikaturenes blotte eksistens og klare kritiske brod (fra en mindre selvspejlende synsvinkel) turde pege på at preussiske undervisningstraditioner måske er mere sammensatte end »perspektivet« finder »interessant eller afgørende«. Endvidere er det en mulighed, at nogle af de tæskede brugte nationalsproget på en anden måde, end skolesystemet havde planlagt.

arbejde. Må et samfund der vil se sig selv med selvtilid forudsætte udelukkelse af visse »andre«, hvis historie synes at rokke ved selvtilfredsheden?⁷ Er der visse bærere af fortiden, visse personer uden selvtilid, hvis eksistens må undertrykkes i det selvsikre samfund? Når Mørch latterliggør tanken om »krise« i »vores« lykelige samfund (s. 338), er der måske dem der griner mindre højt. Den arbejdsledige eller indvandrer, f.eks.? »Vi« er, som det viser sig, en udvalgt gruppe, som *ikke* slæber rundt med fortidens brændemærker, f.eks. i form af skarp konkurrence om jobs der er uden fremtid, i form af dårlige opvækstforhold og mangelfuld uddannelse. »Vi« er *ikke* de levende vidnesbyrd om historiske fordomme og undertrykkelse. »Vi« kender *ikke* til arbejdsskader eller teknologisk overflødighed eller kemiske lossepladser, for »vi« husker os selv på, at produktion er »den fattige mands logik« (s. 322) og at »i det internationaliserede samfund er det markedet, ikke fabrikken, der er det interessante« (s. 321).⁸

I kraft af disse udelukkelser rummer Mørchs spejlbillede en realiseret idé, der må beskrives som afstumpning snarere end udvidelse af den historiske forestillingsevne. Det forudsigelige resultatet er, at når den udeladte senere hales ned i fremstillingen som Dannebrog fra himlen, er det i skikkelse af en ydmyg supplikant, der kan bekræfte »vores« almagt og moralske storsind. Så er det tid til formaning: »Vi må tage os sammen og slås for hvert enkelt menneskes ret til at stræbe efter lykke«, mener Mørch (s. 337). Formlen er ejendommelig af flere grunde. Først og sidst appellerer den til uvidenhed om den europæiske forkærlighed for forbrydelser der begås i næstekærlighedens og/eller i menneskerettighedernes navn.

»Vi« har ikke desto mindre brug for et sværmeri for europæisk kulturoverlegenhed i form af en civilisationsmystik med udspring i de mest autoritære traditioner i Europa. Mørchs kapitel om politisk tradition koncentrerer sig om Slottet i Versailles. Det er slående, at Wagner-operaen, Guds død og Friedrich Nietzsche har fået centrale afsnit midt i bogen.

⁷ Se herom Sheldon S. Wolin: »Democracy in the Discourse of Postmodernism«, *Social Research*, Vol. 57, No. 1 (Spring 1990), s. 8-9.

⁸ Sådan ser »vores« socialhistorie ud, når pyramiderne kan bygge sig selv: »I den engelske bomuldsindustri havde man omkring 1835 installeret en effekt på ca. 30.000 hestekræfter i dampmaskiner... der klarede sig med kul [og] leverede 600.000 mands arbejde uden at skulle have mad, der i givet fald skulle være taget fra andre. Det er klart, at selv om der skulle være noget til forrentning og noget til fortjeneste og kul også kostede penge, så kunne engelsk bomuldstøj konkurrere det håndlavede indiske ud af alle markeder« s. 274.

Nietzsche's plads i den europæiske selvtilids udviklingshistorie stammer fra hans idé om, at både kristendom og demokrati udtrykte en »slavemorale«. Nietzsche hævdede, at denne verdens middelmådigheder opfandt værdier som medfølelse, solidaritet og fællesskab til brug i kampen for at styrte de stærke og gudbenådede, som kan bedst på egen hånd. Læren om, at moderne tyranni har sin rod i undermålerens behov for enighed, sammenhold og tryghed, gør det muligt for Mørch at rive tæppet væk under folkelig politik i enhver udgave. Forsøg på at gøre sig gældende i flok giver automatisk medskyld i Europas største statsforbrydelse. Det er arvesynden i sin post-religiøse form:

Den europæiske civilisations alvorligste sygdomstegn har i de sidste par hundrede år været enighed, fællesskabsfølelse, ensrettet politisk engagement, ensartet gudhengivelse, omfattende religiøs vækkelse eller udbredt tro på racemæssig eller anden form for renhed. Hver gang sådan noget er forekommet, har det betydet krig, koncentrationslejre og mishandling af mange mennesker (s.343).

Det er derfor ikke mærkeligt, at gængse demokratiske ideer om at samfundsudviklingen kan ændres ad politisk vej, længe har forekommet Mørch »pinligt latterlige« (s.327). Mørchs modvilje mod politik afspejler sig også i angrebet på ideen om »krise«, som er den europæiske kulturs centrale ord for mere fundamentale former for fælles tvivl og usikkerhed, men som er genstand for Mørch utilslørede foragt i en sådan grad, at begrebet er omdefinert til sin modsætning som ensbetydende med en energisk utilfredshed, der danner grundvolden under europæisk intellektuel overlegenhed (ss.338, 346). Hans hu står til de »storslåede muligheder« der nu er »for at kunne være med, hvor det foregår« (s.327). For Mørch er der ingen forskel på, om vi regeres af »IBM eller EF«. Fremtidens styreform er under alle omstændigheder »meritokratisk«, baseret på kompetence – hvad der i »99,9% af alle tilfælde er fuldt ud tilstrækkeligt«, mener Mørch (s. 321, se også s. 163). De inkompetente og uvidenskabelige kan slås om resten. Det er vanskeligt at komme i tanke om en politisk teori der er mere egnet til at afstive en momentant svigtende selvtilid hos de magtfulde i erhvervsliv og administration. Paradokset er imidlertid, at europæisk selvtilid begynder bedst med nedbrydning af demokratisk påståelighed – almindelige menneskers tiltro til deres ret, måske endog pligt – til at tage stilling til udviklede spørgsmål. Hvis det da er et paradoks.

Mørch foragter kristendommen for at signalere svaghed. Han be-

kender sig til videnskaben, fordi den signalerer styrke og mandighed.⁹ Hans opfattelse af det videnskabelige regimente er ikke desto mindre dybt inspireret af kirkelige forbilleder, som har lagt vægt på religionens dobbelte funktion: på den ene side at passivisere folkelige kræfter, på den anden side at indvie eliten til særlige opgaver og langsigtede forpligtelser. Når det gælder »den offentlige meningsdannelse«, er Mørch folkekirkelig, nærmest anarkist (s. 342). Men tonen bliver jesuitisk, truende, når det gælder Europas videnskabelige »enhedskultur«. Hvis nogen sniger sig ind under falske forudsætninger, må man gribe til civilisationshygiejne og »afluse den europæiske civilisation for nogle af de parasitter, der forsøger at springe på den« (s. 210-11). Der er flere »betingelser« for optagelse i denne kultur. Der kræves f.eks. trosbekendelse til visse »håndgribelige beviser på, at det er muligt at akkumulere viden og foretage en samlet bevægelse fra mindre til større indsigt for alle dem, der ville gøre sig ulejligheden at sætte sig ind i den naturvidenskabelige erkendelse«.

Uden et pust fra Hegels Verdensånd, vil den gigantiske reifikation »samlet bevægelse til større indsigt« næppe være forståelig overhovedet. »Samlet bevægelse«? Kættere kunne mene, at de sidste årtiers enorme videnskabelige fremskridt, f.eks. indenfor genteknologi, snarere har forøget afstanden mellem de få som ved noget, og de mange der ved, hvad de vidste for tyve år siden. Men tro er ikke nok for Mørch. Den enkelte må også dømmes på sine gerninger. Den europæiske »enhed« – dens »rygrad« – beror på et indvielsesritual, som skal skille syndere fra retfærdige. Han dikterer at naturvidenskab – ligesom oldkirken – potentielt er åben for enhver »uanset social baggrund«. »Enhver, der gider at lære matematik, kan være med«. »Omvendt er der heller ingen veje udenom« (s. 211). Mørch kalder sine fantasier »spillets regler«. Hermed vil han fortælle sit spejlbillede (og veluddannede læsere), at »vi« har fortjent »vores« uddannelsesmæssige privilegier, mens de uvidenskabelige selv er ude om det. Spørgsmålet kan dog stilles, om den matematiske mission i nogle landdistrikter og i fattige forstæder i Midt- og Sydeuropa – og stedvis på Nørrebro – måske er ligeså mangelfuld som det var tilfældet i udkanterne af middelalderens Europa. Sådanne socialhistoriske forbehold ligger uden for Mørch fantasi.

Sammenstillingen af anarki og populisme (i den offentlige meningsdannelse) og elitært despoti (når det gælder de hårde videnskaber) er

⁹ »Fra [William of Occams dage] udviklede troen sig efterhånden til noget de gamle damer kunne få lov at tage sig af, mens de store drenge beskæftigede sig med det, man ved« (s. 197). Videnskabssociologi? Religionsociologi? Religionshistorie? Kulturhistorie?

uargumenteret og som så meget andet hos Mørch en ren refleks. Men det er næppe nogen tilfældig refleks. Den afspejler en historisk situation i hvilken visse videnskaber, navnlig naturvidenskab og økonomi, systematisk udbygges i kraft af en social nytteværdi, som umiddelbart kan tappes til regerings- og erhvervsformål. »Meningsdannelsen«, herunder humaniora, kan roligt afskrives i teorien i tillid til, at de regerende strukturer – i den private som i den offentligt sektor – er så multi-nationale, så uafhængige af lokal kultur og så indvævede med videnskabelige og økonomiske magtforhold, at politisk legitimering anses for en uheldig indsnævring af dispositionsretten. Det er i teorien – i praksis ved Mørch meget vel, at meningsdannelsen er garderet på alle sider af massemedierne.

Når selvspejling udgives som historie, vil den typisk lægge en udfordrende make-up på sin banale profil. Det er Mørchs hjemmebane med formuleringer som udmærker sig ved at være både overdrevne og underargumenterede: Religion er passé; krig er afskaffet af fjernsynet; nationalisme er passé; fremskridt er vejen frem; energimangel er et tidsbegrænset bevidsthedsproblem; om hundrede år er »vi« alle døde.¹⁰ Hvilken Europa-oplevelse repræsenterer sådanne iagttagelser? Ikke Interrail-generationens, som Mørch synes at tro (s.13). Snarere rummer hans Europa-guide en afspejling af smag og behag hos konference-deltageren som besøger Café Hungaria i Budapest eller Hanse-Viertel i Hamborg (s.8-10), og turisten der foretrækker de internationale hovedstrøg, de officielle seværdigheder og Sheraton-hotellet (s.11). Det er Europa på 10 dage med fuld forplejning, mageligt og en smule livløst.

Der står mere på spil i Mørchs interesse for begrebsparret »overflade« og »indhold«, der kan betegnes som værkets gennemgående metaforer. »Indhold« eller »indmad« er brugt som betegnelse for spekulative forsøg på at give tilværelsen form gennem metafysiske, religiøse eller politiske overvejelser. »Overflade« refererer først og fremmest til en drøm om en

¹⁰ Undertrykkelse er afskaffet med nationalstaten, som kostede rundt med folk. «Den går bare ikke i det internationale samfund, for så vil folk ikke købe varerne. Eller også skrider de, afvander til andre steder, hvor de bliver behandlet ordentligt» (s.324-6). Krig er afskaffet: »Når krige og undertrykkelse giver så mange gode tv-indslag, at det bliver sværere at gennemføre såvel Vietnamkrig som nedkæmpelse af Intifadaen, så kan vi måske godt blive enige om, at reklamebærende tv-nyheder trods alt har noget godt i sig« (s.326). »Nationalstat ryger bare ind på skærmen sammen med så meget andet, ligesom man kender det, når computeren ruller filoversigter. Man kan selvfølgelig stoppe ud for nationalstaten, men der er også mange andre muligheder, som også er væsentlige. Jeg synes ikke det er at begræde at det er gået sådan...« (s.317). »Hundrede år er lang tid, og alligevel siger man, at vores børn og børnebørn vil bebrejde os vores overdrevne forbrug af energi og fossilt brændstof. Forfængelighedens forfængelighed! Vores børn vil være døde om 100 år,... [og kommende generationer] vil dårlig kunne huske, at vi har eksisteret« (s.328).

verden som er genfødt i lys og farve, spontanitet og ansvarsfrihed. Det er en tilværelse som afbildet på Monets billeder:

Der var ingen mennesker med på nogen af billederne.... Et vigtigt moment i impressionismens succeshistorie har givetvis været netop dens konsekvente overfladiskhed. Der rumsterede ingen overflødige symboler rundt. Der var ikke noget eller kun meget lidt, der lod sig fortolke en eller anden overflødig dybsindighed ind i, ikke meget plads til forpulede evige værdier, der kunne bruges til at smide i hovedet på andre mennesker og tynge dem til jorden (ss. 153, 157).

Den ejendommelige sprogbrug rejser visse spørgsmål. Sådan taler hverken administratorer i EF eller forskere i IBM, som næppe kan anklages for spontanitet og som sjældent er bange for at smide tvingende regler eller uomgængelige produkter i hovedet på folk. Sådan taler derimod den, som drømmer om tilværelsens vidunderlige lethed og ubekymrthed – og som endog forlanger sin uskyld tilbage. Vreden og de kraftige gloser afslører en romantiker som føler sig skændet af realisme. Mørchs skelnen mellem »overflade« og »indhold« udtrykker en personlig krise og et forsøg på at overvinde truslen mod europæisk selvbehag.

Den samme naturvidenskab, som forfører Mørch i spejlet, truer nemlig med at tynge ham til jorden med sin virkelighed. Syndefaldet aftegner sig i forsøget på at befri bevidstheden for generende videnskabelige opgørelser af klodens kapacitet til at indoptage det enorme produktions- og energioverskud som vestlig videnskab har gjort mulig. Som avislæseren ved fra kodeord som »klimasystem«, »drivhuseffekt«, »ørkendannelse«, »regnskovsfælding« og »ozonlag« har de sidste års social-økologiske debat været domineret – ikke af mangelsamfundets problemer – men af overflodssamfundets kapacitet for global selvdestruktion. Distinktionen mellem overflade og indhold skal gøre det muligt på samme tid at tiljuble naturvidenskabens produktionstriumfer og at forkaste dens konsekvensberegninger som pjat og »dommedagstrusler«.

Europæisk selvsikkerhed er dybt ydmyget af videnskabens »store drenge«, som Mørch tidligere har kaldt dem: »Det kan godt være, at det ikke kan blive ved med at gå. At syndfloden kommer efter os. At temperaturen stiger nogle grader i løbet af det næste århundrede og at det vil bevirke at vi kan dyrke majs i Danmark og få dem modne hvert år. Bangladesh... vil gå under, opslugt af havet. Om hundrede år!« (328) Mørch's mening er: hvad rager Bangladesh min overflade. Det er deres problem! I Danmark er der rigeligt koldt! mener den europæiske Verdenscivilisations danske tænker. Der er brug for nostalgiske be-

sværgelser, der indledningsvis tilbageskriver drivhusproblemet til oliekrissens knaphed:

»Hvad skal man stille op med sådanne dommedagsvisioner, der på ingen måde er forankret i kendsgerningerne. Lade som ingenting? Lukke øjnene og håbe det nok går over? Sige som madame de Pompadour: Efter os syndfloden? Noget i den retning er vel ikke så dårligt. Eller måske søge trøst i, at den europæiske civilisation hidtil aldrig er blevet fanget i hvile,... [men altid har kunnet] udvikle tekniker, der har bragt civilisationen ud af tidligere mangelsituationer (p.346).

Således udvikles post-modernistisk selvtilid fra Kemal Atatürk til madame de Pompadour. Således reagerer en sværmer, som ser sig svigtet af højere magter, præcis da han skal til at svælge i dem.

Når romantikeren føler sig snydt for sine fantasier, udvikles der, som Nietzsche viste, en særlig form for selvværd, *ressentiment*, et hemmeligt ondsind, som genetablerer følelsen af indre overlegenhed trods nederlaget på overfladen. Europæisk sjælefred er tit nok forsøgt genoprettet med henvisning til bibelen. Mørchs særprægede fornyelse af traditionen for vestlig sindsligevægt ligger i at erstatte den hellige skrift med det europæiske alfabet. Således bygges argumentet op: Europæere læser fra venstre mod højre, »sekventielt« i stedet for »ikonisk«, og opfatter i rækkefølge snarere end i billedmæssige enheder, mener neuropsykologien. »Man skal så at sige have sin hjerne til at fungere europæisk«, mener Mørch. Hertil kræves særlig udvikling af venstre hjernehalvdel til forskel fra de kulturer, som læser ikonisk og navnlig bruger højre hjernehalvdel. Og så er man klar til opdatering af de triste lister, som var på mode i slutningen af forrige århundrede: Europæere til de ene side – de andre til den anden:

Venstre hjernehalvdel

intellekt
digital
intellektuel
rationel
analytisk
realistisk
historisk
objektiv

Højre hjernehalvdel

intuition...
analog
følelsesbetonet
metaforisk
helhedspræget...
autistisk
uden tidsperspektiv...
subjektiv

Der *skal ikke* spørges med hvilken ret kulturelle værdier kan indsættes i et »funktionsforhold« mellem to hjernehalvdele. Det turde være et problem for neuropsykologisk kulturforskning, hvis en sådan monstrøsitet findes. Der *skal* trænes en lille rutine, der stemmer sindet til europæisk selvtilid:

Prøv engang at se godt og grundigt på disse kolonner og tænk så over hvilken af dem, man især ville karakterisere som »europæisk«. Selv er jeg [Mørch] ikke i tvivl, og det er måske derfor, det heller ikke kommer bag på mig, at det først og fremmest er venstre hjernehalvdel, hvis udvikling bliver stimuleret gennem indøvelingen af læseretningen fra venstre mod højre...

Hvem kender ikke en subjektiv afrikaner eller en araber med autistiske tendenser? Hvor beroligende at befinde sig på siden med intellekt og rationalitet. Man er igen beskyttet af »de store drenge«.

Oven på et sådant pseudo-videnskabeligt glansnummer med sin appel til fordomsfuldhed bemærkes en vis tøven. Kunne ikke-europæere måske føle sig beklemte ved få anvist et udviklingstrin, som placerer dem i udkanten af den moderne voksen-verden? Bestemt ikke, mener Mørch, for de »ikoniske« typer er glade og trygge på deres egen måde. Husk bare på »Goethes berømte spørgsmål om, hvordan det kan gå til at levende og fantasifulde børn ender med at blive triste og kedsommelige voksne« (s.65). Og når japanere fungerer anderledes i hovedet end europæere er grunden ikke »som man kunne tro«, et »racemæssigt eller biologisk særpræg«. Det er nemlig konstateret at japanere, der er opvokset i USA »fungerer som amerikanere og europæere«. Det japanske handicap består blot deri, at mange japanerne er vokset op i Japan og her oplæres i »en kombineret ikonisk og fonetisk tegnsammensætning«. Men »selv om japanerne er anderledes indrettet i hovedet, er der ikke noget, der tyder på, at de ikke kan drive videnskab«, forsikrer Mørch (s.347). Så har japanerne i det mindste bestået matematikprøven og har deres på det tørre. Man tør måske konkludere, at Mørchs (n)europsykologiske kulturforskning har meget at sige gammeldags akademisk racisme tak for. Omvendt er selvspejlingens kunstart at opfriske halvglemte kulturfordomme med nye pseudo-videnskabelige koder. Anes en sammenhæng med Bangladesh? Er der en medskyld og en skam som må overdøves? Er disse koder at forstå som en forberedelse til den »bevidsthedsform«, der kræves for at *vi* – de postmoderne europæere – kan leve i hundrede år *med viljen* til at slå en streg over Bangladesh?

For en afsluttende vurdering bør Mørchs forsimpning af sammensatte danske kulturforudsætninger tælle mindre tungt. Grunden er, at læserens viden herom er relativt robust og rodfæstet i etablerede institutioner. Men når det gælder nedskrivning af den forbløffende historiske og kulturelle rigdom der gemmer sig i så at sige hvert udenlandsk navn på et detaljeret Europa-kort – for ikke at tale om verden uden for Europa – må den faglige og politiske afstumpning vække undren. Det er bemærkelsesværdigt, at Mørch forudsætter et nyt europæisk menneske, som ikke alene er fordummet med hensyn til det velkendte, men forrået i sin holdning til mindre kendte eller fremmede forhold som nu rykker tættere på den politiske dagligdag. Nostalgiens og selvspejlingens underminering af historisk eftertanke og politisk ansvar er ejendommelig i en situation, hvor andre kommentatorer har understreget et akut behov for en uddybet og selv-kritisk fortolkningsevne.

En ny tid kom til sognet, mente Hans Scherfig i »Idealister«. Heri lå bl.a., at sognene med deres flerheder, deres kiv og strid og lange hukommelse om uretfærdighed og brutalitet dannede en rigere og en mere realistisk grobund for politisk omtanke i Europa end nogen videnskabelig konstruktion kunne spejle sig til. Idealisme var Scherfigs særlige betegnelse for et sammenbidt og glædesløst europæisk håb om at de(kon)struere en uoverskuelig og flertydig virkelighed til fordel for en skræddersyet tankemodel, der stadigt måtte klamre sig til voldsfantasier for at sætte sin uvidenhed igennem. Pointen er ikke, at sognet har det sidste ord. Pointen er, at erstatning af hjemmegroet, uordentlig hukommelse med en nyfunden selvtillid er den dårligst tænkelige begyndelse for dem som frygter, at det europæiske hus har svigtende opsyn med nogle af sine værste spøgelse.

Anmeldelser

THORKILD KJÆRGAARD: Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning. København, Gyldendal, 1991. 441 s., ill.

Afhandlingen: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, som historikeren Thorkild Kjærgaard i dag forsvarer for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet, er ny, bred, dristig – og kontroversiel.¹ Som disputats er den endvidere usædvanlig velskrevet og medrivende.

I bogens første del skildrer præses Danmark i tidsrummet 1500-1800 som et samfund i dyb økologisk krise, hærget af skovødelæggelse, sandflugt, oversvømmelser, kvægpest og svigtende gødningstilførsel. En krise, der skærpes yderligere af statsmagtens ubønhørligt voksende krav om naturressourcer og skatter.

Bogens anden del beskriver over et bredt felt bestræbelserne på at imødegå krisen: hvor præses ser udviklingen vendt fra katastrofe til fremgang i det danske agrarsamfund, og hvor katastrofeafværgningen udover indførelsen af kulturkløver også omfattede en import af kul og jern, som gjorde det muligt at skåne og tilsidst genrejse den ødelagte danske skov.

I bogens tredje og største del argumenterer præses for, at det i denne økologiske genopretning er de danske gårdmænd, der bliver vindere, hvorimod agrarsamfundets øvrige grupper: godsejerne, husmændene og landarbejderne står som taberne. Som noget nyt i en historisk disputats inddrager præses forandringerne i sygdomsbilledet, som han også anskuer i sammenhæng med den økologiske revolution: hvor de gamle pestepidemier forsvinder og hvor malaria og kopper trænges tilbage, men hvor til gengæld det nye kummerfænomen: tuberkulosen bliver en alvorlig trussel. Og i denne del plæderer præses ydermere for, at der sker en dybtgående ændring af den politisk-administrative magtstruktur, hvor

¹ Anmeldelsen gengiver forfatterens indlæg som første officielle opponenter ved disputatsforsvaret på Københavns Universitet den 6. december 1991, hvor dog afsnittet s. 113-116 måtte udelades af tidsmæssige grunde. Docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsens opposition som anden officielle opponenter publiceres sammen med de fem uofficielle opponenter i *Fortid og Nutid*.

den nye centralmagt som følge af den økologiske revolution eliminerer de gamle decentrale strukturer.

I bogens fjerde del er det magtpåliggende for præses at påvise, at de traditionelt berømmede landboreformer var et resultat af den økologiske revolution og den magtpolitiske transformation, og ikke deres årsag.

I bogens femte og sidste del: Arven, trækker præses endelig linierne op til vor egen tid, over demokrati og velfærdsstat til den centraliserede samfundsstyring. Og han fører linjen helt frem og ud til den tredje verdens samfund, som han ser kæmpe med de samme problemer, som 1700-tallets danskere kæmpede med under deres økologiske genopretning – men med klart ringere udsigt til at vinde denne kamp.

Dette korte referat af afhandlingen yder ikke – og kan ikke yde – retfærdighed over for et arbejde, der er så rigt på nye synspunkter og så bredt og faggrænseoverskridende i påvisningen af hidtil upåagtede sammenhænge. Og som over for hvad præses karakteriserer som den danske historiske forsknings hidtidige snævre og fragmenterede problemstillinger ønsker at anskue det lange forløb som en totalitet. Hvad præses vil, er at søge »de dybereliggende strukturelle årsager, som leder ind på spørgsmål om periodens økologiske, økonomiske, sociologiske, mentalitetsmæssige og politiske langtidsudvikling«, »at beskrive forandringerne mellem 1500 og 1800 i deres fulde kompleksitet, og give en mere tilfredsstillende analyse af deres årsager«(13).

Præses er en erfaren historiker, der har fremlagt megen værdifuld forskning forud for disputatsen; og han er derfor helle ikke blind for de problemer, et så bredt og ambitiøst sigte indebærer. Han erkender, »at mange punkter er behandlet summarisk«(13). Men han udtrykker sit håb om, »at de deraf følgende mangler må findes opvejet af nytten af at anlægge et samlet perspektiv med de muligheder, dette giver for at afdække oversete eller utilstrækkeligt påagtede sammenhænge i vort lands historie, der igen føjer sig ind som en del af Europas historie i den afgørende fase mellem 1500 og 1800, hvor den moderne verden blev grundlagt«(13).

Det ideal tror jeg enhver god historiker deler. Bedømmelsesudvalget har da også været enig om at indstille afhandlingen til antagelse til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Men udvalget har også karakteriseret afhandlingen som dristig og som åben for kritik og for afvigende tolkninger, og angivet, hvor vi især har fundet, at dette er tilfældet.

Det er et krav til enhver historisk doktorafhandling, at argumentationen er konsistent, og at kildegrundlaget er overbevisende. Det indebærer uundgåeligt, at en afhandling med hvad præses kalder en mere snæver og fragmenteret problemstilling nok generelt vil være mindre problematisk

at forsvare end en stor og ambitiøs syntese som den foreliggende. Til gengæld vil diskussionen af en afhandling som *Den danske revolution 1500-1800* kunne forventes at være fagligt og videnskabeligt mere frugtbar og perspektivrig – og dermed i højere grad bidrage til at opfylde doktorbekendtgørelsens krav om, at præsens »med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«.

Som officiel opponenter skal jeg honorere to centrale krav. Det ene vil jeg karakterisere sådan: Vi står med en velkommen og vedkommende afhandling, som i offentligheden og i medierne er blevet modtaget med overordentlig stor interesse. En modtagelse, som sine steder efterlader indtrykket af, at behovet for at tro er større hos læserne end ønsket om at vide. I den situation skal en institution som Københavns Universitet holde hovedet koldt; forholde sig kritisk til argumentationen og kildegrundlaget; og spørge, om det, der siges, nu også er sandt? Eller i det mindste sandsynligt? Det andet krav er, ikke at lade summen af kritikpunkter stå tilbage som den implicite vurdering af afhandlingen, men at afslutte oppositionen med den samlede vurdering, som både præsens og afhandlingen med rette fortjener.

Som emne for min opposition har jeg valgt at diskutere tre problemer, som hver for sig og sammen er centrale for opfattelsen af 1700-tallets Danmark, og hvor præsens' fremstilling og vurdering markant afviger fra den gængse – og fra min egen. Nemlig: fortolkningen af landboreformerne; forholdet mellem landboreformer og økologisk revolution; og ændringen af magtstrukturen.

Om de to første vil jeg forudskikke, at jeg er uenig med præsens. Om det tredje: at jeg ikke er enig.

I sin indledning (13) erklærer præsens om landboreformerne, at »de er alene at forstå som afslutningen på en langvarig kamp om den politiske og sociale magt inden for konkurrerende fraktioner af den danske elite«. Og i konklusionen får vi at vide, at når Danmark forvandlede »fra et samfund på vej ned i en afgrundsdyb økologisk krise til et samfund i permanent vækst« (220), skyldtes det ikke landboreformerne. »Landboreformerne dukker først op sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi de er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag« (220). Og om landboreformernes resultater er præsens klart negativ. »I mange tilfælde førte selveje og udskiftning til stagnation og kaos i gårdmandsbruget og ikke, som den populære opfattelse er, til vækst, fremgang og frigørelse af bundne kræfter« (221). Præsens finder »destruktive forstyrrelser i sædskiftet efter udskiftning« (221); »generelt førte selvejet til, at gårdmandsklassen begyndte at interessere sig for

kapital og jordspekulation snarere end for landbrug, hvad der sammen med udstykninger, arvedelinger, kronisk gældsætning og/eller manglende investeringer er selvejets svøbe» (222). Præses antager, at der er »en negativ sammenhæng mellem landboreformerne og vækst« (222); blandt andet fordi »unødvendigt lange afstande har siden udskiftningen skadet landbosamfundet« (222). »Set fra en økonomisk-landbrugsmæssig synsvinkel har landboreformerne været en møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år« (223); og præses konkluderer på indledningens tese: »Reformernes essens var politisk magt, ikke økonomi« (223-24).

Hvad vi her møder, er således et frontalt opgør med, hvad præses karakteriserer som »den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning« (229). Der er overensstemmelse mellem præses' tese og konklusion. Og opgøret er nådesløst – og kort. På kun fem sider (196-200) af den egentlige tekst på 204 sider vender præses totalt op og ned på et forløb i vort lands historie, som forskningen nok har tolket forskelligt, men hvor der har været generel enighed om, at det, der skete, var af stor og langtrækkende betydning. Som officiel opponenter må det derfor være en oplagt forpligtelse at efterprøve, om præmisserne for denne radikale konklusion nu også er fremlagt. Om det, præses siger, er sandt? Eller i det mindste sandsynliggjort. Som det vil fremgå, finder jeg ikke, at dette er tilfældet.

Men lad mig begynde med, hvad præses og jeg formentlig er enige om. At landboreformerne i den sidste menneskealder af 1700-tallet omfatter en udskiftning af næsten al bondegårdsjorden af det gamle fællesskab, med en massiv udflytning af gårdene fra landsbyerne til følge; at to tredjedele af landets 60.000 fæstegårde blev bondens ejendom; og at man nåede frem til en løsning på det ømtålelige hoveriproblem. Derimod er vi meget langt fra at være enige om, hvordan det skete, hvorfor, og hvilken betydning det fik.

Udskiftningen og udflytningen afhandles på side 198 og øverst side 199. Indledningsvis antydes det, at opløsningen af det gamle landsbyfællesskab – præses bruger udtrykket, at det blev »knækket« – var udtryk for en bevidst politik: regeringen ønskede »at fremme opløsningen af landsbyfællesskabet og det dermed forbundne vidtgående landsbyselvstyre«, og den »udnyttede tendenser, som spontant havde manifesteret sig i landbosamfundet«. Udadtil hævdede regeringen jo ellers, at den havde de redeligste økonomiske hensigter. I den centrale forordning af 23. april 1781 om jordfællesskabets ophævelse, som også præses lægger vægt på, hedder det i den fortale, der blev oplæst på herredstingene, at »såsom agerdyrkningen er grundstøtten for Danmarks velstand«, så har

kongen fra sin regeringstiltrædelse i 1766 »søgt at sætte undersåtterne i stand til, med iver og virksomhed, hver i sin kreds, at kunne bidrage til agerbrugets for dem selv og staten nyttige forbedring«.²

Men bag disse rationelle landbrugsmæssige betragtninger skal vi altså ifølge præses se en hemmelig plan – vi møder den også i det følgende – om at borttrydde en institution, som enevælden og godsejerne indtil da havde betragtet som velfungerende og hensigtsmæssig.

For at sandsynliggøre dette – en udskiftning og udflytning på initiativ af jordens ejere og brugere ville jo ikke kunne sandsynliggøre billedet af en machiavellistisk statsmagt – lægger præses alene lovgivningen til grund for sin argumentation. Men efter min mening ikke på en overbevisende måde.

Den støtte, forordningen af 13. maj 1776 (§11) iflg. præses kunne give til udskiftning og udflytning, må ihvertfald økonomisk have været yderst begrænset, idet der kun var afsat et tusind rigsdaler i udflytningshjælp per år, hvilket næppe har kunnet forslå til mere end en snes udflytninger. Og der findes for mig at se ikke belæg – hverken i præses' notehenviisning (80) eller i forskningen iøvrigt – for, at styret med forordningen af 23. april 1781 skulle have stillet »ret betydelige summer til rådighed«. Den forordning af 8. december 1784, som præses henviser til, eksisterer endvidere ikke. Der er tale om et Rentekammer-promemoria af 21. december 1784 – baseret på en kongelig resolution af 8. december – hvori godsejere, der vil sælge hovedgårdsjord til selveje, *opfordres* til forinden at have foretaget en udskiftning. Jeg er derfor mere enig med præses' hjemmelsmand, Jens Holmgaard, som skriver, at der hermed i udparcelleringssagen var »åbnet en lille ventil«. Mindre kan et statsindgreb vist dårligt være. Og endelig finder jeg grund til anholde præses' referat af den berømte forordning »ang. adskillige fordele, der tilsiges jorddrotterne i Danmark som opmuntring til at udskifte bøndergods af fællesskab, med videre« fra den 15. juni 1792. Det er rigtigt, at forordningen gav godsejeren lov til at lægge renten af den kapital, han havde investeret i udskiftning og udflytning, over på fæstebønderne. Men det er ikke rigtigt, som præses skriver, at godsejeren ydermere fik lov »at lade landgilden stige for udskiftede gårde ved nyt fæstemål«. Hvad forordningen tillod ham – før eller efter at udskiftningen var foretaget – var at *forlange* en *forhandling* med fæstebønderne om forhøjelse af landgilden efter udskiftningen. Denne §8 er muligt den centrale i den store forordning, fordi den, som allerede tidligere understreget af præses, åbner

² Dette og de følgende citater fra lovgivningen gengiver i normaliseret form teksterne i Schous *Forordninger* og Fogtmans *Reskripter*.

op for en frigivelse af den hidtil faste landgilde, og dermed for en løsning af det ømtålelige hoverispørgsmål. Men mig bekendt – og altså heller ikke præses bekendt – foreligger der endnu en undersøgelse af, hvorvidt denne bestemmelse også blev *brugt* af landets godsejere i forbindelse med den udskiftningsbølge, der på det tidspunkt skyldede hen over det danske landskab.

Grundlæggende synes jeg, at den anførte udskiftningslovgivning snarere efterlader indtryk af en statsmagt, der nok gerne ser en udskiftning og en udflytning, der kan løse op for bondegårdsbrugets bundne ressourcer, men som hverken kan eller vil bruge politisk tvang og økonomiske midler i realistisk omfang, og som udviser dyb respekt for godsejernes ejendoms- og dispositionsrettigheder. Figur 34 s. 149 over udskiftningen i Jylland – og mine egne undersøgelser for øernes vedkommende stemmer pænt overens med dem – viser vel egentlig også, at da enevælden omsider i 1792 lovgav om den økonomiske flaskehals i udskiftnings sagen, var halvdelen af udskiftningerne allerede gennemført. Lovgivningen – som udtryk for den traditionelle opfattelse af reformerne som reformer fra oven – kan derfor ikke have spillet nogen stor rolle. Hvad vi møder, er efter min mening reformer fra neden. Hvor både godsejere og fæstebønder kan se de landbrugsmæssige fordele ved udskiftning og udflytning. Hvor der lokalt kunne være modstand fra bøndernes side, fordi de fandt, at for stor en del af byrden blev lagt på dem. Men vi møder ikke konflikter på udskiftningsområdet, således som vi gør på hoveriområdet. Både jordens ejere og jordens brugere var principielt enige om, at vejen til øget produktion og velstand gik over udskiftning og udflytning.

Præses' redegørelse (196-97) for den massive overgang fra fæste til selveje følger samme mønster. Enevælden har en hemmelig plan, som den søger at realisere gennem lovgivning og lån, og selvejerbølgen er følgelig også at betragte som reformer fra oven.

Statsmagtens modstandere er ifølge præses godsejerne; og lovgivningen »fulgte princippet om så vidt muligt at lade modstanderne grave deres egen grav ved at indrømme dem kortsigtede fordele, som fik dem til at ignorere langsigtede ulemper«. Vi skal altså forestille os, at vidt forskellige politikerskikkelser i væsensforskellige regeringsmiljøer – Struensee, Guldberg, A. P. Bernstorff og Christian Ditlev Reventlow – har formået at formulere, fastholde og forfølge en og samme plan, som de holdt hemmelig for samtiden, og som eftertidens historikere ikke har kunnet finde eller fornemme.

Præses' summariske referat af selvejelovgivningen er bemærkelsesværdigt fejlbehæftet. Det er således ikke rigtigt, at der i 1784 blev »åbnet

mulighed for, at godsejere, som solgte bondejord til selveje, kunne beholde deres skattefrihed til hovedgårdsjorden, også selv om den underliggende godsmængde kom ned under de 200 td.htk., som var den fra 1600-tallet gældende grænse for at nyde skattefrihed«. Det havde de faktisk fået lov til allerede med forordningen af 13. maj 1769 (§2). Hvad der skete i 1784, var, at godsejerne blev fritaget for at hæfte for skatterne på det frasolgte selvejergods, således som de havde skullet ifølge 1769-forordningen. Derimod er det rigtigt, at forordningen af 15. juni 1792 gjorde det yderligere fordelagtigt for godsejerne at udparcellere hovedgårdsjord til bondeselveje. Men i betragtning af den bagvedliggende hemmelige plan var det en utrolig tillidsvækkende landbrugsfaglig begrundelse, forordningens fortale giver: nemlig at »for at fremvirke agerdyrkningens forbedring i Danmark, ved fæstejordernes udskiftning af fællesskabet, samt gårdes og huses udflytning på de fra byerne alt for langt bortliggende jordlodder, såvelsom og, ved at befordre betydelige hovedgårdes jorders udparcellering, at bane jorddotterne vej til, med fordel at kunne formindske, og, efter mulighed, afskaffe hoveriet, vil kongen forunde dem, som foretage deslige almennyttige, samt for bondestanden og agerdyrkningen gavnlige indretninger, billige fordele«.

I Guder, hvor blev de narret, den gang! Og præses kan ydermere fortælle (note 73), at »denne fordel blev, så snart dens politiske muligheder var udtømt, atter inddraget. Det skete ved forordning om hartkornsbeskatningen af 1. oktober 1802«.

Men dette billede af en nærmest uredelig politik på selvejeområdet er jo ikke sandt. Også efter 1802 var hovedgårdsjorden jo skattefri og bondegårdsjorden beskattet. Hvad der skete i 1802, var at styret lagde en ekstraskat på jorden – som også omfattede hovedgårdsjorden – for at finansiere de betydelige militære udgifter fra krigen med England i 1801. Hvad der da også ganske rigtigt står i det værk, præses henviser til.

Men statsmagten var også villige til at betale for at lade modstanderne grave deres egen grav. Ved at udlåne penge til fæstere, der ville være selvejere.

Præses anfører, at det skete første gang i 1771, altså under Struensees kortvarige diktatur. Det er dog yderst tvivlsomt, hvorvidt den kongelige resolution af 15. august 1771 om, »at de fæstebønder, som bliver selvejere, må af kongens kasse lånes 36 rdl. per tønde hartkorn«, overhovedet nåede at blive effektueret. Den blev jo allerede ved kongelig resolution af 30. juli 1772 ophævet. Og oplysningen om, at Den kongelige Kreditkasse blev oprettet 1786 med henblik på at finansiere selvejekøb, og at den 1797 afløstes af Den almindelige Enkekasse »som storudlåner til selvejekøb« (note 76) har jo meget begrænset informationsværdi. Jeg skal lade det

være usagt, hvorvidt Enkekassen i forhold til sin egen kapital kan kaldes »storudlåner«. Men vi ved, at lån fra de to statsinstitutioner kun indgik – helt eller delvis – i fem tusind af de godt 40.000 selvejekøb, der faktisk fandt sted.

Også for overgangen fra fæste til selveje møder vi således hos præses et billede af reformer fra oven, gennem lovgivning og lån, der harmonerer dårligt med det faktiske billede af den massive overgang til selveje. For det var jo – også her – reformer fra neden. Det var godsejerne, der solgte, og som lod betydelige sælgerprioriteter indestå i bondegårdene. Det var bønderne, der købte, for deres egen opsparing og hjælp fra slægtninge. Og det var lokale långivere, der investerede i, hvad alle var enige om at betragte som en økonomisk hensigtsmæssig transaktion og en god forretning. De troede vitterligt på, at selveje var bedre end fæste, når det gjaldt produktion og afsætning. Både de borgerlige debattører og bønderne selv.

Endelig kommer vi til landboreformernes tredje hovedaspekt: hoveriet (199-200). Her har præses tidligere – med sin storartede udgivelse i 1980 af Christian Ditlev Reventlows hoveribetænkning af 11. februar 1788, med den talende titel: *Konjunkturer og afgifter* – vist, at han er ekspert. Læseren starter derfor med særlige forventninger. Men de indfries ikke. Præses optræder nærmest, som om han var et skræmt vidne i en rockersag.

Noget får vi dog at vide. I de sidste 30 år af 1700-tallet steg hoveriet, mange steder med 100 procent, og nogle steder endog mere. Det udviklede sig til et stadigt konfliktemne mellem jordens ejere og jordens brugere. Men for godsejeren udgjorde – som præses rigtigt skriver – landgilden og hoveriet en helhed: kunne han ikke få del i bondegårdsbrugets konjunkturgevinst over den fastlåste landgilde, havde han kun forøgelsen af hoveriet at falde tilbage på. Også her spiller lovgivningen – og hermed billedet af reformer fra oven – den centrale rolle for præses. Men det er her, han vælger at indtage en attitude af næsten sokratisk uvidenhed.

Allerede i den første sætning taler han om »den ejendommelige, langtrukne strid om hoveriet, som blev åbnet i 1769, og som trækker sit spor gennem dansk politik, samfundsliv og offentlig debat i 1770erne, 1780erne og 1790erne«. Og præses fortsætter: »Ejendommelig, fordi myndighedernes politik på hoveriområdet tilsyneladende [sic] var fuldstændig irrationel«. Og videre: »Alligevel udstedtes den ene forordning efter den anden, som angiveligt [sic] skulle regulere hoveriet«. Og præses

finder, at »det er lidt af en gåde, hvad der lå bag 25 års energisk, men – hvad hoveriet angik – næsten grotesk virkningsløs hoverilovgivning«.

Efter således at have destabiliseret sin læser, tilbyder præses en forklaring, som imidlertid ikke længere kan opfattes som overraskende: nemlig endnu en diabolsk, hemmelig plan, som skiftende magthavere skal have forfulgt gennem samfulde tredive år.

Præses' tilbud på en forklaring lyder: »En mulig [sic] forklaring på den tilsyneladende [sic] irrationelle hoveripolitik er, at centralmagten længe slet ikke arbejdede på at nå en løsning, men tværtimod trak tiden ud, fordi hoverisagen virkede som en effektiv katalysator for den igangværende opløsning af det decentrale samfund«.

Endnu er der tale om »en *mulig* forklaring«: »Hvis [sic] formålet med hoverisagen i årene 1769 til 1791, snarere end at etablere bæredygtige løsninger, var at skabe konflikter inden for landbosamfundet og mobilisere bondeopinionen for regeringen mod godsejerne og dermed skade det efter alt at dømme gennemgående fortrolige forhold, der hidtil havde bestået mellem bønder og godsejere, så var den en overvældende succes«.

Men: allerede på samme side glemmes forbeholdene, og muligheden bliver til vished. Her tales om »centralmagts strukturopløsende politik sidst i 1700-tallet« som en kendsgerning; og længere nede hedder det: »Sammenfattende gik regeringens politik i disse år ud på at opløse lokale magtstrukturer og privilegiesystemer og skabe et mere atomiseret og individualiseret samfund«.

Og i bogens konkluderende afsnit er ethvert forbehold opgivet. I magttransformationen – skriver præses – »havde centralmagten selv gjort sit til sagen ved at destabilisere forholdet mellem gårdmænd og godsejere« (215; jvfr. også 212); det hedder videre, at »den dybere visdom i hoverispørgsmålet var social destabilisering« (218); og den danske enevælde i reformperioden karakteriseres direkte som »den machiavelistiske statsmagt« (218).

Vender vi også derpå til den hoverilovgivning, som jo dog ihvertfald blev udstedt, og som ifølge præses er hovedkilden til reformerne, møder der os en mærkelig tomhed. Hvor præses i forbindelse med udskiftningen og overgangen til selveje jo dog har bestræbt sig på at præcisere og forklare lovgivningen – lad så være, at vi ikke er enige – virker det for hoverilovgivningens vedkommende nærmest, som om præses indenfor netop sit specielle felt vil forholde læseren viden. Om den lovgivning, som han netop har karakteriseret som ejendommelig, irrationel og gådefuld.

Om den tidligste lovgivning: forordningen af 6. maj 1769, får vi blot den intetsigende kommentar, at den blev afløst af den »meget detaljerede

forordning om hoveriet af 20. februar 1771, som så igen afløstes af den noget mindre ambitiøse forordning af 12. august 1773«.

Her får vi jo intet som helst at vide. 1769-forordningen er dog bemærkelsesværdig ved, at enevælden appellerer til godsejerne om at vise sig skånsomme i deres hoverikrav og faktisk beordrer dem til at lægge loft over hoveriet i form af hoverireglementer. 1771-lovgivningen – som forøvrigt er en anordning, ikke en forordning – er helt revolutionerende i sit sigte, idet Struensee lader enevoldskongen *dekretere* en meget markant nedsættelse af det hoveri, godsejerne hidtil havde forlangt eller reserveret sig, i flere tilfælde noget nær en halvering. Kan det virkelig være tilstrækkeligt blot at omtale den som »den meget detaljerede forordning om hoveriet«? Og kan det virkelig være tilstrækkeligt at karakterisere de nye magthaveres lovgivning som blot »den noget mindre ambitiøse forordning af 12. august 1773«? De mænd, der havde styrtet Struensee, forbød nok visse nye former for hoveri; men afgørende i vor sammenhæng er det, at de – under henvisning til godsejernes og samfundets behov – gav godsejerne deres uindskrænkede ret til avlingshoveri tilbage.

Ligeledes undrer det mig, at præses slet ikke kommer ind på, hvorfor statsmagten derpå ventede så længe, som den gjorde, før den påny tog hoverispørgsmålet op. Medmindre man accepterer præses' destabiliseringsforklaring, hvad jeg som nævnt ikke kan. For: der gik jo samfulde atten år, før statsmagten påny tog sagen op.

Men her er præses fortsat meget lidt meddelsom. Vi får blot at vide, at »i Den store Landbokommission, som blev nedsat i 1784,« – en trykfejl for 1786, men altså godt to år efter magtskiftet – »kom hoveriet ret hurtigt til at spille en afgørende rolle. I 1787-88 udarbejdede C. D. Reventlow en omfattende betænkning om hoveriet, og efter lange diskussioner udstedtes i 1791 atter nye bestemmelser om hoveriet, der imidlertid var stort set lige så virkningsløse som de foregående. Først i 1792, da landgilden blev frigivet« – hvad vi har set ikke er en dækkende beskrivelse – »blev hoverilovgivningen konstruktiv i den forstand, at der nu var skabt baggrund for, at hoveriet kunne reguleres og sluttelig afløses ved en konvertering til pengeafgifter«.

Efter min mening er det stadig utrolig lidt, vi får at vide; og det lidet, vi får at vide, dækker kun i ringe grad det faktiske hændelsesforløb. For hvad der skete, var jo, at forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndsløsningen sprængte regeringen og udløste en alvorlig politisk krise, hvorunder det tog halvandet år at rekonstruere regeringen. Bondeuro omkring hoveriet og godsejernes modstand mod en lovgivning, hvor statens gik mellem dem og deres bønder, fik styret til at vende på en

tallerken og udskifte sin hidtidige bondebeskyttende linje med en klart godsejervenlig politik.

I hoverisagen var det ensbetydende med, at styret accepterede en fastfrysning af hoverikravene på det meget høje niveau, som godsejerne de seneste tredive år havde presset det op på. Og med denne hensigtserklæring overlod regeringen det så i 1791 til parterne selv – den enkelte godsejer og hans fæstebønder – at forhandle sig til rette om hoveriets fremtidige omfang. Ledsaget af en advarsel om, at kunne de ikke det, ville statslige hoverikommissærer afsige en bindende kendelse – som forventelig ville legitimere det høje niveau.

Men alt det får læseren ikke at vide. For: det var jo i realiteten godsejerne, der vandt, og staten, der tabte. Godsejerne fik det hoveri, de ønskede. Og statsmagten måtte se i øjnene, at ved at acceptere godsejernes høje hoverikrav gjorde den det alt for dyrt for bønderne at afløse hoveriet med en pengeafgift – således som statsmagten hele tiden havde ønsket det. I den situation valgte langt de fleste fæstebønder fornuftigvis fortsat at yde hoveri, snarere end at binde sig til den høje årlige pengeafløsning, som enevælden i 1791 havde sat godsejerne i stand til at forlange.

Der består således for mig et ejendommeligt misforhold mellem præses' sagkundskab netop på hoveriområdet, og den indholdstomme redegørelse for hoverilovgivningen – og teorien om den diabolske destabilisering. Spørgsmålet melder sig uvilkaarligt, om det kan skyldes, at netop hoverisagen – som den efter min opfattelse forløb – er uforenelig med præses' overordnede tese om centralmagtsens sprængning af det decentrale samfund og om godsejerne som landboreformernes tabere?

Lige som præses opfatter jeg landboreformerne som et sammenhængende hele. Men vore opfattelser af forløbet, dets årsager og dets betydning på kort og på langt sigt er – som det er blevet antydnet – grundlæggende forskellige.

Det er skik og brug inden for vort fag, at vi explicit argumenterer imod den forudliggende forskning, når den rimeligt seriøst har hævdet en anden opfattelse end den, vi selv er nået frem til. Det har præses imidlertid ikke gjort. Og det betragter jeg som en alvorlig svaghed ved bogen og en barriere for dens gennemslagskraft. Hvad vi møder, er i stedet en skyggeskikkelse, som præses har valgt at kalde »den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning« (220), og som angiveligt har taget så grundigt fejl. På baggrund af den primærforskning og de synteser, der er fremkommet gennem 1970'erne og ikke mindst i 1980'erne, finder jeg

ikke denne argumentationsform hensigtsmæssig, og heller ikke videnskabeligt ansvarlig.

Over for præses' fremstilling af en dybtgående transformation af det danske samfund som følge af reformer fra oven – reformer der består af forordninger og en forfølgelse af hemmelige magtpolitiske mål – vil jeg derfor meget kort fremlægge en alternativ reformopfattelse, som efter min mening er mere konsistent og plausibel. Og som giver et mere sandsynligt billede af den magttransformation, som også jeg mener fandt sted – omend ikke på den måde, som præses har beskrevet det. Et billede af landboreformerne som reformer fra neden, i et interessebetonet samarbejde mellem jordens ejere og jordens brugere, og med statsmagten i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum.

Jeg nærer ikke nogen tyrkertro på økonomien som altforklarende. Men jeg mener på den anden side, at en økonomisk-historisk analyse vil kunne give os bedre svar på, hvad der skete, hvornår og hvordan det skete, og hvorfor det skete. Jeg går ud fra den antagelse, at 1700-tallets danskere handlede grundlæggende rationelt, på en måde, som vi i hovedtrækkene kan følge og forstå. Og jeg vil bygge forklaringen på reaktionerne på den vækst, som vi vel ikke har præcise tal for, men hvis kontur vi kender – og er enige om, jvfr. bogens figur 1 (21) med kurverne for befolknings- og prisudviklingen, når det gælder perioden fra 1735 til 1800.

Forløbet er karakteriseret ved, at befolkningen voksede med 30 procent, at landbruget kunne sælge sine produkter til nogenlunde jævnt stigende priser – og i stigende mængde. Fra omkring 1770 – hvor væksten i kornproduktionen allerede var godt igang – og frem til begyndelsen af 1800-tallet anslås det i det seneste standardværk, at produktionen kan have været noget nær fordoblet.³

Som det danske landbrug var organiseret, måtte det være godsejerne, der reagerede først på den voksende efterspørgsel og de stigende priser. Og deres reaktion bestod i en intensivering af driften på hovedgårdsmarkerne gennem en forcering af det hoveri, som jordens ejer med loven og fæstebrevet i hånden havde ret til at kræve. Og en væsentlig forudsætning for øgningen af produktionen på hovedgårdsjorden var den meget arbejdskrævende omlægning af driften til koppelbrug på et tidligt tidspunkt i forløbet, således som præses har beskrevet det i afhandlingen.

Men: hovedgårdsjorden udgjorde kun en tiendedel af godsejerens ejendom. De ni tiendedele – bondegårdsbruget – var baseret på en jordfordeling og et rotationssystem, der gennem århundreder havde sikret en risikospredning – og dermed overlevelse fra år til år. Men

³ Det danske landbrugs historie II, 1988, s. 381.

jordfællesskabet var ikke en brugsform, der som hovedgårdsdriften kunne reagere hurtigt og effektivt på en højkonjunktur. Den kunne øge produktionen op til en vis grænse, gennem en bedre jordbehandling og en udvidelse af det dyrkede areal. Og altså – ligeledes som beskrevet i afhandlingen – intensivere arbejdsindsatsen. Som præses ser som en forringelse af levevilkårene, men som man vel med lige så god ret kan se som et øget udbud af arbejdspladser og som en produktionsvækst, der ikke blot kunne brødføde flere, men måske også brødføde dem bedre. Altså en vækst i levestandard, omend beskeden, og ulige fordelt. Tal fra tre sjællandske landsbyer omkring 1770 – altså før bondegårdsbruget for alvor blev inddraget i transformationsprocessen – antyder, at der lå ret betydelige udvidelsesmuligheder inden for det dyrkede areal. Men der var grænser.

Det gamle landbrug havde fungeret som overlevelseslandbrug under faldende efterspørgsel og stigende beskatning. Men det besad kun meget begrænsede reaktionsmuligheder over for den højkonjunktur, som nu så ud til at være kommet for at blive. Skulle der løses op for de bundne ressourcer i bondegårdsbruget – bl.a. med en reduktion af afstanden fra gården til dens jorder og en mulighed for at indføre nye afgrøder som kløver – lå løsningen i den udskiftning og udflytning og i den overgang til selveje, som vi allerede har været inde på. Det er den opfattelse, vi møder i regeringen, i administrationen og i den reformengagerede borgerlige opinion. Hvad gårdmændene tænkte og følte om disse ting, ved vi meget lidt om. Men vi ved til gengæld, hvordan de handlede. Vi ved, at udskiftningen og udflytningen blev gennemført, efter alt at dømme med et minimum af konflikt. Og vi ved, at halvdelen af Danmarks fæstegårdmænd frivilligt og uden tvang valgte at købe deres fæstegård til selveje – og at de så en mening i at gå igang med rydning, hegning og vandaflødning på de nye parceller.

Lige som vi også ved, at en forudsætning for denne ubegribeligt hurtige og ressourcekrævende omlægning var fremvæksten af den store husmands- og landarbejderklasse, som både i det korte og det lange perspektiv kom til at betale for stabiliseringen af godsdriften og for etableringen af den nye, effektive gårdmandsklasse.

Statsmagtens rolle i denne transformation har jeg ikke nævnt. Jeg vil foretrække at kommentere den senere, i forbindelse med diskussionen om magtforskydningen i det danske samfund. Men jeg vil gerne allerede på dette tidspunkt pege på, at i denne fremstilling af landboreformernes baggrund, forløb og årsager – hvor jordens ejere og brugere selv gennemfører omlægningen i et interessebetonet samarbejde – møder vi ikke statsmagten i begivenhedernes centrum, men kun i deres periferi. De

berømmede landboreformlove kommer sent i forløbet; og de tilbyder rammer og rydder blokeringer af vejen. Men de sætter ikke transformationen igang. Og de påvirker næppe heller dens forløb i væsentlig grad. Og uanset hvilke ønsker den enevældige statsmagt måtte have haft med hensyn til transformationen, så gik den ikke ind imellem jordens ejere og jordens brugere. De få gange, hvor den forsøgte det, måtte den hurtigt trække sig ud igen, med tab af prestige og magt.

Selv om præses og jeg er uenige, når det gælder landboreformernes årsager, gennemførelse og betydning, så er vi ikke uenige om deres kronologi: Om hvornår udskiftningerne og udflytningerne skete, hvornår overgangen fra fæste til selveje fandt sted, og hvornår hoveriproblemet fandt sin løsning.

Det er væsentligt at erindre sig, når vi nu går over til en anden af præses' centrale teser, nemlig at landboreformerne ikke var det store vendepunkt i vort lands historie. Fordi – som præses skriver (220): »Landboreformerne dukker først op sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi de er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag«.

Det er en klar og umisforståelig tese, som afhandlingen gør det muligt at diskutere. Og hvor vi altså på forhånd er enige om, at kronologien må være væsentlig.

I præses' økologiske revolution indgår følgende komponenter: standning af sandflugten, indvinding af nyt land, kontrol med grundvandsstanden, mergling, kvælstoftilførsel gennem kulturkløver, anvendelse af jern og stenkul til erstatning af træ, og endelig stabilisering af skoven. Lad os tage dem i denne rækkefølge, og punkt for punkt se, hvordan landboreformerne og den økologiske revolution kronologisk forholder sig til hinanden.

Dæmpningen af sandflugten (34-40) i Tisvilde møder vi som et første forsøg under Frederik 4. og Christian 6. Men først i 1792 gik man igang med, hvad der skulle vise sig at være den definitive dæmpning, og først med forordningen af 19. september samme år indvarsledes kampen mod sandet på landsplan. Altså en indsats, som må dateres enten til reformernes sidste fase eller til efter reformerne. Hvad præses selv skriver i bogens resumé (386).

Eksemplerne, der anføres på tidlige forsøg på at indvinde nyt land (41), er yderst få og lidet betydningsfulde – hvilket præses da også ligeledes erkender i det franske resumé (386). I dansk historie hører landvindingen hjemme i anden halvdel af 1800-tallet, og kan følgelig ikke betragtes som en forudsætning for landboreformerne.

Afvanding og afledning af skadeligt vand (42-49) har vel altid været en del af det danske landbrugs arbejde. De spredte tidlige eksempler, som præses anfører, har jeg derfor svært ved at opfatte som et engagement i en økologisk revolution; og det samme gælder, at man sætter svenske krigsfanger under Store nordiske Krig til at grave kanalen fra Arresø til Roskilde Fjord. Derimod mener jeg, at præses har ret i at understrege afledning af skadeligt vand som et væsentligt resultat af omlægningen til kobbølbrug. Hvorvidt denne utroligt ressourcekrævende omlægning skal ses som en del af præses' økologiske revolution eller som en del af de økonomisk-orienterede landboreformer, kan vel være svært at bestemme. Men kronologisk finder omlægningen sted på et tidspunkt, hvor landbruget allerede *har* reageret på prisstigningerne og indledt reformarbejdet. Og endelig omfattede kobbølbruget jo helt overvejende hovedgårdsdriften, altså en meget beskeden del af det samlede landbrugsareal.

Merglingen (50-57) – tilførelsen af kalk til forsuret jord – er instruktivt behandlet af præses, også hvad angår kronologien. Det begynder på en række lokaliteter i Vestjylland omkring 1760. Altså på samme tid som kobbølbruget begynder at interessere danske godsejere – og hvor vi har de første eksempler på, at vestjyske bønder begynder at opkøbe små godser, gør sig selv til selvejere og udparcellerer hovedgårdsjorden til nye selvejergårde. Merglingen kommer altså på et tidspunkt, hvor reformerne *er* igang, og det forbliver endnu i mange år geografisk afgrænset til denne del af landet.

Kulturkløverens indførelse (67-85) og sejrsgang som kvælstofbindende foderafgrøde er afhandlingens empirisk bedst underbyggede afsnit. Samtlige godsarkiver på landsarkiverne i København, Odense og Viborg er systematisk blevet gennemgået, og suppleret med andre arkivsamlinger og med den samtidige litteratur. Der gøres rede for de enkelte informationer, som derfor kan efterprøves og vurderes; og udbredelsen er tydeliggjort på de fire situationskort over forekomsten af kulturkløver i Danmark i henholdsvis 1775, 1785, 1795 og 1805. Og i tilgift får læseren en selvstændig forskningsekskurs om udviklingen af kulturkløveren i Europa.

Der er således tale om en meget betydelig forskningsindsats, som vi har grund til at være præses taknemmelig for. Og jeg mener, at præses har ret i at tillægge kløveren en afgørende vigtig betydning for det videre forløb, fordi indførelsen af denne foderafgrøde gjorde det muligt at lægge de hidtil vitale græsningsarealer på overdrevene under plov og dermed øge kornproduktionen yderligere.

Men: kronologien volder stadig problemer. Hvis de fire udbredelseskort (76-79) er en rimelig kronologisk indikator – og det mener jeg, de er

– så må man konstatere, at kløveren kommer påfaldende sent i forhold til de praktiske landboreformer. I tiden fra den første dokumenterede udsåning af kløver, som Abraham Lehn i 1749 beordrede i Kalvehaven på sit lollandske gods Berritsgaard, og frem til 1775, er det dog bemærkelsesværdigt få eksempler på tilstedeværelse af kløver, præses kan påvise. Og med undtagelse af Fyn går udviklingen frem til år 1800 påfaldende langsomt. Det anfægter ikke, at kløveren i det længere perspektiv opnåede en betydelig gennemslagskraft og fik stor betydning for dansk landbrug. Men den kan på det foreliggende grundlag ikke betragtes som en forudsætning for landboreformerne.

I virkeligheden tror jeg snarere, at landboreformerne var en forudsætning for kløverens indførelse. For: hvorfor er kløveren så længe om at nå til Danmark. I 1600-tallet var den jo udbredt i Frankrig, Belgien og England; i det vestlige Tyskland var den på det tidspunkt igang med at trænge ind; og i hertugdømmerne dyrkedes der kløver i 1720'erne. Godsejerne kendte jo – som præses flere steder kommer ind på – deres Europa aldeles udmærket. Og andre nyheder – i mode, teknologi og kunst for eksempel – nåede Danmark så hurtigt som en hest kunne galoppere. Det havde været meget let at tage en pose kløver med hjem fra en udenlandsrejse, eller rekvirere den i Hamborg eller Amsterdam. Jeg synes, det er tankevækkende, at den først introduceres på et tidspunkt, hvor den økonomiske udvikling får det danske landbrug til at se sig om efter måder at øge produktionen.

Den næstsidste komponent i præses' økologiske revolution er anvendelsen af importeret jern og stenkul til erstatning af det hjemlige træ (110-21). Mangelen på træ til tømmer, redskaber og brændsel går – som præses rigtigt understreger – ihvertfald tilbage til 1500-tallet. Nu bør man nok også hæfte sig ved, at de mange skibe, der transporterede dansk korn til Norge, jo ikke vendte tomme hjem. Herfra fik det danske landbrug også tømmer, træ og energi-økonomiske jernovne. Men præses argumenterer for en tidlig substituerings af hjemligt træ med jern og engelsk stenkul.

Præses giver belæg for brugen af stenkul i København og i en række virksomheder i de større købstæder; og på enkelte hovedgårde kunne smeden også finde anvendelse for den nye energikilde. Men præses skriver selv (115), at »om anvendelse af stenkul i landdistrikterne uden for hovedgårdene vides kun lidt«. Det skyldes formentlig – præses' store fortrolighed med litteraturen og kildematerialet taget i betragtning – at det endnu ikke var trængt igennem før 1800. Og den øgede brug af jern på landbrugets vogne og redskaber så samtiden jo som et velstands-fænomen, ikke et krisetegn.

Sidste komponent i den økologiske revolution er stabiliseringen af skoven (122-24). Her fremhæver præses den tyske forstmand J.G.von Langens indførelse af hugstregulering i 1763 som betydningsfuld. Men den omfattede jo kun en yderst begrænset del af skovarealet, nemlig kronens skove i Nordsjælland. De tidligste nåletræsplantninger møder vi meget sent i perioden: i Tisvilde i 1793 og på den jyske alhede i 1798. Og den store fredsskovforordning fra 1805 blev jo først udstedt *efter* landboreformernes afslutning.

Om forholdet mellem landboreformerne og den økologiske revolution hævder præses som nævnt, at landboreformerne var et resultat af den økologiske revolution, og ikke dens årsag. Præses' egne præmisser godtgør imidlertid efter min mening, at det snarere forholder sig omvendt. At det er de økonomiske og driftsmæssige reformer af det danske landbrug, der kommer først og så at sige trækker innovationerne ind, i takt med at der bliver behov for dem – og råd til dem.

Denne konferering af landboreformerne med den økologiske revolution rejser, forekommer det mig, det spørgsmål, om det overhovedet er berettiget at tale om en økologisk krise af de dommedagstruende dimensioner, som præses har malet på sit store lærred? Jeg betvivler for så vidt ikke, at naturen var slidt. Det bliver den jo altid, hvor mennesker lever. Men kan man i årene op til 1800 kalde det danske landskab egentlig nedslidt? Og bremsende for videre vækst? Transformationen foregik dog trods alt på det traditionelle grundlag og under de traditionelle vilkår. Og væksten fortsatte.

Afslutningsvis vil jeg gerne diskutere præses' tese om, at der i 1700-tallets sidste halvdel afsluttedes »en langvarig kamp om den politiske og sociale magt inden for konkurrerende fraktioner af den danske elite« (13). Omkring 1800 møder vi derfor »en ny, forandret magtstruktur« (179). Kampen mellem den gamle decentrale aristokratiske elite og den centrale statsmagt var hermed afsluttet med statsmagtens sejr. I afsnittet »Vindere og tabere i den danske politiske revolution« hører vi, »at centralmagten overalt fik sin vilje« (218). »Godsejerne og husmændene mistede magt. Gårdmændene og bureaukraterne vandt magt« (218). Og som en fanfare lyder det: »Vagtskiftet inden for den danske elite var gennemført. Den danske revolution 1500-1800 var afsluttet. En verden var sunket i jorden. En ny havde rejst sig« (218).

Præses indleder effektivt sin historiske redegørelse for denne magtkamp med at slå Knud den Hellige ihjel, i det nådens år 1086. Jeg skal indskrænke mine bemærkninger til afhandlingens tidsrum: 1500-1800.

Og jeg skal fatte mig i større korthed, end problemet egentlig berettiger til, af hensyn til forsvarshandlingens tidsbestemmelser.

Præses bygger også her på et kategorisk enten/eller, ud fra forestillingen om forløbet som et nul-sum spil, hvor én part kun kan vinde, hvis den anden taber. En gammel merkantilistisk teori, men ikke nødvendigvis i overensstemmelse med den historiske virkelighed.

Præses kunne her have haft udbytte af den nyere forskning i forholdet mellem statsmagten og godsejerne, både før og efter enevældens indførelse i 1660, hvor parternes fælles interesser i at tilegne sig bondegårdsbrugets produktion er lige så væsentlige som det forfatningspolitiske modsætningsforhold, der før 1660 vitterligt eksisterede. Og som godsejere mistede den gamle adel jo ikke sin position.

Det er rigtigt, at det feudale mellemlid mellem fyrste og folk og uddelegeringen af enevældens autoritet, når det gjaldt opkrævning af skatter, udskrivning af soldater og administration af det lokale retsvæsen, i princippet stred mod Kongelovens og absolutismens idé. Men i virkelighedens verden var den danske enevælde gjort af politisk pragmatisk stof. Statsmagt og godsejere erkendte, at de havde fælles interesser, og at de var bundet sammen i et interessefællesskab. Skabelsen af den nye højadel som en modvægt over for den gamle danske adels mulige revancheplaner var derfor en klog politisk balanceakt, snarere end, som præses skriver, »at fordrive Satan med Beelzebub« (186). Og når præses om tidsrummet fra 1660 til 1760 kan antyde (184), »at det var adelen, som med et genialt politisk skaktræk havde gennemført enevælden: bag Kongelovens glitrende facade begyndte de decentrale kræfter at udhule den enevældige kongemagt. Efter triumfen i 1660 fulgte en hundredårsnat for tilhængerne af en stærk og uafhængig centralmagt, en lang, frustrerende periode, hvor Danmark bag den enevældige maske mere og mere kom til at ligne en adelsrepublik« – så skal jeg villigt medgive, at det er flot skrevet. Men jeg er helt ude af stand til at genkende det Danmark, jeg som historiker har været vant til at beskæftige mig med.

Det er karakteristisk, at præses vil se modsætning og drama, hvor en mere afvejet vurdering åbner op for et mere plausibelt billede. Det er korrekt, når præses (186) refererer mig for, at enevælden med sin skolelovgivning i 1739-40 indkasserede sit måske største nederlag overhovedet i 1700-tallet. Men når præses derpå skriver, at enevælden med sin skolelovgivning utvivlsomt havde »efterstræbt en længe tiltrængt politisk triumf«, er der tale om ren konstruktion, uden belæg i den iøvrigt meget vel undersøgte begivenhed.

Derfor kan jeg heller ikke følge præses, når han konstruerer ministrenes styre under Frederik 5. som »det fordækte adelsvælde« (191), og

hævder, at »med excellencestyret annulleredes den centrale magtudøvelse i selve den øverste top af systemet« (192). Moltke og Bernstorff var ikke godsejernes agenter på Christiansborg. Tværtimod var de i den grad kongens og statens dybt loyale tjenere, at de åbent truede deres godsejerstandsfæller med konfiskation af jord uden lov og dom, hvis de ikke efterlevede kongens landbolovgivning (Forordning 15. maj 1761 §1).

Modsat præses mener jeg derfor, at den enevældige centralmagt og de danske godsejere levede i en traditionsbestemt og interessebetonet alliance, som begge parter havde det maksimale udbytte af: økonomisk, socialt og politisk. Derimod er jeg enig med præses i, at der i reformperioden sker noget nyt.

Hvad vi møder i reformperioden, er en udbygget centraladministration med veluddannede – tildels universitetsuddannede – borgerlige embedsmænd, der er vel vidende om deres egen magt og deres betydning for den stat og det samfund, de tjente. Det er denne centraladministration, der i reformperioden ifølge præses førte »statsmagtens kamp mod det decentrale samfund«, med det mål »at sprænge de lokale selvstyrende enheder« og »overføre magt fra de decentrale magtfaktorer til centralmagten«. Men åbent viste de det altså ikke. Det var en hemmelig plan, hvor »den nye politik blev pakket ind i naturretlige standardformuleringer og påstande om ejendomsret som udtryk for universel økonomisk rationalitet« (196).

Her kan vi slutte ringen, og spørge: hvad var egentlig enevældens rolle i landboreformerne? Hvad ville den? Hvad formåede den? Og hvad nåede den? Efter præses' opfattelse ville den sprænge og knække det decentrale samfund. Over for dette har jeg argumenteret for, at enevælden faktisk ønskede den omlægning af det danske landbrug, der fandt sted. Men samtidig erkendte den, at den hverken havde den politiske styrke eller de finansielle muligheder for at gennemtvinge denne omlægning. Derfor holdt styret sig i reformsagen i begivenhedernes periferi, og derfor var dets lovgivning både i form og indhold gennemgående yderst moderat og – hvis man vil undskylde udtrykket – jordnær.

Men efter regeringsskiftet i 1784 bliver tonen en kort overgang en anden. De to første forordninger, der jo kom i 1787, var for så vidt politisk moderate. Men stemningen i København var i disse år anspændt, med stærkt kritiske holdninger til adelen, kirken og godsejerne; og de to forordningers fortale havde en aggressiv, egalitær klang, som utvivlsomt har foruroliget mange godsejere. En tone, vi givet kan føre tilbage til Rentekammerets unge ambitiøse chef Christian Ditlev Reventlow og hans håndplukkede medhjælper, den iltre og ubeherskede Christian Colbiørnsen. Og da så styret året efter udstedte forordningen om

stavnsløsløsningen, reagerede godsejerne politisk. Loven var et brud med en hævdunden autoritet, og flere godsejere kan med en vis ret have opfattet loven som en ekspropriation uden erstatning. Det var baggrunden for deres reaktion mod styrets reformlovgivning; og som bekendt tiltrådte styret straks tilbageslaget og opgav sin oprindelige bondebeskyttende linie til fordel for en udpræget godsejervenlig kurs.

Men i dette ser jeg ingen tegn på – endsigse belæg for – at centraladministrationen ville knække det decentrale system. Tværtimod ønskede det jo at bevare landsbyselvstyrets funktioner; og både i lovgivningen om fattigforsorgen 1803 og om landsbyskolen 1806 fastholdt styret ikke blot gårdmændenes, men også de lokale godsejeres medvirken. Men når enevælden ville udskiftning og selveje, var den nødt til at acceptere en svækkelse af landsbyselvstyret og godsejerens forsvinden som garant for de tidligere fæstebønders skatter. Det var en nødvendig omkostning på reformernes regnskab.

Derfor har jeg ikke helt den samme opfattelse af vindere og tabere som præses. Enevælden blev styrket, dels som følge af produktionsreformerne, dels fordi den blev i stand til at udvide sit magtgrundlag med den nye gårdmandsklasse, hvis position den sikrede med garantier, der blev betalt af den tabende klasse af husmænd og landarbejdere. Men i højere grad end gårdmændene betragter jeg godsejerne som reformernes sejrherre. De fik den modernisering af hovedgårdsbruget, den effektivisering af fæstegårdsbruget og den reformlovgivning, de havde ønsket og krævet. En magtfuld position, som de formåede af fastholde og forsvare i næsten hundrede år.

Når min opposition på de tre punkter har været kritisk, hænger det sammen med, at præses har lagt større vægt på at verificere end falsificere sine teser.

Min opposition kan opsummeres således.

Jeg er uenig med præses i hans tolkning af landboreformerne og deres betydning. For mig at se har præses ikke argumenteret overbevisende og fremlagt kildemæssigt belæg for, at landboreformerne skyldtes en lovgivning – som ovenikøbet dækkede over helt andre, for samtiden hemmeligholdte mål. I stedet for som præses og den ældre forskning at se dem som lov-reformer fra oven – Frihedsstøtten: Kongen bød – bliver reformperioden langt mere forståelig og vedkommende, når forløbet anskues som praktiske reformer, gennemførte af jordens ejere og brugere, og med statsmagten i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum.

Jeg er ligeledes uenig med præses i, at reformerne var et resultat af den

økologisk revolution, og ikke dens årsag. Af elementære kronologiske grunde underbygger eller sandsynliggør præses' egne data for mig at se snarere den modsatte konklusion.

Endvidere er jeg ikke enig med præses i hans syn på den ændrede magtstruktur. For mig at se har præses ikke dokumenteret, at der fandt en langvarig magtkamp sted mellem de decentrale og de centrale kræfter. Det var ikke enevældens mål at opløse eller knække de decentrale strukturer og fortrænge godsejerne og gårdmændene fra deres deltagelse i forvaltningen af lokalsamfundet. Men når enevælden *ville* udskiftning og udflytning samt overgang fra fæste til selveje, så var en vis udvidelse af den centrale autoritet til det lokale plan en del af den pris, den måtte betale.

Og i opgørelsen af vindere og tabere må endelig godsejerne for mig at se klart placeres på den vindende side.

Altså: kritiske synspunkter, som – hvis de accepteres som mere overbevisende og bedre underbyggede – giver et andet billede af 1700-tallets Danmark end det, vi møder i afhandlingen.

Jeg tror derfor, at diskussionen af disse problemer har været nyttig, også for den videre forskning. Og fordi de mennesker, der læser bogen, finder, at fortiden er vigtig, og værd at lytte til.

Men min kritik skal som lovet følges op af en sammenfattende vurdering af afhandlingen.

Grundlæggende finder jeg det værdifuldt, at den tendens i retning af at inddrage økologiske synspunkter og problemstillinger, som i de senere år så kraftigt har markeret sig internationalt, nu også bliver introduceret i Danmark. Der er for mig ingen tvivl om, at økologiproblematikken er kommet for at blive. Og der er grund til at glæde sig over, at præses har introduceret den i den bredde, som det her er gjort. Med de problemer, som dette uundgåeligt medfører.

Noget meget karakteristisk og positivt ved afhandlingen er endvidere den stærke vilje til at arbejde tværfagligt. Det er nok rigtigt, at en del historisk forskning har haft en tendens til at udvikle sig i retning af, at flere og flere kom til at vide mere og mere om mindre og mindre. Og at sansen for sammenhænge sine steder savnes. Ydermere har faget historie gennem de sidste hundrede år på flere og flere områder givet afkald på væsentlige indsigter – lad mig nævne åndshistorien og videnskabs-historien som markante eksempler. Derfor står vi i dag med et akut behov for at udvide vort synsfelt – og for at etablere tættere kontakter med kolleger fra andre fag. Som jo heldigvis også gerne vil snakke med os. Denne udvikling er igang allerede, og denne bog vil utvivlsomt medvirke til at fortælle den. I den forbindelse kan der være grund til at være

opmærksomme på, at vi også inden for vort eget fag har demarkationslinier. Politiske historikere har ofte et distant forhold til landbrugs-historie, og økonomiske historikere inddrager ikke tids- og mentalitets-historien så meget, som man kunne ønske det. Derfor er det et positivt træk ved afhandlingen – og noget som givet vil inspirere andre – at den viser så stærk en vilje til at søge sammenhænge i det samtidige.

Endelig vil jeg fremhæve det engagement, som lyser ud af bogen. Det gælder også det rent sproglige, hvor poesien og landskabsbilledet ikke bliver glemt. Gang på gang glæder man sig under læsningen over prægnante formuleringer, rammende karakteristikker, og synsindtryk fremkaldt af teksten. Lad mig som eksempler nævne billederne af den endeløse grøftegravning, af det umenneskelige slid med at sprede mergel på de sure jyske jorder, og af kløveren og sangfuglene i landskabet.

Sine steder – og flere end jeg har anført – kan engagementet bringe forfatteren i konflikt med fagligheden. Vi har som bekendt den deduktive metode, og vi har den induktive. Men i bogens tekst og noter tegner der sig undertiden konturerne af en tredje metode: den seduktive.

Det vil de følgende opponenter muligt komme ind på. Jeg vil afslutte min opposition med at sige, at bogen var ventet med interesse; og at det er en bog, som forskningen vil være nødt til at forholde sig til.

Ole Feldbæk

POUL REINHARDT KRUSE: Lægemiddelpriserne i Danmark indtil 1645. En undersøgelse af lovgivningen for fastsættelse af forbrugerpriserne på lægemidler. Lægemiddelforeningens forlag. København 1991. 314s., ill. (Også som hefte XXVII i Dansk Farmacihistorisk Selskabs skriftrække *Therica* – Samlinger til farmaciens og medicinens historie).

Den foreliggende afhandling repræsenterer et tilløb til en generel skilddring af apotekernes ældste historie.¹ Der er tale om en undersøgelse, der går ind i en lang tradition, men vi kan naturligvis spørge: Hvilken funktion kan en sådan afhandling have i dag?

Det falder lige for. Apotekererhvervet har utvivlsomt brug for nytænkning og historisk besindelse. I aviserne beskyldes erhvervet for at hvile på et »middelalderligt monopol«. Kritikken af prisfastsættelsen på medicin-

¹ Den følgende omtale repræsenterer en omarbejdet og kortere version af 1. officielle opposition ved afhandlingens forsvaret på Den farmaceutiske Højskole 22. november 1991.

priser og monopolet fremkommer nu så massiv, som vel aldrig før, og de dyre danske apotekere må nødvendigvis besinde sig på deres historiske udvikling i mødet med et nyt europæisk marked. Man må altså indrømme, at »Lægemiddelpriiserne i Danmark indtil 1645« har relevans for os i dag. Den har en plads i en standende diskussion. Poul Kruse begrundet også tydeligt sit emnevalg i en nutidig problemstilling: En undren over, at forbrugerprisen på lægemiddelpriiser konstant har været underkastet statslig lovgivning siden 1549.

Denne nutidsrelevans skal på den anden side ikke få nogen til at tro, at afhandlingen er en døgnflue. Værket er præget af grundighed, soliditet og nøjagtighed. Der er tale om en sammenfatning af udviklingen over en lang periode, der uden tvivl vil blive et standardværk inden for apotekerhistorien.

Afhandlingen

Afhandlingen er primært disponeret kronologisk i tre perioder. En første række de kun 20 år fra 1549 til 1569, som ifølge forfatteren er karakteriseret ved, at en egentlig lægemiddelpriispolitik sætter sig igennem. Det næste tidsrum dækker 50 år fra 1569 til 1619, hvor lovgivningen videreføres og udbygges. Sidst falder afsnittet om de 26 år, som indrammes af de to apotekertakster fra 1619 og 1645, der er de tidligste detaljerede prislove for apotekere, og hvoraf den sidste repræsenterer et landsdækkende forsøg på at fastlægge medicinpriserne. Et afsluttende kapitel, der trækker linjen op til 1672-medicintaksten, kan bedst karakteriseres som et udblik.

Jeg skal nu vende mig til en række punkter i afhandlingen.

Kilderne

Kruse bygger i høj grad sin afhandling på normative kilder. Hans konsekvente gennemgang af prislovgivningen er yderst værdifuld. Ganske enkelte steder kunne man ønske at få forklaret kildernes sammenhænge lidt tydeligere. Det hører dog til de absolutte sjældenheder, at afhandlingen ikke beskriver alle en sags momenter og har alle kilder med. Udover kilder fra statsadministrationen inddrager forfatteren et stort antal samtidige beretninger og breve, og man kan bestemt ikke beskylde afhandlingen for i sit kildevalg kun at bevæge sig inden for Kancelliets akter. Alligevel er der ikke tvivl om, at det havde været en fordel, hvis afhandlingen i højere grad havde inddraget faktiske og deskriptive kilder som regnskabsmateriale og recepter.

Desværre er der øjensynligt ikke bevaret egentlige apotekerregnskabsbøger og samlede regnskaber, men en vej fremad havde været at udnytte de apotekerregninger, som er overleveret i statsmagtens arkiver. Gennem analysen af regninger af den slags kunne Kruse have fået ny erkendelse af forholdet mellem takst og virkelighed. Han havde kunnet stille spørgsmål som: Har taksternes priser noget med virkeligheden at gøre? Var der forskellige prislejer i forskellige dele af landet og over tid?

Dette leder os til spørgsmålet om, hvordan kilderne er brugt i fremstillingen. Kruse har en fin beherskelse af selve den tekstmæssige side af 15-1600-tallets kilder. Hans læsninger og udskrifter er upåklagelige. Finder han ikke en prisbestemmelse i en indførsel i en brevbog, bestiller han på arkivet omhyggeligt konceptet frem og kigger efter, om der skulle være sket fejl ved indføringen. Imidlertid er der et forhold, som har undret mig.

De mange dokumenter, der aftrykkes eller refereres, har som kildeangivelse blot de utrykte arkivalier i arkiverne. Ofte henviser Kruse direkte til Kancelliets originale brevbøger. Her kommer så det ejendommelige, at der intetsteds refereres til den trykte udgave af brevbøgerne, skønt den utvivlsomt har været indgangen til originalkilderne. Mærkeligt nok mangler udgaven af Kancelliets brevbøger også i litteraturlisten, på trods af at den er medtaget i forfatterens tidligere publicerede udmærkede undersøgelse af medicinforsyningen på Kongsberg sølvværk.²

Den manglende henvisning til søgemidler og tidligere publicerede kildeudgaver gælder også andre kilder. De middelalderbreve, som citeres side 31, er, som forfatteren ved, men ikke skriver, publiceret i Københavns Diplomatarium. Den apotekerbevilling fra 1514, som side 35-36 gengives efter originalen i brevbogen, er allerede tidligere udgivet. Det er næppe forfatteren ubekendt, at den er gengivet hos P. F. Suhm: Samlinger til den Danske Historie, II, 1. København 1781 (side 116). Han ved også, at Rørdam igen publicerede den med små tillempringer til nutidsdansk i 1899 i sin afhandling om Danmarks ældste apotekervæsen, og at E. Gotfredsen i sin artikel om apoteker i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (bd. I, sp. 180) ligeledes gengav den. Det kunne han imidlertid godt have fortalt læseren.

Det samme gælder den apotekerbevilling af 1549, der gengives side 52/54. Den er allerede udgivet af Rørdam i hans Monumenta Historiæ Danicæ, København 1873, side 674-6 og har kun små afvigelser fra den her aftrykte tekst.

² Poul Reinhardt Kruse: Lægemedelforsyningens finansiering ved Kongsberg Sølvverk før 1805. En historisk-socialfarmaceutisk undersøgelse. Bibliotek for læger. Årgang 171, hæfte 1. København 1979.

Befolkningen

Afhandlingen er sikkert disponeret og styret af spørgsmål, der danner en fast ramme. Det er et klart defineret, men også ganske nyt begrebsapparat, som Kruse anvender. Det hentes fra »Betænkning om Lægemedeldistribution i Danmark 1974«, der definerer de mål, som man fra politisk side kan forfølge inden for lægemiddelforsyningen.

1974-betænkningen fastsætter, at man i forbindelse med lægemiddelpolitikken må klargøre 1) befolkningens adgang til lægemidler, 2) lægemidlernes kvalitet, 3) sikkerheden ved deres udlevering, 4) fastsættelse og betaling af forbrugerprisen og 5) sikkerheden ved deres anvendelse. Nu rejser problemet sig imidlertid, om dette er det rette begrebsapparat at bruge over for 15-1600-tallets apotekere. Det er ihvertfald en svaghed, at modellen uspecificeret taler om »befolkning«. Jeg skal søge at dokumentere det problematiske i dette.

Gennem hele fremstillingen sættes lægemiddelpolitikken på udmærket vis ind i en bredere ramme. Derfor behandler forfatteren bl.a. regeringens almindelige prispolitik i tiden 1549 til 1569. Målet er at dokumentere, at de tiltag på lægemiddelområdet, som analyseres, var et led i en generel politik til fordel for befolkningen.

Kruse opregner en række prisfastsættende initiativer i perioden, nemlig recesserne fra 1537, 1540 og 1551-58. Han mener, at alle disse prisfikseringer skulle sikre *rimelige priser*. Ud fra recessen 1537 sluttes det videre, at regeringen tilsigtede »*stabile priser* på dagligvarer i perioder af et år«, mens de følgende recesser derimod ikke tilstræbte stabilitet.

Kravet om stabilitet kan da også læses ud af 1537-recessen, hvis man tager den ganske bogstaveligt. Spørgsmålet er så, om dette virkelig var dens mål. De senere recesser knyttede prisen på de basale fødevarer til markedspriserne. Ifølge såvel 1540-recessen som 1557-recessen måtte brødpriser følge kornpriserne gennem regulering af brødets størrelse, og ølpriserne skulle også følge kornprisen. På denne baggrund vil jeg mene, at den kortfattede tekst i 1537-recesen, hvor ingen varer er specificeret, er et utilstrækkeligt grundlag for den fremlagte opfattelse af, at regeringen skulle have drømt om stabile priser på brød og øl.

Der kan altså sættes spørgsmålstejn ved den side af konklusionen på side 30, der siger, at regeringen sigtede mod at sikre befolkningen *stabile* priser på varer i perioder. Men hvad med den anden og vigtigere del af konklusionen: At regeringen søgte at sikre befolkningen *rimelige* varepriser?

I recessen af 1540 erkendtes det, at møntdevalueringen var skyld i dyrtiden, og møntvæsenets reformering blev proklameret. Herefter an-

sattes prisen på en række varer og tjenesteydelser. Kruse forklarer nu recessen ved, at regeringen ønskede at bringe dyrtiden til ophør og at sikre befolkningen rimelige og stabile varepriser. I det første kan jeg uden videre være enig: Naturligvis ville regeringen stoppe dyrtiden. Derimod ikke i det andet: Det fremgår utvetydigt af recessen, at dens mål var at sætte gang i handelen mellem land og by. Med recessens egne ord var formålet at gøre bønderne »*willigere till igenn att vdtføre till kiøbstederne*«. Det var følgelig ikke befolkningens tarv, men handelens, der interesserede recesforfatterne, og det var blot en følge af deres interesse for handelen, at rimelige priser blev forordnet. Jeg vil her pege på både Erik Arups tolkning af recessen som en åben udfordring fra »herremandsregeringen« til byerhvervene og møntforskeren J. Wilckes nærmere redegørelse for de prisnedsættelser, som recessen tvang købmændene til.

1537-recessen udtaler upræcist, at prisen skal være, så almuen finder den »*lideligt og drageligt*«. 1551-recessen lægger vægt på, at bonde og adel skal finde de varer, de behøver, i byerne til »*skielligt werd*«. Begge forordninger kan da tolkes på linje med 1540-recessen som foranstaltninger til at sikre samhandelen mellem land og by. Formentlig er den københavnske reces af 1557 da den første, der virkelig indeholder et humant/socialt aspekt på prislovgivningens område, ved f.eks. at bestemme, at der skal slagtes i byerne, så hver mand »*saa well thend fattige som thend riige*« kan få fersk kød hele året. To breve til enkelte byer fra Frederik II's tid, som Kruse også anfører, er derimod blot led i den almindelige sikring af et prisleje, der fremmede samhandelen mellem land og by. Begge byer forpligtes til at sælge varer til bønder til »rimelig pris«. Der er her tale om uddrag af breve, der indskærper, at handelen skal koncentrerer til byerne og ikke ske på landet. Dette er en linje i kongelig politik, der rækker tilbage til 1300-tallets slutning, og som sigtede mod at fremme udvekslingen mellem land og by og dermed kongemagtens fortjeneste. Bestemmelsen om den »rimelige pris« skal altså blot sikre, at borgerne ikke udnyttede deres handelsmonopol til skade for handelen. Derfor mener jeg, at afhandlingen er for unuanceret, når den konkluderer, at prislovgivningen op til 1569 sigtede mod at give befolkningen rimelige priser. Det forblev givetvis noget absolut sekundært.

Men lad os vende os til apotekerne og i første omgang se på deres varer. Apotekerne solgte bestemt mange gode ting til befolkningens bedste. De beskæftigede sig dog på ingen måde kun med de varer, der som det hedder i en bevilling: »*eneste præpareres og henhører in usum Medicum*«. F.eks. solgte man gerne vin. Ofte citeret er således en historie om Hertug Hans' besøg på Haderslev apotek engang i 1570'erne, hvor han sammen med sit følge drak hele eftermiddagen. Mange glas skylledes

ned. Først da hertugen fik regningen, gik det op for ham, hvor meget der var drukket. Regningen var nemlig på den formidable sum af 4 rigsdaler, og hertugen udbrød med forbavselse: »*Dat nen ik ok schlampampen*« – »Se, det kalder jeg at solde«.

Vinsalget var gerne en vigtig del af apotekernes bevilling. I bevillingen for apoteker Johan Hermann i Viborg fra 1587 bestemtes det typisk nok, at han »må holde en offentlig vinkælder og uhindret sælge og udtappe vin«. Apotekerne kunne ved siden af de ædle druer sælge mange andre fine ting. Blandt deres vigtigere varer var eksempelvis sukker, kanarie-sukker (hvidt sukker fra de kanariske øer), marcipan, ingefær, peber, konfekt, pommerans, alle slags krydderier o.s.v. Det er sikkert ganske karakteristisk, at det ældst kendte danske apotekersalg netop er et salg af søde sager. I 1487 købte kong Hans ifølge et hofregnskab 6 pund konfekt for 6 mark »aff apotekeren«. I 1500-1600 tallet er der utallige eksempler på sådanne leverancer, f.eks. ser man i 1560 en apoteker sende sukkerkonfekt til kongens banketter.

Apotekerne forhandlede altså i stor stil luksusvarer, og disse var i meget høj grad importeret sydfra. Kruse angiver rundt om i afhandlingen, hvordan varerne kunne komme til Danmark. I 1557 købte hofapoteker Willom Unno krydderier og andre urter for 800 daler i Antwerpen og Amsterdam. I 1560 modtog Unno samme slags varer for hele 1800 daler fra en borger i Amsterdam. 1569 blev der klaget over, at samme apoteker solgte sine krydderier og urter tre gange så dyrt, som de kunne erhverves i Nederlandene. Til de nederlandske leverandører sluttede sig fra ihvertfald begyndelsen af det 17. århundrede også byerne Hamburg og Lübeck. Varerne blev normalt, som det nævnes i en forordning fra 1639, fragtet med skib fra Holland og Lübeck for først her at blive indskibet. Det er som led i dette varedistributionssystem, at vi skal forstå en bestemmelse i en apotekerbestalling fra Haderslev fra 1557. I bestallingen hører vi, at apotekeren i Haderslev toldfrit kunne indføre varer fra Ribe. Ribe var netop hovedudfaldsporten mod Nederlandene, og vi må tro, at privilegiet har været en væsentlig fordel i forsyningen af varer.

Usikkerheden og spændingen om de fremmede varer nede i de nederlandske havne belyses udmærket ved et brev fra 1638 fra en dansk læge i Amsterdam, som Kruse citerer. Lægen beskriver, hvordan prisen på medikamenter i Amsterdam ændres hver måned, alt efter ankomsten af skibe fra Ostindien, Vestindien, Nordafrika og andre fremmede steder. Somme tider er der mangel på lægemidler og somme tider overflod.

Som vi ser, var apotekerne altså mellemmænd i formidlingen af en varestrøm. Det blev bl.a. dem, der kunne drage fordel af, at luksuskonsumtionen steg voldsomt i Nordeuropa i det 16. århundrede, og at et

stort antal af Østens og Middelhavets varer nu blev tilgængelige ved transporter til Antwerpen via Lissabon og senere via Amsterdam.

Det var imidlertid ikke kun eksotiske varer, som apotekerne profiterede af. De fik gavn af hele den generelle ændring af forbrugsvaner og regionale europæiske handelsmønstre, som skete i disse år. Her kan jeg blot minde om netop den stærkt forøgede vindriking på øllets bekostning.

Forhandlingen af de nye fremmede nydelsesmidler delte apotekerne med købmænd, materialister, urtekræmmere, idet de normalt kun kunne stræbe mod at opnå monopol på lægemiddelområdet. Alene i 5 provinsbyer fik apotekerne i 1600-tallet monopol også på forhandlingen af urtekram. Men forhandlingen af nydelsesmidler var gennemgående af stor betydning. Kruse anfører Bartholins ord fra 1666 om, hvordan de fleste apotekere i provinsen kun overlevede ved at sælge krydderier, vin, akvavit, snustobak og ved at drive anden bynæring eller landbrug.

Forfatteren mener, at regeringen ville tilgodese befolkningens forsyning med lægemidler. Det ville den vel også i stigende grad. Men ville den ikke også sikre forsyningen af vin, sukker, konfekt – nydelsesmidler af enhver art? Var kongemagtens interesser i de rimelige priser til tider, i lige så høj grad som den billige medicin til folket, leveringen af gode og billige nydelsesmidler? Og var aftagerne af sådanne varer ikke længe en meget begrænset del af befolkningen?

Disse spørgsmål må da føre os til det egentlige problem i afhandlingen: den manglende definition af apotekervarernes forbrugere.

I tiden fra 1400-tallets midte til omkring 1700 skete der en gradvis vækst i apotekervarernes kundekreds, som måtte få grundlæggende betydning for lægemiddelforsyningen og lovgivningens indhold. Det fremgår alene af antallet af byer med privilegerede apoteker: 1465-1549 var der ifølge forfatterens undersøgelser kun et privilegeret apotek. I tiden 1549-1577 fandt man to; 1577-1619 ialt syv og 1620-45 tretten stk. I tiden 1454 til 1577 var det kun byerne København og Odense, der nød godt af at have apoteker. Først efter 1577 nærmede man sig en dækningsgrad, hvor et større udsnit af Danmarks befolkning fik apoteker inden for dagsradius. Det er altså tydeligt, at regeringen fra omkring 1570 så det som en vigtigere sag at udbrede apotekerne over landet.

Det første skridt i denne fase gjordes ifølge Kruse med en bevilling til Viborg apotek fra 1573. Den blev ganske vist ikke realiseret, da Viborgapoteket først kom igang i 1577, men det synes umiddelbart korrekt at påpege, at »fra 1573 blev det statslig politik at få et egentlig landsdækkende apotekervæsen, idet regeringen i dette år tog det første skridt til at øge antallet af apoteker i provinsen« (side 79). Dette passer bare ikke helt. Ganske vist kan man mene, at Kruse er i sin gode ret til at

begrænse sin undersøgelse til det nuværende Danmark. Men skal man bestemme takten i regeringens politik, må man dog medtage, at en apotekerbevilling allerede i 1571 var udstedt til Erasmus von dem Brucke i Malmø. Han fik eneret for hele Skåne og skattefrihed, men måtte på den anden side underkaste sig de bestemmelser om forstandige svende, gode urter og rimelige priser, som alle de andre apotekere i kongeriget fik foreskrevet. Man kan altså roligt rette den citerede sætning til »fra 1571 blev det statslig politik...«.

Nu kan man så sige, at det væsentlige ikke er to år fra eller til. Det vigtige er jo, at nettet af apoteker blev betydeligt tættere i tiden efter ca. 1570, og at kundeunderlaget må være blevet udvidet. Endda mere end forfatteren gør rede for. I forbindelse med det voksende antal apoteker diskuterer afhandlingen nemlig beklageligvis ikke de upriviligerede apoteker. For blot at nævne et eksempel kom der apotek i en så lille by som Sæby i årene 1611-32 og 1636-38. Kortlægningen af de upriviligerede apoteker havde formentlig kunnet dokumentere, at stadig større dele af befolkningen købte apotekervarer. Efterhånden var kundeunderlaget ihvertfald så stort, at det i 1585 var meningsfuldt at give Koldingapotekeren ret til at begive sig til alle købstæder, hvor der var marked. På den anden side angiver fortsættelsen af sætningen i Koldingapotekerens privilegium fra 1585 (»eller (hvor) vi holder vor hoflejr«), at *hoffet* stadig var en afgørende vigtig kunde.

Enkelte apotekere var naturligvis decideret hofleverandører, f.eks. indeholder apotekerbevillingen for Antonius Preus bestemmelsen: »Da han skal holde sig selv og apotekersvenden med kost, hvor kongen er, og ikke bespises ved hove, vil kongen give ham 16 daler om måneden til sig selvanden og i årlig løn 60 daler og sædvanlig hofklædning til sig selvanden«. Om københavnerapotekeren Fleischer fra Løveapoteket ved vi, at han var storleverandør til såvel hoffet som Christian IV's Tugt- og Børnehus. Apoteket i Sorø, som oprettedes i 1623, var ganske nært tilknyttet Det kongelige Akademi her. For alle apotekere gjaldt det imidlertid, at hof og samfundets højeste lag, adelen og de patriciske borgere, vedblev at være hovedaftagere.

Hvor stor en andel af befolkningen, der iøvrigt købte apotekervarer, diskuteres normalt ikke i afhandlingen. En helt eksplicit redegørelse for sider af dette problem får vi tidligst på siderne 192-93. Først her udtales det, at prisniveauet på lægemidler »har betydet, at den jævne befolkning reelt var uden økonomiske muligheder for at blive behandlet med lægemidler i sygdomstilfælde«.

Dette stemmer med den kongelige begrundelse for at forfatte en urtebog i 1645, som Kruse anfører. Urtebogen skulle hjælpe »den gemene

mand på landet boende, som ikke altid har middel og råd til at søge doktorer imod adskillige sygdomme og tilfælde».

Andetsteds skildrer forfatteren, hvordan vejnettets dårlige stand gjorde det vanskeligt for landbefolkningen at nå frem til byernes apoteker.

Man må så spørge: Hvor stor en del af befolkningen er da tilbage som konsumenter af lægevarer?

Der er enkelte udsagn, der antyder, at den jævne mand var tidligt med. I 1583 bestemtes det, at apotekervarer ikke måtte sælges af Haderslevs kræmmere til »borgere og bønder«. Det var forbeholdt apotekeren i byen. Men hvor almindeligt var det, at bønder købte apotekervarer?

Kruse tager i sin tidligere undersøgelse af Kongsbergsværkets sundhedsforvaltning hensyn til problemet kundegruppe. Dette gør han tydeligvis, fordi den moderne model, der her benyttes, har »personkreds« som et punkt. Betænkningen af 1974 har ikke tænkt på dette, og følgelig gøres det heller ikke i den foreliggende afhandling. Det er beklageligt, da det fører til manglende præcisering af, hvem prislovgivningen var til gavn for, og dette er ikke kun i forbindelse med den generelle prislovgivning op til 1569. Der kan anføres andre eksempler:

Frederik I's fremsættelse af et forslag om apoteker i Jylland og på Sjælland og kongens forsøg på at sikre et apotek i København tolkes meget vidtgående som forsøg på: »at sikre alle grupper i samfundet, dvs. hele befolkningen, adgang til... gode lægemidler..., ud fra et overordnet mål om at gavne hele befolkningen«. Virkeligheden er jo, at målet højest var at forsyne to bybefolkninger ud af alle Danmarks byboere med apotekervarer – og at hovedmålgruppen temmelig sikkert var hof og adel. Københavns byråd har derimod næppe følt et særlig stort behov for apoteket, siden byen intet foretog sig i sagen.

Regeringens formentlig forgæves forsøg på at sikre, at en enkelt københavnsk apoteker (Unno) havde rimelige priser i 1569, får Kruse til at formulere sig således (side 66): »Desuden er det fremgået, at sikring af rimelige forbrugerpriser på lægemidler var et delmål for en lægemiddelforsyningspolitik, der tog sigte på at sikre befolkningen sikker adgang til gode lægemidler til rimelige priser med henblik på at få tilfredsstillet konstaterede behov for medikamental behandling ved sygdom i befolkningen, og at tilfredsstillelse af sådanne behov og andre konstaterede behov for sygdomsbehandling var et mål for en medicinalpolitik, der havde som overordnet mål at gavne riget og befolkningen«. Bortset fra det sproglige i denne sætning må man bemærke, at forfatteren her som andre steder slutter fra specifikke regeringshandling, der berørte begrænsede dele af befolkningen, til generelle holdninger hos regeringen over for hele befolkningen.

I vore dage – med et alment udbredt forbrug af apotekervarer – kan man sikkert uden problemer tale om »befolkningen« som medicinforbrugere. I et ældre stændersamfund bliver det nødvendigt at definere hvilke aftagergrupper, der er aktuelle i den konkrete situation.

Diskussionen af apotekernes kundeunderlag kan naturligt føre videre til spørgsmålet om, hvad de mennesker, der ikke brugte apoteker, gjorde i stedet.

Der var mange muligheder. Apotekerne havde som forhandlere af lægemidler utallige konkurrenter. Lægemidler solgtes af bl.a. kræmmere, landfarere, materialister, bartskrædere og alle slags folk, herunder med H. Rørdams ord »gode danske kvinder, der havde et lille husapotek«.

1627 klagede for eksempel Haderslevs apoteker Johannes Piper over en kræmmer fra Holland, der havde slået sig ned i byen, og som var til stor skade for hans forretning. Kræmmeren bekymrede sig nemlig, ifølge Piper, ikke om årligt at indkøbe friske varer og kunne derfor sælge meget billigere. Hos ham hentede så almuen i stor stil de lægemidler, de ikke selv fremstillede.

Der fandtes altså øjensynligt flere prisniveauer på lægemidler. Der var et niveau med et øvre kvalitetsmarked, som kongemagten regulerede gennem apotekermonopoler, og som længe kun var til fordel for kongen selv, hans adelige støtter og velhavende dele af borgerskabet. Den jævne befolkning kunne imidlertid med sin begrænsede købekraft ikke være interesseret i dette høje kvalitetsniveau med dyre varer. Den »gemene mand« kunne ikke hilse apotekerprivilegier, der fortrængte de varer, som han havde råd til, velkommen. Med andre ord må man sige, at apotekernes priser, selv når de var statsregulerede, kun var rimelige for en mindre del af befolkningen, for andre var de dyre. Der er grund til at nære en større skepsis over for det ideelle i regeringens politik, end forfatteren gør.

Udenlandsk lovgivning

Jeg vil nu, efter at have forsøgt at problematisere Kruses brug af begrebet befolkning, berøre et par punkter, hvor jeg kunne have ønsket yderligere materiale.

Forfatteren søger på udmærket vis at sætte den danske udvikling ind i en international ramme. Når dette forsøges, burde Lübecks og Hamburgs apotekerhistorie imidlertid i højere grad have været inddraget. Især den lybske forordning af 1606, der gjaldt sammen med en takst, havde det sikkert været formålstjenligt at se nærmere på.

Lübeck og Hamburg var nemlig, ud over at være leverandører af

lægemidler til Danmark, direkte forbilleder ved udarbejdelsen af dansk lovgivning. Kruse anfører selv, at da den danske takst skulle udarbejdes i 1636, fik de danske læger ordre til »*flitteligen*« at finde ud af, »*hvorledis taxten paa saadanne vahre till Hamborg och Lybech er udj swang*«. Det havde været meget værdifuldt for vurderingen af den rigsdanske lovgivnings selvstændighed at få analyseret de nærmeste forbilleder.

Hertil kom så, at hamburgsk og lybsk prislovgivning faktisk var gældende i en del af det danske rige, nemlig i hertugdømmet Slesvig. I 1616 hører man, at de hamburgske pristakster var gældende i Slesvig by, og i 1618 siges det, at apotekeren i Burg på Fehmarn tog »*den Preis, wie man sie sunsten in Lübeck kaufen möge*«.

Dette rejser igen spørgsmålet om Kruses geografiske afgrænsning af sit undersøgelseområde. Jeg skal ikke gå ind på udeladelsen af Skåne og Norge, men holde mig til den manglende inddragelse af hertugdømmerne. Jeg finder denne afgrænsning beklagelig. Det havde dog været ganske godt at vide, at samtidigt med, at Frederik I forgæves sloges med det danske rigsråd om oprettelse af apoteker i kongeriget, så tog han selv i Slesvig by initiativet til et apotek, hvis inventar bl.a. var morter, kedel, pander, spartler, dåser, vægte, krukker, glas, og hvis leverancer til hof og lensslotte kan følges fra 1520'erne og 1530'erne. På samme måde ville det have været nyttigt at kunne sammenligne de slesvigske apotekeres privilegier med de tilsvarende danske. Jeg har allerede nævnt den interessante bestemmelse for Slesvigapotekeren fra 1615 om at sælge sine varer efter den takst, der gjaldt på apotekerne i Hamburg. Det kan ikke være uden interesse for den danske udvikling på området, at Haderslev i 1557 fik et privilegeret apotek, på et tidspunkt, da man i kongeriget kun havde apoteker i København og Odense. Ganske på samme måde som de kongerigske kolleger modtog Haderslevapotekeren da påbud om at forsyne apoteket med gode og friske urter.

Man må beklage forfatterens manglende inddragelse af den nordtyske og slesvig-holstenske apotekerhistorie. Yderligere kan man bemærke, at redegørelsen for prislovgivningens oprindelse kunne have været uddybet.

Prislovgivningens rødder

Rimelige priser er et gennemgående begreb i afhandlingen. Kruse definerer den danske kongemagts opfattelse af begrebet således, at der var tale om rimelige forbrugerpriser, når apotekernes bruttoavance sammen med fragt og told udgjorde omkring 50% af lægemidlernes indkøbspris.

Det havde været klagende for spørgsmålet om, hvorfor regeringen i

det hele taget havde en politik for rimelige priser, hvis forfatteren havde søgt begrebets rødder. Der er nemlig næppe tvivl om, at begrebet ikke, som man kan få opfattelsen af i afhandlingen, repræsenterer en ny erkendelse hos den danske regering ved 1500-tallets midte.

Forestillingen om »ret pris«, *»justum pretium«*, der kommer fra romersk ret, gav i middelalderen basis for den af skolastisk ret udviklede lære om rette priser. Deres opretholdelse kan defineres som accepten af den gældende markedspris, med det forbehold, at øvrigheden i tilfælde af dyrtid kunne fastsætte prisen. Der kan næppe være tvivl om, at 1500-tallets prispolitik byggede på denne gamle forestilling, og at en redegørelse for prisbegrebets oprindelse havde gjort det klarere, hvorfor statsregulerede priser opstod.

Også vedrørende de tidligere praktiske tiltag på prislovgivningsområdet kunne man have ønsket mere. I skildringen af den generelle danske prispolitik begynder afhandlingen med recessen af 1537. Men der var naturligvis forløbere.

De første officielle takster af større omfang fandt man i toldtariffer fra f.eks. Gottorptolden og de danske byers told. Her kan man placere en forudsætning for statslig dansk kontrol med varepriser. Tarifferne må siges at repræsentere det første statslige forsøg på at overskue store varemængder.

Egentlig prislovgivning finder vi i middelalderen derimod sjældent på rigsniveau. Det mest almindelige var, at priser reguleredes lokalt. Både i Sverige og i Danmark ser man således, hvordan byernes råd og lav regulerede brødpriiserne. I Malmø bestemte bagerne i 1430 og i Slagelse i 1471, at man skulle bage brød efter tiden, dvs. at man skulle variere brødet efter kornprisen. Et detaljeret prisedikt finder man for bagerne i Malmø fra omkring 1524. Også her fremgår det, hvordan brødpriiserne nøje varierer med kornprisen.

De forsøg på statslig prisfiksering, som vi ser i tiden 1537-1569, kan tolkes som en sammensmeltning af traditionen for statslige toldtariffer med de lokale prisreguleringer. Det er formentlig denne fusion i forbindelse med det ældre ideal om »ret pris«, der kan forklare, at kongemagten begyndte at gribe ind på prisområdet, bl.a. over for høje apotekerpriser.

Lægemiddelpolitik og sygdomsmønstre

Forfatteren søger på fortjenstfuld vis overalt at se udviklingen på lægemiddelområdet på baggrund af den brede politiske og samfundsmæssige udvikling. Derimod er der ikke i afhandlingen fremlagt en fast

model for hvilke faktorer i samfundsudviklingen, der fastlagde lægemiddelpolitikens udvikling. Som det må være fremgået, mener jeg, at ændringer i befolkningens købekraft og forbrugsmønstre i højere grad skulle være draget ind i denne forbindelse.

Også andre faktorer kunne være diskuteret. På side 103-108 får vi en længere skildring af merkantilismen som led i Christian IV's politik. Det er et relevant emne, men skildringen af det skulle have været kortere. Der er nemlig tale om velkendt stof, som kun indirekte fik følger for lægemiddelpriserne. Langt mere relevant havde det her været at overveje, om der var en sammenhæng mellem det forøgede antal statslige initiativer på lægemiddelområdet i årene efter 1619 og de hyppige epidemiske sygdomme, der opstod i samme tidsrum, delvist som en følge af Trediveårskrigen. Jeg tænker her bl.a. på regeringens påbud om isolation af pestsmittede og opførelse af pesthuse. Forfatteren gør selv opmærksom på, at taksten 1619 udkom samtidig med, at en pestepidemi brød ud i København, og at et skrift om forholdsregler mod pest blev udgivet af Det Medicinske Fakultet.

For fastlæggelsen af årsagerne til den statslige politik havde det givetvis været af stor interesse at inddrage fænomener som sygdomsudvikling og sygdomspolitik i almindelighed, og specielt problemet om apotekertaksten 1619 direkte kan ses som et led i en politik fremkaldt af nye sygdomsmønstre.

Vurdering

Forfatterens grundighed er på en gang hans svaghed og hans styrke. Den fører ofte til et mylder af ligegyldige detaljer, men også til en stof-fremlæggelse af stor værdi for den fremtidige forskning. Der er utvetydigt tale om en stor og konsekvent arbejdsindsats.

Apotekerhistorien har været et personalhistoriens og et faginternt område, men der er grund til at vende sig til emnet med nye tværfaglige spørgsmål fra socialfarmaceutisk og historisk side. Lægemiddelforbrugets udvikling og den dermed sammenhængende statslige politik afspejler klart afgørende sociale og mentalitetsmæssige ændringer i befolkningen. I udforskningen af dette felt repræsenterer den foreliggende afhandling et godt skridt fremad. Man kan kun være tilfreds med afslutningen af projektet »Lægemiddelpriserne i Danmark indtil 1645«.

Bjørn Poulsen

JENS CHRISTIAN V. JOHANSEN: Da djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense Universitetsforlag 1991. 327 s., ill.

Nogle af disputatsens resultater blev foregrebet i Jens Christian Johansens specialeafhandling i historie »Studier i trolddomsprocesserne ved Viborg landsting 1612-1637« (fra 1977).^{*} Selv om dette speciale forblev upubliceret, så har det, som vi skriver i vor indstilling til fakultetet, været skelsættende inden for dansk heksetrosforskning. Dels på grund af den anvendte serielle metode, som her for første gang blev brugt på danske retskilder, dels på grund af samarbejdet med Dansk Folkemindesamling, som bevirkede, at den af Johansen tilvejebragte kopisamling af eksisterende landstingsdomme i hekkesager har kunnet danne grundlag for en række vigtige historikerspecialer ved universiteterne i Århus og Ålborg. Hertil kommer en række lige så betydningfulde historikerspecialer ved Københavns universitet. Alle disse specialer, hvoraf flere senere er blevet publiceret, står på den ene eller den anden måde i gæld til Jens Christian Johansen.

Nu efter femten år foreligger afhandlingen i sin endelige form. Der er tale om et grundlæggende arbejde, hvor linjen er ført helt op til de jyske trolddomsprocessers afslutning i 1687. De oprindelige 250 sager er blevet til 749, og denne forøgelse skyldes ikke blot periodens forlængelse. Ved en systematisk gennemgang af andre arkivserier fra den første periode (1612-37) er det lykkedes at fremdrage yderligere 337 sager (eller rettere personer). Hermed er der tilvejebragt en repræsentativ serie af trolddomssager fra en verdslig domstol på 2. instansniveau gennem det meste af et århundrede, en serie, der også i international sammenhæng må betegnes som ret enestående.

I min vurdering af Johansens arbejde skal jeg til indledning beskæftige mig med spørgsmålet om seriens repræsentativitet, dernæst vil jeg se på opsvinget og nedgangen i antallet af trolddomsprocesser og de forklaringer, som Johansen har hertil. Endelig vil jeg drøfte det folkelige grundlag for hekseforfølgelse. Men først har jeg nogle bemærkninger til afhandlingens titel.

»Da djævelen var ude...« – Jeg tror de fleste opfatter titlen som: »Da djævelen var på spil« eller »Da djævelen huserede«. Men meningen er, så vidt jeg har forstået på forfatteren, den helt modsatte, nemlig »Da djævelen var ude af billedet«. Hvis bogen havde foreligget på engelsk, kunne titlen have været »When the Devil was Out« – men det kan man bare ikke uden videre oversætte til dansk.

^{*} Første opposition ved Jens Christian V. Johansens disputatsforsvar, Københavns Universitet, den 22. maj 1991.

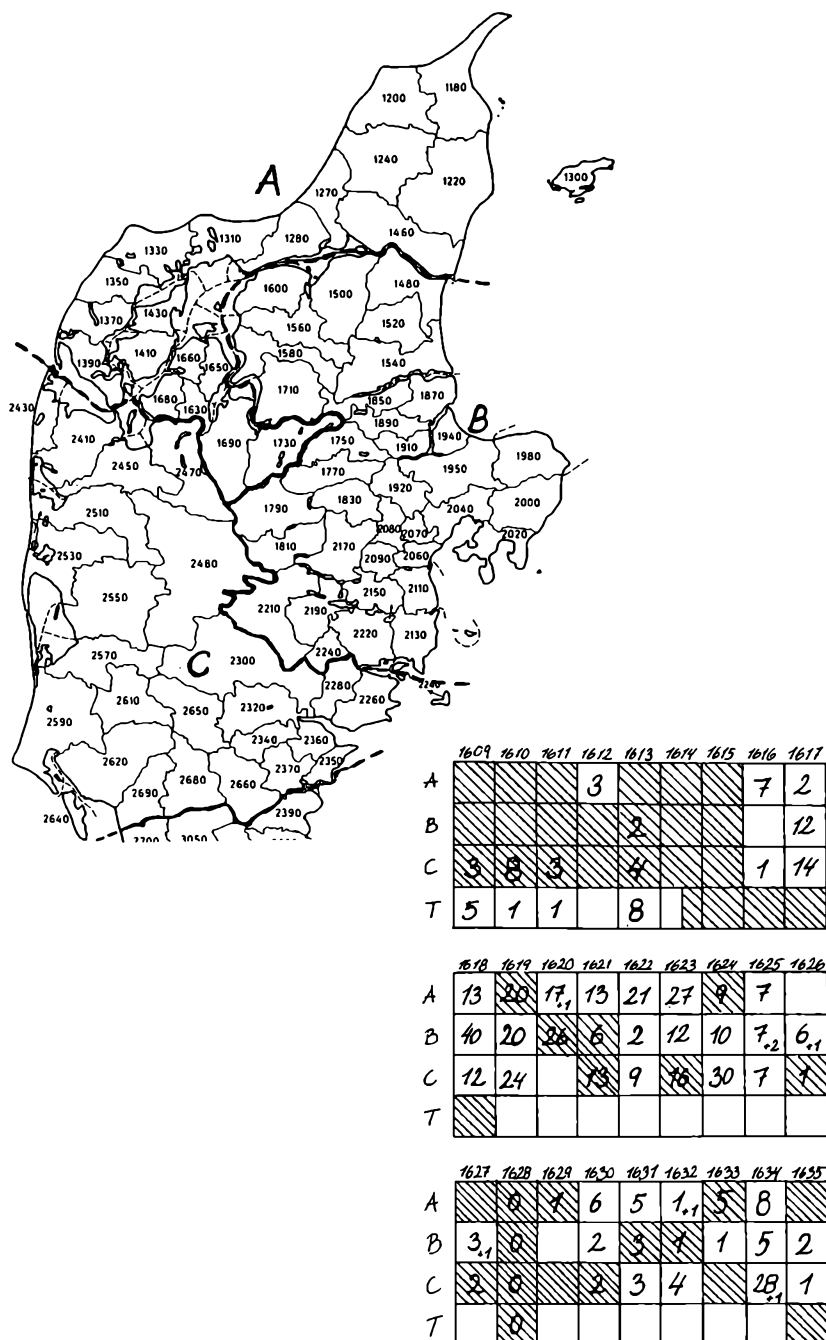
Heller ikke undertitlen »Trolddom i det 17. århundredes Danmark« finder jeg helt tilfredsstillende. For det første handler det jo med undtagelse af kapitel 8, »De falsterske processer i 1690erne«, kun om trolddom i Nørrejylland (dvs. Viborg landstings område, som strakte sig fra Kongeåen til Skagen). For det andet er afhandlingen med undtagelse af punktundersøgelserne i Sydvestjylland og i Ribe (hhv. kapitel 6 og 7) begrænset til 2. instansniveau.

Men nu til mit første punkt: repræsentativiteten. I kapitlet om »Kilder og metode« hedder det, at Viborg landstings dombøger fra 1609-1666 er bevaret i »så godt som ubrudte serier« (s. 15). Når vi betragter figur 1 med de mange sorte skraveringer for tabte dombøger (s. 16), turde dette være en sandhed med modifikation, men i virkeligheden er det blot formuleringen »ubrudte dombogsserier«, som er uheldig. For som det påpeges, lader lakunerne sig næsten altid udfylde af en anden protokolserie, som i modsætning til dombøgerne blev ført udmiddelbart under retmøderne. Det drejer sig om de såkaldte »tingbøger« (den nederste række i oversigten). Her har Johansen været i stand til at supplere de manglende dombogsbind med oplysninger.

Tingbøgerne er ikke opdelt i serier, men omfatter hele området. Jeg har gennemgået de første 27 år, og det viser sig, at vi ved hjælp af tingbøgerne faktisk er i stand til at rekonstruere, hvad der har fandtes af sager i de tabte dombøger. Ser vi nemlig på, hvor de pågældende sager stammer fra, lader de sig indplacere i de tabte bind af landstingets tre rækker af dombøger, hvor A-serien dækker den nordligste del af Jylland (Vendsyssel, Thy, Mors og en del af Viborg amt), B-serien den nordlige del af Østjylland og C-serien det gamle Ribe stift, dvs. hele Vestjylland og Østjylland op til Horsens fjord (figur A).

De tre sager, som jeg har anbragt i den tabte dombog for 1609, C-rækken, er hekselistens nr. 1, 3 og 8, som alle stammer fra Malt og Slogs herred i Sydvestjylland. De andre fem, som jeg har anbragt nederst i Tingbogserien, hører antagelig også til C-rækken, men lader sig ikke indplacere, da der ikke er præcise oplysninger om, hvor de stammer fra. (En detalje: Hekselistens nr. 1. Lovstrup er en lokalitet i Uge sogn, sydvest for Åbenrå, altså langt nede i Sønderjylland. Der skal formentlig læses Lovtrup, som er en landsby i Tinglev sogn i det vestjyske område.)

I arbejdet med denne rekonstruktion har jeg måttet gå tilbage til oversigten over Viborg Landstings dombøger i vor fælles artikel »16.000 jyske domme« (Henningsen, Johansen og Tamm i *Fortid og Nutid* 28 (1979) s. 257 f.), for det er ikke muligt at foretage rekonstruktionen alene på grundlag af kildehenvisningerne i afhandlingen, hvor sporene, om jeg

Figur A. Trolddomssager i bevarede og tabte dombøger (1609-27)

så må sige, er blevet slettet. Hvis vi nemlig ser på fortegnelsen over Landstingets dombøger, s. 284, finder vi kun en summarisk opremsning af de benyttede bind: »1612A, 1616A-C, etc.« I hekselisten, s. 242, giver forfatteren derimod de præcise arkivsignaturer. Men heraf fremgår ikke, at for eks. »B24-511« (ved hekselistens nr. 23-25) er betegnelsen for dombog 1612A, eller at eksempelvis dombog »1616C« gemmer sig under arkivsignaturen B 24-555 (hekselistens nr. 44). På tilsvarende måde kan man heller ikke af kildefortegnelsen se, hvilke arkivsignaturer tingbøgerne gemmer sig under (f. eks. at Landstingets tingbog for 1609 har signaturen B 24-48, jf. hekselistens nr. 1).

I forbindelse med ovennævnte rekonstruktion er jeg også stødt på to problemer. For det første: Når alle tingbogsreferencerne i hekselisten for året 1619, lader sig henføre til den tabte dombog fra A-serien, altså dombog 1619A, er det så udtryk for, at du har udeladt alle de referencer i tingbogsserien, som går på de bevarede dombøger fra dette år, altså dombog 1619B og 1619C? (Johansen: Ja); for det andet spørgsmålet om, hvor konsekvente landstingets skrivere har været med deres tre dombogs-rækker. I rekonstruktionen for året 1620, finder jeg således en sag fra Nørlyng herred (hekselistens nr. 220), som skulle have været indført i den bevarede dombog fra A-området, og i 1625, '26 og '27, forskellige sager, som skulle have fandtes i den bevarede dombogsrække B, fra det østjyske område. Hvordan skal det forklares? – (Johansen: Jeg har forgæves ledt efter disse sager i dombøgerne, men kan ikke forklare, hvorfor de ikke er indført dér).

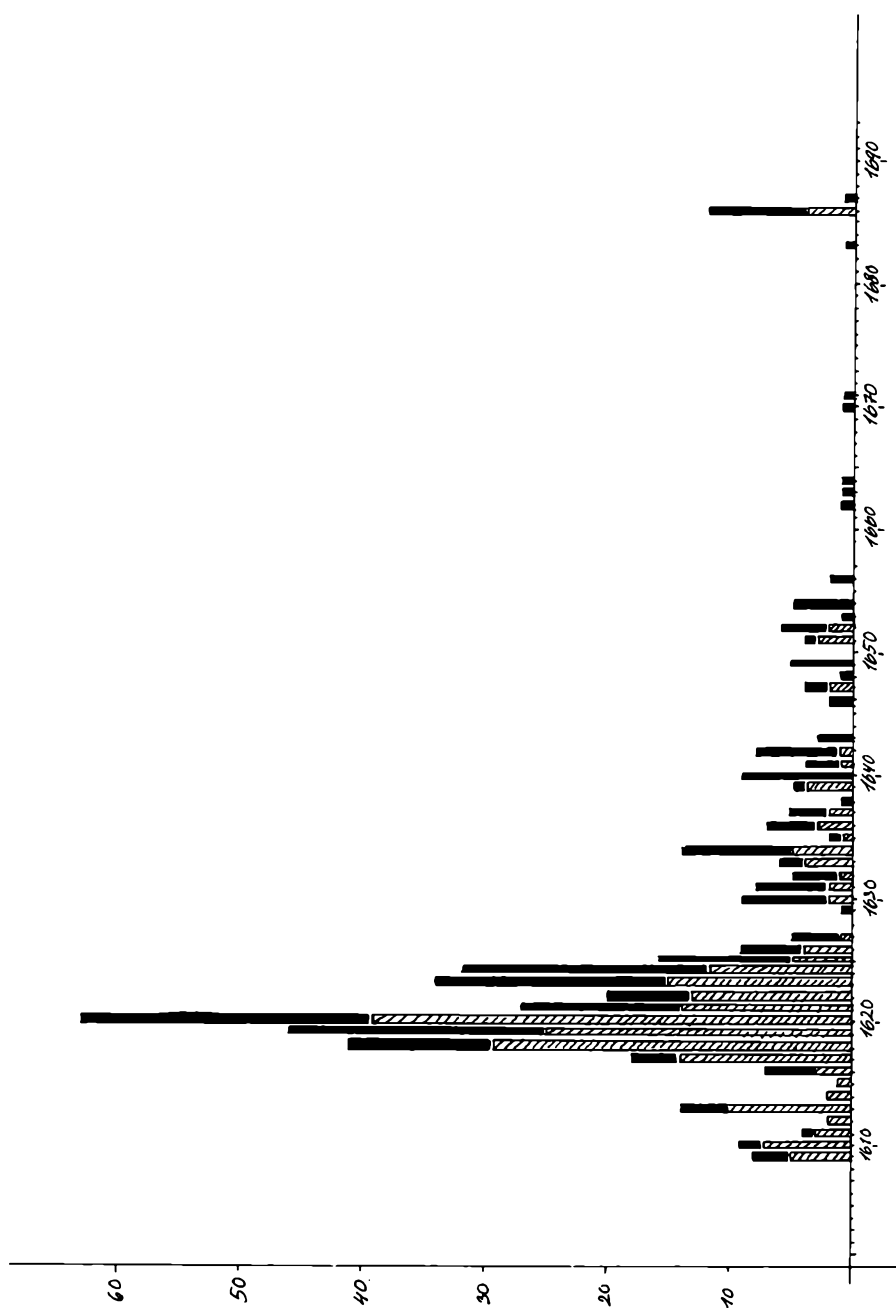
Under alle omstændigheder finder jeg, at vi på grundlag af den her foretagne indplacering af sagerne i deres respektive dombogsrækker kan sige, at kildematerialet for den pågældende periodes vedkommende i højeste grad er repræsentativt. Bortset fra nogle få perioder, hvor der hverken er bevaret dombøger eller tingbøger, nærmer det sig en komplet serie. Jeg synes derfor også, at Johansen er alt for forsigtig i sin formulering, s. 15 nederst, hvor han siger: »Eftersom tingbøgerne er overleveret i langt større grad end dombøgerne, kan de *til en vis grad* erstatte de manglende dombøger« (her og i det følgende min kursiv). – Når man står med så gode kort på hånden, synes jeg ikke, at man skal underspille. Dokumentation for de første 27 år, som er de vigtigste for undersøgelsen, tillader jo en næsten fuldstændig rekonstruktion, og det ved forfatteren selvfølgelig udmærket godt, men det er en skam, at han ikke har forklaret dette mere tydeligt for sin læser.

Johansens formulering er derimod på sin plads, når vi kommer til sidste halvdel af 1600-tallet, hvor der for flere års vedkommende hverken er bevaret dombøger eller tingbøger, og dombogsrækken helt ophører fra

1667. I de 33 år fra 1650-82 mangler dokumentationen således helt for elleve års vedkommende. Derfor må diagrammet over hekseprocessernes antal år for år (s. 41, figur 2) også tages med store forbehold for denne periode.

Inden jeg forlader denne arkivologiske eksposé, skal jeg påpege, at rekonstruktionen (figur A) også sætter et historisk/geografisk perspektiv på den jyske hekseforfølgelse. Hvis vi ser bort fra de ikke nærmere stedfæstede sager, som forskellige oplysninger dog ofte tillader os at henføre til det sydvestlige område, viser det sig nemlig, at processerne i årene 1609-11 alle kommer fra det sydsvestjyske område. I 1612 springer de op til det nordjyske område. De tre anførte sager, hekselistens nr. 23-25, er alle indstævnet fra Ålborg. Først i 1617 er alle tre områder repræsenteret med 2 fra den nordjyske, 12 fra den østjyske og 14 fra den vestjyske region. Herefter er de tre områder (bortset fra 1620) repræsenteret med sager hvert eneste år frem til år 1626. De store tal fra det østjyske område hænger sammen med, at jeg tager alle sager med, også udlæggelsessagerne. Johansen har ret i, at disse udgør en særlig gruppe, som ikke må blandes sammen trolddomsprocesserne (en udlæggelsessag er en proces, der rejses af en anklager, der ønsker at rense sig for en trolddomsbeskyldning). De er således heller ikke medtaget i diagrammet over trolddomsprocesserne gennem hele perioden (s. 41, figur 2), som jeg på grund af en række beklagelige fejl i udgivelsen her gengiver efter manuskriptet til afhandlingen (figur B). Jeg har endvidere indføjet tre bålstraffe, som finder sted 1614-15 og alle er fra Ribe rådstueret. Ribe var en af de købstæder, som havde landstingsstatus, og hvor rådstueretten derfor var 2. instans. Som det ikke fremgår af titlen på afhandlingens tabel 19 »Kendelser ved Viborg landsting« (s. 200) 1609-1693, men som man ser ved sammenligning med »hekselistens« nr. 39, 42 og 43, er det disse sager, som er anført i tabellen under årene 1614 og 1615.

Af diagrammet fremgår, at der i året 1618 er en markant stigning i processerne (41 sager med 29 bålstraffe). At dette til en vis grad hænger sammen med trolddomsforordningen af 12 oktober 1617, er jeg enig med forfatteren i. Men jeg er ikke enig, når han (s. 41 f.) siger, at den forudgående periode 1609-17 er karakteriseret af et relativt stabilt og lavt antal processer. Efter diagrammet at dømme kunne det godt se sådan ud. Men Johansens diagram er langt fra komplet for denne periode. Jeg har gennemgået lokalhistorikeren H. K. Kristensens store artikel om »Hekseprocesser fra Vardeegnen«, trykt i *Fra Ribe Amt* 7 (1928-31), som jeg for øvrigt savner i bibliografien, og dér har jeg bare for årene 1613-1617 fundet en halv snes sager, som ikke er med i afhandlingens hekseliste; deriblandt syv personer, som blev brændt.

Figur B. Nørrejyske trolddomsprocesser på 2. instansniveau 1609-1687 (Johansens figur 2 efter disputatsens manuskript med revisioner).

Påstanden om, at trolddomssagerne i perioden 1609-17 holder sig på, hvad Johansen betegner som »normal-raten« (s. 42), hænger dårligt sammen med, at processerne for over halvdelens vedkommende foregår i Sydvestjylland. Dette fremgår iøvrigt allerede temmeligt tydeligt af forfatterens egen hekseliste, når man ved hjælp af ovennævnte dombogs-oversigt i 1979-artiklen undersøger, hvilke serier sagerne fra disse ni år hører hjemme i. Den rekonstruerede nørrejske dombogsserie »A« tegner sig for 12 sager og den østjyske serie »B« for 14 sager, mens den vestjyske serie »C« tegner sig for hele 33 sager. Hertil kommer 15 sager i tingbogsrækken (»T«), som på grund af manglende oplysninger om sted ikke lader sig indplacere i dombogsserierne (vor figur A). En del af de sager, som jeg har medtaget, er udlæggelsessager og andre sager, som Johansen ikke tæller med i sin statistik, men det er dog interessant at se, at disse også i altovervejende grad stammer fra det vestjyske område (hekselistens nr. 17, 25, 40, 41, 44, 55-57, 61, 66, 73).

Når det nu drejer sig om en doktorafhandling, synes jeg, at Johansen i højere grad, end det har været tilfældet, burde være gået til protokollerne på 1. instansniveau og nærmere undersøgt disse for hans argumentation helt centrale forhold. Mens tingbøgerne fra 1600-tallet ellers i mange tilfælde er gået tabt, ligger det nemlig så heldigt, at vi har gamle serier fra det sydvestjyske område: Ribes tingbøger begynder 1561, Varde har en komplet række fra år 1600, serien fra Vester Horne herred starter 1613, mens protokollerne fra Kærgård birketing, som er en enklave i Vester Horne herred, begynder allerede 1591; sidstnævnte serie er ifølge Johansens oplysning ikke komplet, men er dog bevaret for vigtige år som 1609, 1612, 1615, 1617, 1620 og 1622-23 (s. 102).

Nogle af disse serier har Johansen undersøgt i forbindelse med afhandlingens »case-studies« fra Sydvestjylland (kap. 6) og Ribe (kap. 7), men kun i begrænset omfang. Man kan i denne forbindelse også undre sig over, at resultaterne fra disse punktundersøgelser ikke er blevet integreret i hovedundersøgelsen. I kapitel 6 om Kærgård birk og Vester Horne herred, hedder det for eks., at »mindst 11 må være blevet henrettet i dette område mellem 1610 og 1614 (s. 104). Men disse sager er ikke med i afhandlingens hekseliste endsige i diagrammet (s. 41) eller i statistikken over landstingsdomme (s. 200 f.). Jeg synes, i denne forbindelse også, at Johansen (s. 167, note 51) kommer for let om med Kim Tørnsø, som har arbejdet specielt med det vestjyske område (selv om det kun er på sekundært kildemateriale), Djævletro og folkemagi: Trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland (Århus 1986). Tørnsøs påstand om, at der ikke kan dokumenteres nogen effekt af trolddomsforordningen 1617, er selvfølgelig uholdbar, når vi tager hele Jylland i betragtning, men

holder vi os til hans eget område, Sydvestjylland, kan det meget vel være, at vi kommer til at give ham ret, den dag vi når så vidt, at vi har fået den store, sydvestjyske heksejagt fuldstændigt afdækket.

Som afslutning på drøftelsen af seriens repræsentabilitet har jeg endnu to punkter, men det ene hænger sammen med processernes ophør, så det vil jeg gemme til senere. Det andet vedrører Vejle. Den by, som Johansen ikke har fundet en eneste hekseproces fra i sit landstingsmateriale. Dette finder jeg utroligt spændende, men jeg ikke enig, når forfatteren heraf slutter, at byen har været uden processer (s. 41, 68, 112). Det kan man ikke vide, uden at man undersøger forholdene nærmere; men det er jo netop så heldigt, at der også fra Vejle foreligger en gammel tingbogsserie, som dækker hele perioden fra 1615-1681 (sådan anføres det i Landsarkivets registratur, men efter forsvarshandlingen har jeg dog konstateret, at serien først begynder 1625). Igen vil jeg mene, at Johansen burde have foretaget stikprøver i 1. instansmaterialet. Det ville formentlig have afsløret, at Vejle havde en anden måde at håndtere disse sager på, således at de ikke behøvede at blive indstævnet for Viborg landsting, og f. eks. frifundet eller landsforvist de anklagede eller ladet sagerne afgøre ved forlig mellem parterne. At byen skulle have været uden trolddomssager igennem hele 1600-tallet forekommer mig helt usandsynligt.

Inden jeg går over til at diskutere bevægelserne i diagrammet, har jeg nogle kommentarer og rettelser til afhandlingen. Det første gælder forordningen om troldfolk af 12. oktober 1617. Her har Johansen gjort den interessante opdagelse, at Christian IV personligt var involveret i en af processerne fra det såkaldte »Køge Huskors« 1612-13. Men dette var trods alt fire år før forordningen. Takket være Vordingborgs lensregnskaber for 1617-19, er vi i stand til at komme endnu tættere på, hvad der kan have været Christian IV's inspiration. Det drejer sig om to troldkvinder fra Glumsø, som i året 1617, henholdsvis den 8. juni og den 29. august blev fanget og sat i fængsel på Vordingborg slot og brændt henholdsvis den 2. september og den 17. december. Om begge hedder det, at heksebrændingen er foregået »på stranden udi Kongelig Majestæts egen nærværelse«. Af lensregnskabet fremgår endvidere, at Christian IV personligt har betalt for de to fangers kost, de mange måneder, som de sad fængslet på Vordingborg slot. Desværre er tingbogen for Tybjerg herred ikke bevaret fra denne periode, så vi kan ikke se, om det drejede sig om signekoner eller egentlige troldfolk.

Hvad selve forordningen angår, vil jeg pege på en vigtig detalje, som jeg tror er undsluppet forfatterens opmærksomhed: Den håndskrevne original, som er indført i Sjællandske tegnelser bærer overskriften: »Forordning om signeri« (Sj. T., bd. 21, fol. 258v-259v). Det er også

denne betegnelse, der går igen året efter i et missive til superintendenterne om at rette sig efter to »åbne mandater«, det ene »Om målen og signen« (12. okt. 1617), det andet »Om provstemoder« (Kancelliets brevbøger, s. 390). At samme bestemmelser i den trykte version får titlen »Forordning om troldfolk og deres medvidere« er derfor nok ikke så vigtigt, som Johansen antyder i sine refleksioner over korrekturarket (s. 197, note 12), hvor han skriver, at »Forslaget ['F']orordning om Signelsse och Manelsse och Trolddom och anden saadant Spøgeri' er opgivet i sidste øjeblik til fordel for den dæmonologisk mere præcise titel«. I afhandlingen (s. 38) gøres der med fuld ret opmærksom på, at trolddomsforordningen af 1617 indgik i en lovbuket, der tilsammen lader sig se som et moralsk korstog, for samme dag udgik en forordning om »unyttig bekostning med bryllupper« og om »løsagtighed«. Hvis Johansen var gået direkte til originalerne i Sjællandske Tegnelse, ville han imidlertid kunne have udvidet listen med en »Forordning om klædedragt«, der også udstedtes den 12. okt. 1617 og en »Forordning om kroer« af 1. maj det følgende år. Men også her er forfatteren blevet stående ved Kancelliets brevbøger (jf. kap. 4, note 35).

Mens vi er ved forordningerne, må jeg gøre indsigelse mod, hvad der skrives om reskriptet af 1686, hvor dødsdomme i trolddomssager beordres indbragt for Højesteret. Dette reskript dateres til »november 1686« (s. 25) og i en note henvises der til Jørgen Jacobsens *Danske Domme i Trolddomssager* (1966:295). Johansen burde for det første have givet den fulde dato, som er 20. nov. 1686. Mere alvorligt er det, at han overser, at samme reskript blot var en gentagelse af et tidligere, dateret den 21. juli samme år. Jeg ved ikke, hvorfor Jacobsen betegner reskriptet af 21. juli 1686 som »foreløbigt«, for november-reskriptet er tydeligvis bare en gentagelse. Men Johansen burde også her været gået til originalen, som findes i Jyske Tegnelse (udgået til landsdommere i Jylland og på Fyn). Denne fejldatering har fået konsekvenser for Johansens forklaring af processernes ophør, som jeg skal komme tilbage til nedenfor.

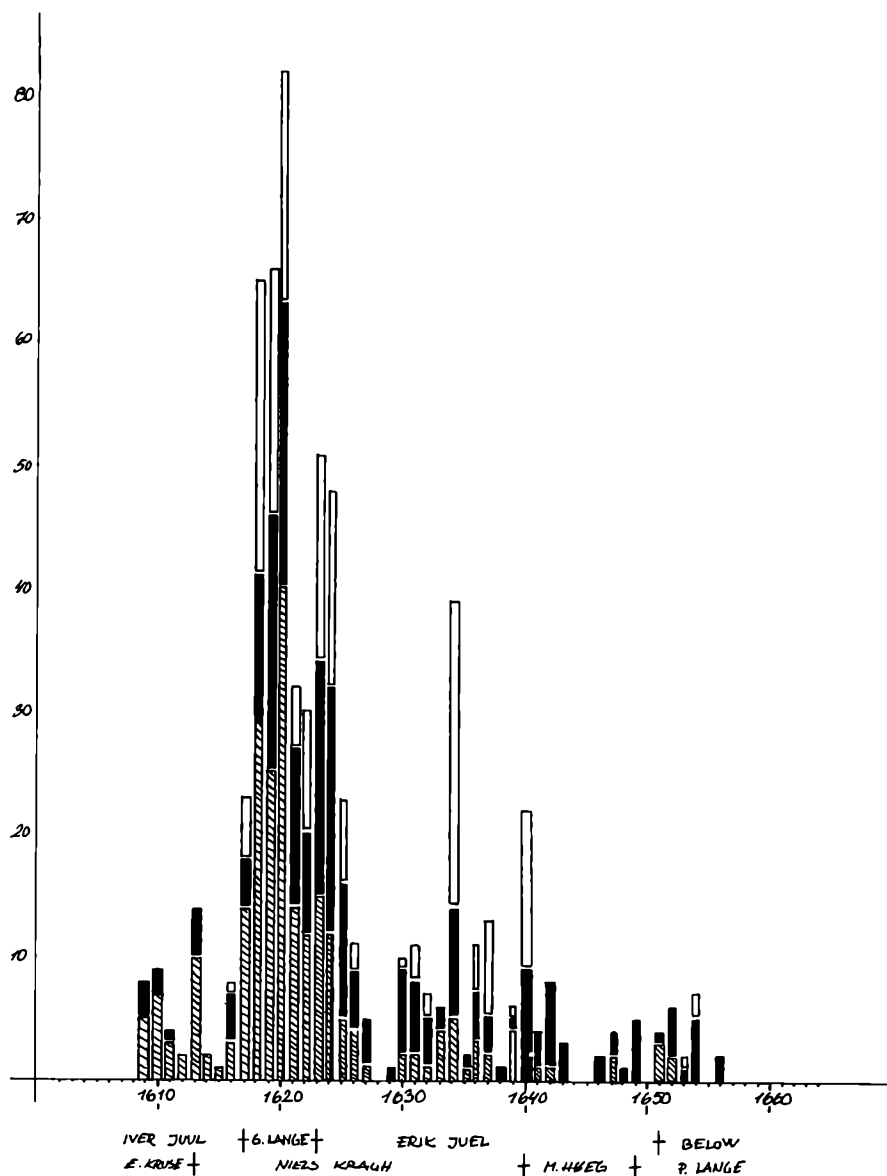
»Alt er tilladt, blot man forklarer, hvad man har gjort,« siger en af mine kolleger på Dansk Folkemindesamling. Denne regel foreholder jeg alle, så jeg har sikkert også citeret den for Johansen, mens arbejdet stod på. Men intet sted i afhandlingen finder man nærmere forklaret, hvordan forfatteren når frem til sit udvalg på 494 processer, som underkastes statistisk analyse i det, som han kalder »totalopgørelse«, og som også danner grundlag for diagrammet (s. 41, figur 2). Jeg vil for kortheds skyld tillade mig at kalde det forfatterens »sample«. På side 29 forklares

det ganske vist, at dette sample består af de 494 sager, hvorom det med sikkerhed vides, at der er blevet opkrævet kirkenævn, og det giver selvfølgelig en vis indikation. Men man forvirres straks af den følgende sætning: »De resterende 182 sager var alle udlæggelser«. I denne gruppe findes der nemlig også meget andet end udlæggesager, blandt andet injuriersager og proceduresager. Endvidere viser det sig ved nærmere eftersyn, at forfatteren i sit »sample« tæller personer, mens der i hekselisten tælles sager, dvs. at flere personer kan figurere under det samme nummer. Endelig er de 494 sager et enkelt sted blev til 496 (s. 101), hvilket formentlig blot er en trykfejl. Jeg synes derfor, at det havde været på sin plads med en note, der opremsede alle de numre fra hekselisten, som konstituerer ovennævnte sample.

På side 43, hvor det fastslås, at nævningeeden ved 1. instans i 86,8 procent af tilfældene faldt med en skyldighedskendelse, er der en fejl i opgørelse (tabel 18 »Kvitsvorne og oversvorne ved værnetinget«, s. 198). Der er nemlig ikke 402, men 432 oversvorne, og dette giver en domsfrekvens på 93,3 procent.

Til den følgende tabel over »Kendelser ved Viborg landsting« (s. 200-201) har jeg også nogle bemærkninger. For det første burde det nævnes, at denne opgørelse indbefatter en række sager, som aldrig kom for i Viborg, men blev afgjort af byer med landstingsstatus. Det gælder alle sagerne fra 1614-15 og syv sager fra 1640-42. Alle disse sager er afgjort ved Ribe rådstueret. Og det gælder endvidere en af sagerne fra 1686, som blev afgjort ved rådstueretten i Århus, der fik landstingsstatus i 1661. Desuden er der vist nogle trykfejl i denne tabel. Når jeg tæller efter, kan jeg nemlig ikke få det til mere end 240 personer med bålstraf. Men hvis vi nu accepterer, at der, som forfatteren skriver side 43, var 245 personer, som blev dømt til bålet, så vil jeg gerne understrege, at disse personer ikke allesammen blev brændt. Opgørelsen har nemlig ikke taget højde for de mange tilfælde, hvor en anklaget heks blev dømt in absentia, og derfor, med mindre man senere fik fat på vedkommende, undgik bålet.

Lad os nu se nærmere på figur 2 (s. 41), som jeg har forstørret op for den første halvdels vedkommende (vor figur C). Som man vil se, har jeg også gjort nogle tilføjelser. De hvide søjler er udlæggesagerne, som på nær en enkelt alle ender med, at den pågældende bliver rensat for udlægelsen. Side 104 i afhandlingen omtales et interessant eksempel fra Varde 1617, hvor fire kvinder, som var udlagt tre år tidligere af nogle dømte hekse, får deres lavværger til at indbringe disse udlæggelser for landstinget for at få dem kendt ugyldige. Dette tolkes meget rammende, som at det altså først var, da panikstemningen bredte sig, at man tog sig sammen til at foretage retslige skridt. I afsnittet om »Udlæggesernes

Figur C. Den første del af figur B med tilføjelse af udlæggelsessager og angivelse af landsdommernes embedstid.

dynamik« kommer Johansens også nærmere ind på disse sager (s. 86-88). Men selv om det kan være rigtigt at skille udlæggelsessagerne ud fra trolddomssagerne, synes jeg i høj grad, at de hører med i diagrammet.

Nederst i mit diagram (figur C) har jeg indtegnet de jyske landsdommere, som jeg synes, at Johansen burde have interesseret sig meget mere for. For eks. Gunde Lange, hvis tid som landsdommer fra 1617 til 1623 falder sammen med den allerværste periode i forfølgelserne. Det er dog ganske påfaldende, at procenten af bålstraffe netop også kulminerer i hans periode. I de fem fulde år af hans embedstid 1618-1623 dømtes gennemsnitligt 61 procent til bålet. Lange havde studeret i Wittenberg, og på privatsiden havde han den triste skæbne, at hans hustru mistede ti af de tretten børn, som hun fødte ham. Når vi ikke som med inkvisitionen råder over dommernes korrespondance, må vi se os om efter sådanne indikationer. Allerede i 1623 det første år af hans afløser Erik Juels embedstid, falder bålstraffene til under halvtres procent, og da den gamle Niels Kragh bliver afløst af Mogens Høeg i 1640, har vi et år med udelukkende frifindelser. Det er i denne forbindelse nok værd at mærke sig, at Mogens Høeg i 1617 havde studeret i Leiden, en by hvor man forlængst var holdt op med at tro på hekse. Når Johansen (s. 43) hævder, at der ikke kan erkendes nogen iøjefaldende forskel på landsdommernes afgørelser i de tre første perioder (1609-17, 1618-25 og 1626-56), beror det på hans periodeinddeling. Den er efter min opfattelse uhensigtsmæssig, fordi den slet ikke tager hensyn til dommerkollegiets sammensætning.

I 1642 året efter, at Mogens Høeg er blevet landsdommer, indledes for øvrigt en ny praksis i forbindelse med frifindelser: vidner og nævninge dømmes til at betale »kost og tæring«, dvs. en del af sagens omkostninger. Når vi betænker de store udgifter, der var forbundet med at bringe en sag for Viborg landsting, var det helt afgørende, at sagen faldt ud med domfældelse, for så kunne man få sine udgifter dækket af »det offentlige«. En frifindelse betød derimod, at sagsøgerne selv måtte udrede omkostningerne og har derfor været en hård belastning. Jeg er derfor heller ikke enig, når Johansen afviser den tidligere fremførte opfattelse og hævder at »årsagerne til faldet i sagernes antal ikke skal anskues ud fra retssystemet« (s. 44). Tværtimod tror jeg, at man ude ved 1. instansdomstolene har været uhyre følsom over for de svingninger i antallet af frifindelser, som jeg i modsætning til Johansen, tydeligt mener at kunne iagttage på hans figur 2.

Tesen om, at man omkring 1625 ved begyndelsen af, hvad Johansen definerer som fase III, simpelthen havde udryddet de i Jylland eksisterende troldfolk, har jeg været meget fascineret af. Og jeg tror også, at den holder stik for nogle af de egne, hvor forfølgelsen gik hårdest frem;

her er det sikkert rigtigt, at man efter en tid stod uden oplagte kandidater. Men når vi tæller efter, viser det sig, at sagerne under den store forfølgelse 1618-25 kun kommer fra to trediedele af de 151 nørrejyske byting, herredsting og birketing, som på et eller andet tidspunkt af 1600-tallet førte hekseprocesser. Det kunne måske endda gå, men af de 98 retskredse, som indstævner processer til Viborg landsting er de 33 kun repræsenteret med en eneste heks, så her har mulighederne i hvert fald ikke været udtømte.

Når vi når frem til »fase IV«, der går fra 1657-1687, og som Johansen betegner som »et langt forspil til processernes endelige ophør« (s. 42), er jeg dybt uenig med forfatteren om periodiseringen. Det vil føre for vidt at komme ind på, hvem der var landdommere i denne periode. Jeg skal blot nævne, at den lærde skeptiker, matematikprofessoren Villum Lange formeligt blokerede for domfældelser af hekse i de tyve år, han sad som landsdommer (1661- ca. 1680), men kort efter, at han var borte faldt den første bålstraf i mange år, foråret 1683. Denne kursændring skyldes dog ikke Danske Lov, for den blev først bekendtgjort i efteråret 1683.

Det vigtigste i denne forbindelse er, at tiden efter Danske Lov, altså 1683-87 udgør en fase for sig. Men forløbet er slet ikke sådan, som Johansen fremstiller det i sin omtale af godsejeren Jørgen Arenfeldts heksejagt på Djursland 1686 (s. 143). For det første var det slet ikke Arenfeldt, der begyndte denne hekseforfølgelse. Det var Ebeltoftmåtadoren Hans Jacobsen, der foruden at være byfoged også var kgl. ridefoged (amtsforvalter) over Kalø amt. 1. februar 1686 får han en heks dømt ved Viborg landsting. Det drejer sig om en omvandrende tiggerske, som bønderne i Dråby sogn uden for Ebeltoft beskylder for at være årsag til en katastofal kvægdød. I kølvandet på denne sag indleder Arenfeldt ved Rugård birketing sin brutale heksejagt og kommer igennem med fire dødsdomme ved Viborg landsting. Dette ryktes hurtigt rundt i Jylland, og man kan fornemme en bølge af »optimisme«, der ruller hen over de jyske herreder. Nu kan man endelig igen få heksene brændt og således få gjort noget ved trolddomsplagen. Den første der melder sig er adelsmanden Steen Bille til Jungetgård i Salling. Johansen har ikke i sin hekseliste nr. 670 kunnet finde nogen landstingsdom over de to berømte Thisehekse. Men dommen er aftrykt i C. D. Hedegaards Anmærkninger til Danske Lov og Norske Lov (1764). Her kan man (bd. IV, s. 166) læse at de blev dømt »efter Loven (til) levendes (at) kastes på ilden.« Dommen afsiges i Viborg den 28. juli 1686, og det tragiske er, at reskriptet om bålstaffes indstævning for Højesteret var udstedt ugen før. Det er som allerede nævnt dateret den 21. juli, men var bare ikke nået frem til Viborg endnu. Årsagen til dette reskript er ikke nærmere kendt, men det er formentlig

klager over de udlæggelser af prominente borgere i Århus, Grenå og Ebeltoft, som en af de arenfeldske hekse, den synske Anne Sørensdatter, var kommet med – først på Rugård, den 16. maj, og siden på Viborg landsting, den 18. juni. Men ude omkring i Nørrejylland ved man kun, at landsdommerne i Viborg inden for seks måneder har stadfæstet en syv-otte domme i trolddomssager, så optimismen varer ved til hen omkring jul. I Århus indleder man allerede i juni proces mod en af de hekse, som Anne Sørensdatter har udlagt. Det er Karen Madsdatter (nr. 669 i hekselisten). Men man åbner også proces mod to andre troldkvinder i Århus, den ene dør i fængslet, den anden landsforvises (de er ikke med i Johansens hekseliste, men den landsforviste heks er dog formentlig blevet dømt af Århus rådstueret, altså en 2. instansdomstol). Nr. 672, 673 og 674 i listen fra henholdsvis Øster Hald, Hillerslev og Hassing viser os, at man ved disse herreder er grebet af den samme »optimisme«. Men herudover har jeg fundet endnu otte trolddomssager, som foregår forskellige steder i Nørrejylland. At de ikke alle kommer for Viborg landsting er i denne forbindelse underordnet. I året 1686 kan der således konstateres 24 trolddomssager i Nørrejylland, og det er jo langt over, hvad Johansen betegner som normalraten.

Jeg tror således udmærket, at det i 1680erne kunne have udviklet sig til en lignende heksepanik, som den afhandlingen beskriver fra begyndelsen af århundredet – hvis man ikke var skredet ind fra centralmagts side med det reskript, som Johansen daterer til november 1686, men som allerede kom i juli. Efter at juli-reskriptet var nået frem til landsdommerne i Viborg, blev der ikke brændt flere hekse i Jylland. Og man ophørte også hurtigt med at føre trolddomssager, for udsigten til at dødsdomme nu ikke bare skulle indbringes for landtinget i Viborg, men også skulle for Højesteret i København, indebar så store udgifter, at ingen længere synes at have turdet binde an med den slags sager (jf. Gustav Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-1687*, Skippershoved 1991).

Men det mentale grundlag for hekseprocesser har fortsat været til stede – selv blandt præsterne. Lad mig, som en optakt til det, Alex Wittendorff vil komme ind på, citere lidt fra en korrespondance mellem sognepræsten i Hjardemål i Thy og biskop Hans Bornemann i Ålborg. Den 2. marts 1687 skriver præsten til sin biskop og beklager sig over, at landtinget har frifundet bondekonen Maren Christensdatter, som var hans sognebarn (hekselistens nr. 674). Præsten er dybt forarget. Specielt er han vred over, at kvinden for landtinget har løjet og sagt, at de for gode ord og brændevin fik hende til at sige, hvad de ville have. Præsten var nemlig selv med til forhøret, og det var, forklarer han, kun fordi hun

hen på eftermiddagen klagede over, at hun intet havde fået at spise, at de sendte bud efter noget brød og for 1 skilling brændevin.

»Den 1. december,« hedder det videre i brevet, »blev dommen afsagt på landstinget, den 8. kom hun her til sognet igen, men siden den tid har hun ikke kommet til folk, langt mindre i kirken, udi tretten uger, thi hun har en ond og bange samvittighed. Menige folk har afsky for hende og frygter for hende, ønskende intet hellere, end at hun måtte udryddes af sognet... Jeg behøver fornemmelig Eders Højærværdigheds gode råd... om samme løgnagtige kvinde, som godvillig har bekendt det, hun har været berygtet og sigtet for, bør at tolereres her i sognet og fra al straf og disciplin eximeres«.

Biskoppen Hans Bornemanns svar er dateret Ålborg, den 6. marts 1687, og det indeholder en alvorlig reprimande til den gode præst: »såsom landsdommerne,« skriver bispem, »med deres dom nu er gangen imellem, og kvinden plat er frikendt, forundrer jeg mig højlig, at I endnu vil tale om nogen forfølgelse eller udryddelse eller straf og disciplin. Af almuens tanker og misforstand bør I ikke, som skal lære andre, lade Eder lede til nogen forgribelse; men I bør undervise sognefolket, at de fare vild, idet de ville være kloge over øvrigheden og dommerne og holde den for skyldig, som retten har kendt uskyldig... Var dette et ukrudt, som skulle have været afhugget, da må de svare dertil, som var betroet sværdet og ikke uddrog det dertil. Vi ville nu applicere os til det dictum Christi (Mathæus 13.30): [’L]ader klinten og hveden vokse tilsammen indtil høsten«. Ovenstående har jeg fra en artikel af D.G. Wulff i Jyske Samlinger 2. rk. 1 (1888) 433 f. – et interessant arbejde, som jeg savner i afhandlingens bibliografi. (Under forsvaret kunne Johansen gøre mig opmærksom afhandlingens kap. 10, note 149, hvor han på grundlag af arkivalierne citerer nogle linjer fra den samme korrespondance. Da disse citater efter min opfattelse udelader en række væsentlige aspekter, har jeg dog valgt at bibeholde mit uddrag, for at man kan sammenligne).

Inden jeg går over til mit tredje og sidste hovedpunkt: Den folkløstiske dimension, vil jeg gerne nævne nogle af de resultater i afhandlingen, der er vigtige, men som jeg anser for dokumenterede, og som jeg derfor ikke vil komme nærmere ind på. Det gælder Johansens skelnen mellem udlæggelsessager og egentlige hekseprocesser, som er metodisk grundlæggende for studiet af i hvert fald danske hekseprocesser. Det gælder afsnittet om udlæggelsernes dynamik i kapitel 5. I samme kapitel er der et vigtigt afsnit med analyse af de situationer, hvor trolddomsbeskyldninger opstår og de motiver, man tillægger heksene, og et afsnit om trolddomsrygtet, som i et overraskende stort antal tilfælde viser sig at

kunne spores til en helt konkret episode, der som oftest ligger langt tilbage i tiden, op til 30 år før det kommer til proces (s. 50), og heraf slutter Johansen med god ret, at det tager lang tid at opbygge et trolddomsrygte. Derfor er heksene også gennemsnitligt over 50 år, før de bliver anklaget (s. 65). Det er også interessant, at Johansen kan vise, hvordan danske hekseprocesser, på trods af den retsbeskyttelse, der lå i lovgivningen om, at man hverken måtte bruge tortur før domfældelsen eller bruge udædiske personers vidnesmål mod andre, alligevel under særlige omstændigheder kunne få samme forløb som de kædeprocesser, vi kender fra det europæiske kontinent. Det er også en stor fortjeneste, at Johansen hele tiden sætter sine resultater i relation til den internationale heksetrosforskning. På denne måde bliver afhandlingen også en indføring i den nye og spændende forskning, der har fundet sted på dette område siden slutningen af tresserne. I denne forbindelse vil jeg dog lige påpege, at Johansen i nogen grad overser den nordiske forskning på området, og næsten helt forbigår, hvad der er udrettet af danske lokal- og amatørhistorikere. Selv om deres behandling af emnet selvfølgelig lader noget tilbage, hvad det metodiske angår, så har mange dog haft fingrene i interessant tingbogsmateriale. Alene ved en mere systematisk udnyttelse af denne litteratur ville Johansen have kunnet supplere med mange oplysninger, som mangler i hans hekseliste, der er det grundlag, som hele afhandlingen hviler på.

Når det gælder den internationale forskning er der dog et aspekt, som jeg savner i analysen: Det er Robert Muchembleds og andres skelnen mellem »åbne« og »lukkede« lokalsamfund. Denne teori havde jeg gerne set diskuteret i afsnittet om »Trolddomsprocessernes geografiske fordeling« (s. 66 ff. med kortet s. 67). Det er i sig selv et sensationelt resultat, at der kan påvises 12 herreder og en købstad, der gennem hele 1600tallet er kemisk fri for processer af denne art, eller hvor man i hvert fald ikke fandt anledning til at stævne dem for Viborg landsting. Det virker alt for godt til at være sandt, og jeg fatter derfor heller ikke, at Johansen har kunnet styre sin nysgerrighed for at kigge nærmere på nogle af 1. instansprotokollerne, som jeg allerede har været inde på det i forbindelse med det heksefri Vejle. Teorien om de åbne og lukkede samfund går ud på, at nogle samfund er indstillet på samarbejde med centralmagten og dens administrative organer. Det er de såkaldt »åbne« samfund. Men i andre lokalsamfund vender man ryggen til øvrigheden og ordner sine konflikter uden at gå til domstolen eller for den sags skyld til præsten. Det er de såkaldt »lukkede« samfund. Her kan man selvsagt vanskeligt finde materiale i administrationens arkiver, men med lidt tålmodighed tror jeg, at Johansen ville have kunnet finde oplysninger, der afslørede, hvad man

i disse områder gjorde med sine troldfolk. For troldfolk fandtes der overalt.

Jeg vil i øvrigt gerne benytte denne højtidelige lejlighed til at udtale et ønske om, at der en dag må findes midler til én gang for alle at få transkriberet vort ældre tingbogsmateriale på edb, så man kan søge i det. Det er et utroligt spild af ressourser, at forskerne hver gang skal gå til originalerne og læse dem forfra, når de skal undersøge et problem. I Norge er man gået i gang med en fuldstændig indskrivning på edb af 1600-tallets tingbøger, så man i løbet af nogle år vil kunne søge på sin computer i dette kæmpemæssige kildemateriale.

Men nu til den folkløstiske dimension. I indledningen skriver forfatteren: »Intet forsøg er blevet gjort på at benytte E. Tang Kristensens sagnoptegnelser fra det 19. århundrede. For en historisk problemstillings vedkommende kan beretninger nedskrevet 200-300 år efter de egentlige begivenheder intet sige om disse begivenheder« (s. 18). Jeg er nu ked af, at Johansen slet ikke har benyttet Evald Tang Kristensen, for selv om han kan have ret i, at optegnelserne ikke lader sig bruge direkte som historisk kildemateriale, så kunne læsningen af Tang Kristensen have sat ham på sporet af mange ting, som findes i hans materiale, men som han ikke har haft øjnene åbne for. Det forholder sig nemlig sådan, at den struktur, som var grundlaget for den folkelige heksetro på processernes tid, holdt sig helt op til forrige århundrede. I afhandlingen kommer Johansen et sted ind på troldfolk, som har taget »lykken« fra folks ølbrygning eller fra mælken (s. 52). Og et andet sted omtales en klog kone på Læsø, som mente, at det ikke var trolldomskunst at tage »mælkelykken« fra en mand og give ham den tilbage igen (s. 90). Men Johansen indlader sig ikke på en nærmere diskussion af dette lykke-begreb.

Jeg anser det for et kardinalpunkt i 1600-tallets folkelige, magiske univers, så lad mig derfor med nogle eksempler forsøge at definere det lidt nærmere. Ifølge den officielle kristne lære var lykke udtryk for Guds nåde og velsignelse, mens ulykke opfattedes som Guds straf eller prøvelse. Men den folkelige lykkeforestilling gik langt videre. For det første var det ikke et overordnet, abstrakt begreb, men noget helt konkret: Alt efter om folk havde held med deres heste, får eller grise, kornavl, mælk eller gæs, hed det sig, at de havde »hestelykke«, »fårelykke«, »svinelykke«, »kornlykke«, »mælkende« eller »gåselykke«. Hver ting havde således sin egen »lykke«. I nogle egne talte man om »nyttens«, »grødens« eller »godens«; men meningen var den samme.

»Lykken« opfattes også som et begrænset gode. I en trolldomssag fra Vendsyssel 1610 hedder det om en klog kone, som man kaldte Anne

»Fejekone«, at hun »fejede lykken fra den ene til den anden« (hekselistens nr. 47). Om en borgmester i Ebeltøft, hed det sig i 1680'erne, at han havde »syv mands lykke«, men for dette, sagde man videre, er der des flere fattige til (Henningsen 1991:22). Mange kloge koner hævdede, at de kunne skaffe folk deres »mælkende« igen, når »det var fordærvet«. Andre tog sig mere generelt af at skaffe lykke til huse. Da borgmester Hans Grønbech i Århus omkr. 1600 skulle til at bygge, havde hustruen (listens nr. 72) sendt bud efter en klog kone (listens nr. 59), så hun kunne være til stede, når de lagde grundstenen, men for at skaffe dem lykke i det nye hus, skulle stenen sættes ned »i fandens navn«.

Det andet kardinalpunkt i dette magiske univers er »ulykke«, men ordet bruges, så vidt jeg kan se kun mere abstrakt, i vendinger som »gid du må få en ulykke«. Jeg er ikke sikker på, at man havde noget ord for den tilstand, der helt præcist lader sig definere som negationen til alle de forskellige former for »lykke«. Det vil sige den situation, man befandt sig i, når ens »hestelykke«, »mælkende«, »svinelykke«, »kornlykke« eller »gåselykke« var forgjort. I Johansens ekserptsamling, som jeg har haft adgang til, vrimler det med materiale til en sådan udredning.

I sin afhandling har forfatteren også set bort fra de teknisk etnologiske termer for de forskellige slags »hekse« og i stedet (s. 14) valgt konsekvent at bruge tidens egne termer gennem hele sin studie og tale om »trolddom«, »troldkarle« og »troldkvinder«. Ikke desto mindre opereres der gennem hele afhandlingen implicit med i hvert fald tre forskellige slags troldfolk, som vi kunne kalde for sabbathekse, malefikanter og kloge folk. Sidstnævnte term optræder ligefrem i titlen på et af afhandlingens underafsnit med titlen »Troldfolk og 'kloge folk'« (s. 88 ff.).

Derfor vil jeg gå lidt videre med min semiotiske analyse af det 17. århundredes magiske univers. Imellem de to kardinalpunkter »lykke« og »ulykke« bevæger de kloge mænd og koner sig. Øvrigheden kaldte dem »troldfolk« og straffede dem, hvad enten de brugte deres »kunster« til at gøre ondt eller godt med, men blandt menige bønder, ja, selv i adels- og borgerkredse, ansås de for »kloge« og »vise«. De kloge folk er heksenes modstandere. Forgørelse består netop i, at heksene bruger deres magt til at tage »grøden« af marken, så den giver ringere foldudbytte, eller »mælkendet« (»kraften«) af koens mælk, så den ikke kan kærnes til smør. På denne måde skaffer heksene sig selv mere korn og mere smør. Det er altså ikke kornet og mælken, som troldfolkene tager fra deres naboer, men »kraften« uden hvilken kornet ikke kan vokse, og mælken ikke kan holde sig. Når ens »lykke«, held eller sundhed på denne måde er forgjort af onde troldfolk, søger man hjælp hos kloge mænd og koner, som med »råd« og »visdom« er i stand til at forpurre heksenes onde anslag. Når

trolddommen på denne måde er tilintetgjort, vender »lykken«, »heldet« eller sundheden tilbage til den eller det, som har været »forgjort«.

Det er dog ikke så enkelt, at vi kan karakterisere de kloge folk som de onde troldfolks »gode modpol«. Mange kloge folk, og i det hele taget enhver, som bare kendte et hemmeligt »råd«, lod sig bruge til »trolddom« (dvs. sort magi). Magi var en handelsvare; der har altid har været penge i denne form for tjenesteydelser. Foruden råd for sygdom eller forgørelse kunne man mod betaling få mange andre former for hjælp hos de kloge folk. Nogle gjorde sig til af at kunne skaffe folk »lykke«, og i sådanne situationer bekymrede man sig ikke om, hvor den lykke kom fra. Andre kunne mod betaling skaffe én indflydelse hos fornemme personer, så de gjorde alt, hvad man bad dem om, magt over den elskede, så han eller hun ikke kunne modstå én, eller hævn over nogen, som havde gjort én fortræd. At være klog mand eller kone var først og fremmest et levebrød, og selv om nogle klart afviste at befatte sig med sort magi, så var der til gengæld også de kloge folk, som mod betaling synes at have været villige til hvad som helst.

Lad mig her til slut ønske præces til lykke med afhandlingen og den smukke udgivelse. Takket være den kliniske måde at tage om heksene på, har vi – midt i alle de tåbeligheder, som emnet let indbyder til – fået en afhandling, hvor alt hvad der kan siges i tal og hårde data er blevet endevendt. Det er der – mine indvendinger til trods – kommet et solidt arbejde ud af, en afhandling med interessante resultater og nye problemformuleringer, som forskningen kan arbejde videre med. Alle de bløde data, som jeg personligt ville ønske, at præces havde interesseret sig mere for, kan man imidlertid finde i den store, maskinskrevne ekserptsamling, som tillige med fotokopierne af alt det fremdragne originalmateriale er skænket til Dansk Folkemindesamling.

Dette vil jeg tillade mig at fremhæve som et eksempel til efterfølgelse, at forfatteren efter gennemførelsen af sit projekt ikke har stillet sit grundmateriale op på en hylde, men generøst har gjort det offentligt tilgængeligt for den forskning, der kommer efter ham. I denne forskning kan man nu fundere videre over, hvad vi skal stille op med alle de »bløde data«, bare for eksempel denne vise, som en af heksene fra Ribe sagde, at de brugte, når de kærnede smør i bækken:

Nu begynde vi at kærne,
det ser den bond'kone ikke gerne.
Nu kærne vi så mange pund.
– Udi denne morgenstund.
I lav den bond'kone fanger et blund.

Gustav Henningsen

KLAUS KJØLSEN: *Det Diplomatiske Fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700-1770. Organisation. Institutioner. Embeder og personale. Drift. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 133.* Odense Universitetsforlag 1991, 460 sider.

Den, der hidtil har haft brug for at orientere sig om udenrigstjenesten, dens organisation og arbejdsområder, har for perioden 1770 til 1905 kunnet gøre brug af overarkivar Klaus Kjølens fortrinlige gennemgang i jubilæumsværket *Den danske Udenrigstjeneste* fra 1970, det år da man kunne fejre tohundredåret for udenrigsministeriets selvstændige beståen. Nu kan man for den forudgående periode ty til samme forfatters afhandling: *Det Diplomatiske Fag, Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700-1770*. Klaus Kjølsten tegner sig således for mere end to århundreders administrationshistorie, og alt er det resultatet af mange års arbejde med et meget omfattende kildemateriale.*

Mens det første bind af jubilæumsværket er bredt anlagt, må det om *Det Diplomatiske Fag* fremhæves, at sigtet her har været snævrere, idet behandlingen er indskrænket til forvaltningsenhedens organisation, dens embeder og personale og driften, mens resultaterne ikke er undersøgt. Der er altså ikke tale om en udenrigspolitikens historie. Problemer omkring denne meget snævre emneafgrænsning vil blive berørt i det følgende.

Det første hovedafsnit drejer sig om udenrigstjenestens enhed. Skulle man efter læsningen være en lille smule i tvivl, er det en god idé med det samme at slå efter i sammenfatningen side 302, idet det som en hovedregel gælder, at delkonklusioner hen ad vejen ikke markeres særlig tydeligt. Men det er der altså rådet bod på til sidst.

Formelt kunne man ikke tale om nogen enhed i udenrigstjenesten i moderne forstand, men reelt, i praksis, var der tale om en enhed bestyret af oversekretæren i Tyske Kancelli, som kunne flytte rundt med sine sekretærer, der kunne gøre tjeneste både ude og hjemme, henholdsvis under betegnelsen kancellisekretær og legationssekretær. En joker i spillet var Kommercekollegiet. Her beskæftigede man sig med udenrigsøkonomiske emner, og det betød, at især konsulerne havde et dobbelt tilhørsforhold, men i øvrigt er der allerede i indledningen på side 9 gjort opmærksom på, at der er flere uløste spørgsmål med hensyn til udenrigsøkonomiens forvaltning.

Så følger to store, parallelt opbyggede hovedafsnit om henholdsvis

* Anmeldelsen er en omarbejdelse af første officielle opposition ved forsvaret den 3. maj 1991.

centralstyrelsen i København og udetjenesten. Begge følger et meget stramt skema under overskrifterne Organisation, Institutioner, Embeder og personale og Drift.

For hjemmetjenestens vedkommende behandles først problemet om overhovedet at kunne udskille det udenrigs fra den forvaltning af de tysksprogede områder, som *også* blev varetaget af Tyske Kancelli. Det viser sig, at de udenrigske anliggender *ikke* blev behandlet »kollegialiter«, altså ved kollegiestyrets vanlige »gruppearbejde«, men at oversekretæren kan siges at have stået for et ministerstyre, hvor de ansatte i kancelliet således fungerede som et sekretariat. Ministerstyret er godtgjort omkring 1750, kan sandsynligvis føres tilbage til 1730 og var muligvis gældende for hele perioden.

Vægtfordelingen mellem udenrigs og indenrigs i Tyske Kancelli tages op til vurdering, og konklusionen er, at kancelliet primært var en udenrigsstyrelse med et tillæg af indre forvaltning. Vurderingen er altså, at de udenrigsske anliggender i alt fald kvalitativt vejede tungest. I forbifarten kan man mærke sig, at forfatteren forbløffende nok også mener, at det gjorde sig gældende kvantitativt, idet der er bevaret mere i arkiverne fra Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling end fra den tilsvarende Indenrigske – side 304. Her hedder det ordret: »Mængden af bevarede sager fra TKUA er større end TKIA«. En noget dristig slutning ud fra pakkernes mængde. Og man spørger sig selv, om man uden videre kan regne med en ensartet kassationspraksis i de to afdelinger? Rent bortset fra alt det, der fra Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling i 1873 blev udleveret til Preussen?

I et følgende afsnit behandles departementsbegrebet over måske nok lidt vel mange sider, og det sker efter alle kunstens regler. Resultatet, som dog er væsentligt, bestyrker opfattelsen af klart adskilte afdelinger længe før, det i 1770 blev formaliseret ved udskillelsen af Departementet for de udenlandske Affairer.

Embedsmændene i Tyske Kancelli var perioden igennem ikke flere, end at en meget detaljeret gennemgang er mulig på personniveau. I alt 146 personer er søgt fordelt efter, om de arbejdede med udenrigske, indenrigske eller fælles sager, men det er dog først fra 1751, at en tydelig opdeling efter arbejdsområde er at spore. Et væsentligt resultat af undersøgelsen er i øvrigt en opvurdering af kancellisekretærenes betydning. De får en mere væsentlig placering, end tidligere forskning har villet indrømme dem.

Rekruttering og lønforhold er omtalt i de følgende afsnit, hvor man får meget at vide om karriere- og lønforløb for Tyske Kancellis ansatte, hvorimod det forbliver ved et par bemærkninger fra 1760 og 1771 om

lønniveauet i forhold til andre kollegier. Man mente naturligvis i Tyske Kancelli, at de ansatte andre steder var bedre aflønnet, men deres påstand underbygges ikke ved en egentlig komparation, hvilket ligger i hele bogens emneafgrænsning. Egentlige konklusioner om lønniveauet er således ikke mulige, eftersom det ville have krævet inddragelse af supplerende materiale.

Herefter er der indplaceret et særligt afsnit om sparebestræbelserne i 1760'erne, hvor pointen er den fornøjelige, at centralt placerede embedsmænd også dengang var i stand til at værgе for sig under en sparekampagne. Spareidéerne minder betydeligt om dem, Struensee senere stod for – atter en nuancering af den hidtidige opfattelse.

I det andet store hovedafsnit gennemgås den samme emnerække for udetjenestens vedkommende. Der er anvendt skrækkelig megen energi og plads på at karakterisere de forskellige stillingsbetegnelser, men datidens lidet konsekvente sprogbrug gør billedet temmelig flimrende. Det diskuteres, hvornår der kan tales om faste, permanente repræsentationer, og konklusionen er her, at sådanne vel kendes fra den senere del af Christian IV's tid, men først var blevet en fast organisation omkring 1730. Et væsentligt skridt på vejen var i 1680 udnævnelsen af seks legationssekretærer, der udtrykkelig skulle være kongeligt udnævnte for at kunne fungere som stedfortrædere. Altså en stigende vægt på kontinuitet, selvom den lejlighedsvis udsendelse i særlig anledning fortsat kunne benyttes.

Netop legationssekretærerne er interessante. Et af afhandlingens væsentlige resultater er, at de i kraft af deres stedfortræderrolle, chargé-funktionen, må vurderes at have haft større betydning end hidtil antaget. Derimod bemærker man, at der fortsat som norm var et markant socialt skel mellem envoyé'erne, der almindeligvis var adelige, og deres legationssekretærer, som lige så almindeligt var borgerlige. Legationssekretærens mulighed for at ende som envoyé var derfor i denne periode såre begrænset.

Lønudgifterne til udetjenesten er belyst blandt andet ved en førstegangsbenyttelse af de Hamborgske Faktorregnskaber, som har gjort en frygtindgydende analyse mulig – hvert femte år er undersøgt. Alene de forskellige betegnelser for løn har givet anledning til alenlange overvejelser om sprogbrugen, hvad enten det nu hed gage, salarium, gehalt, besoldung, tillæg, gebyr, sportler, ekstraordinarium, entretien, traktement, subsistence eller apointment. Man spørger sig selv, om en stor del af forvirringen dog ikke simpelthen kommer af det selvindlysende internationale præg, som udetjenesten havde. Og at den babyloniske sprogforvirring bare skyldes, at det samme kunne kaldes så meget

forskelligt alt efter, hvor man var. Konklusionen er dog i virkeligheden at læse allerede side 15, hvor det siges, at »en analyse af forholdet mellem drift og løn bekræfter Carl S. Christiansens resultat om repræsentationsudgifter og løn, og viser, at chefen simpelthen fik en pose penge til at drive sin virksomhed for«. Hertil kom så godtgørelse til rejser, dagpenge, indretning, gaver, sørgepenge, presenter og bestikkelser. Udetjenesten var dyr, og udgifterne fordobledes perioden igennem.

Om disse to meget stofmættede hovedafsnit henholdsvis om hjemme- og udetjeneste, er nok at sige, at oversigten lettes af den stramme parallelle disposition i underafsnit, men at stoffet præsenteres som »enkeltdata« anført efter hinanden side op og side ned. Man kunne med fordel have anbragt meget i bilagsform og derved hjulpet læseren ikke så lidt.

Det fjerde hovedafsnit har derimod en helt anden karakter. Her foretages en sammenligning mellem den danske og andre landes udenrigsstyrelser og resultatet er en revision af den hidtidige opfattelse. Klaus Kjølens har – sikkert med tilfredshed – kunnet skrive følgende: »Forskningens hidtidige konklusion om en dansk bureaukratisering i sin spæde vorden i 1700-tallet og forvaltningens utilstrækkelighed har ikke gyldighed for den danske udenrigstjeneste. Målt med en fælles europæisk alen var denne forvaltning fuldt ud på europæisk niveau og på enkelte punkter langt fremme. Det gælder et effektivt og velfungerende lønanvisningssystem, og den udbyggede ordning med kgl. udnævnte legationssekretærer ved repræsentationerne godtgør en bureaukratiseret forvaltning på et tidspunkt, hvor ordningen end ikke var gennemført i Frankrig, der ellers stod som et foregangsland«. Her er der polemik med andre, der har udtalt sig om administrationens historie, hvorom nedenfor.

Selve udformningen af afhandlingen om Det Diplomatiske Fag bør have nogle ord med på vejen. Det kan ikke nægtes, at de mange ophobede detaljer og en ikke ringe tyngde i det sproglige gør læsningen til en noget anstrengende proces. Det mærkelige er, at »fortsættelsen« om tiden 1770 til 1905 i Den danske Udenrigstjeneste falder langt lettere. Men der er også morsomme steder, eksempelvis det charmerende referat side 176 af nattergalekorrespondancen mellem A.G. Moltke og Bernstorff. Man griber sin franske ordbog, for at opklare, hvad der dog var på færde, for selvfølgelig citeres der på originalsproget. Det er, som det skal være. Og der er den fortrinlige beskrivelse af C.F. Temler side 96 – en morsom karakteristik og en elegant turnering. Men det må siges, at det er netop i form af et referat. På egne vegne vover Klaus Kjølens sig meget sjældent ud i den slags ting, og det er en skam.

Endelig om Det Diplomatiske Fag som publikation betragtet. Det er

en meget pæn bog. Der er tilrettelagt med stor omhu, og resultatet er gennemarbejdet, smukt og omhuen er i allerhøjeste grad også udstrakt til korrekturlæsningen.

En kritik af bogens indhold må ses på baggrund af et indtryk af stor flid, et uhyre fond af relevant kildemateriale og i det hele en betydelig indsats. Men der er, som antydnet, problemer med afgrænsningen. Det giver sig selv, at 1770 måtte være slutåret for Det Diplomatiske Fag. Der kobles her helt naturligt til bd I om Den danske Udenrigstjeneste, som netop tager sin begyndelse ved året 1770.

Derimod forekommer begyndelsesåret 1700 mindre indlysende. Forfatteren omtaler side 8, at 1660 oprindelig var sat som udgangspunkt, men at alene stoffet i 1700-tallet viste sig så omfattende, at der måtte en begrænsning til. Begyndelsen blev da sat til 1700, det år, da Christian Sehested tiltrådte som oversekretær i Tyske Kancelli. Og kildemæssigt kan man også pege på fundet af den fortegnelse over personer i udetjenesten, som er gengivet side 144-147, og som med en datering til 1701/02 for så vidt danner et godt udgangspunkt.

Det arbejdsmæssige aspekt må man naturligvis respektere og dermed den valgte periode. Det gør Klaus Kjølens ganske vist ikke selv, for der er alligevel hentet ikke så lidt stof frem fra tiden før 1700. Og man kan ærgre sig over, at der ikke blev indgået et kompromis, f.eks. ved tiden omkring 1680. Netop i det år blev ansat de tidligere nævnte seks legationssekretærer for at sikre kontinuiteten på de vigtigste steder i udlandet. Og samtidig ville de mange konsuler fra tiden omkring 1690 have fundet deres naturlige plads i sammenhængen.

Som arbejdsgangen har været, kan man forestille sig, at forfatteren med det »rigtige« slutpunkt i 1770 har arbejdet sig bagud i papirdyngerne. Detaille efter detaille er blevet registreret, notatmængden har hobet sig op, og så har der til sidst måttet en begrænsning til.

Det store arbejde med de – indrømmet – særdeles relevante kildemængder har også medført, at der ikke har været tid og lejlighed til ret mange kig til siden. Ikke alene kan denne afhandling karakteriseres som ren administrationshistorie, ren forvaltningshistorie, men arbejdet har også i den grad været koncentreret om udenrigstjenesten, at der mangler udblik til de andre dele af central- og lokaladministrationen, hvorom vi dog ved *noget*.

Man kan pege på den overraskelse, der udtrykkes side 239 over, at »spørgsmålet, hvad en dansk envoyé som diplomat fik i personlig løn, normalt ikke kan besvares, fordi beløbet indgik i en større sammenhæng«. Det er svært at blive forbavset, eftersom dette ligefuldt gælder om alle andre grupper af kongelige embedsmænd i 1700-tallet og langt op i

det følgende århundrede. Hvad en tolder eller en amtsforvalter egentlig tjente, fortæber sig ofte i det dunkle.

Tilsvarende omtales på side 96 det forhold, at mange begyndte som ulønnede medarbejdere i Tyske Kancelli med eller uden titel af kancellisekretær, og det tages som udtryk for »den interesse, der var for at få kongeligt embede i Tyske Kancelli«. Hertil er vel blot at sige, at den store iver genfindes overalt, hvor kongelige embeder var at opnå i 1700-tallets Danmark.

Disse eksempler viser noget karakteristisk. Genren er her den rene administrationshistorie, med en synsvinkel helt koncentreret om udenrigstjenesten, mens dennes placering i dansk sammenhæng først er taget op som en eftertanke. Man kan se det af den tidligere nævnte polemik, der er at finde side 15 og side 209. I modsætning til Ole Feldbæk, Grethe Ilsøe og Niels Petersen fremhæves her Udenrigstjenestens høje grad af bureaukratisering. Overfor disse forskeres mere generelt formulerede synspunkter om manglende ressourcer og om en sen bureaukratiseringsproces i 1700-tallet stiller Kjølens sit resultat: en velfungerende udenrigstjeneste med effektiv lønanvisning allerede fra 1720'erne etc. Men der er noget påhæftet ved argumentationen. Grethe Ilsøes bog om vejen til embede står faktisk ikke i litteraturlisten, men en note viser hen til Niels Petersens anmeldelse netop af omtalte bog. Man kan nok tillade sig at slutte, at Klaus Kjølens ikke er skredet til publicering af sin afhandling efter meget intense og dybtgående studier af de danske administrationshistoriske arbejder, der dog trods alt er kommet i de senere år.

En anden afgrænsning, der udtrykkeligt annonceres side 8, har også relation til det emnemæssige. Forfatteren vil som nævnt ikke beskæftige sig med det, der betegnes som »præstationer«, d.v.s. det udførte arbejde. Man kan konstatere, men egentlig ikke beklage, at heller ikke denne afgrænsning overholdes, f. eks. da Saly uventet dukker op. Det skyldes, at Wasserschele, der sad som legationssekretær i Paris, var den, der greb ind, da billedhuggeren Bouchardon havde afslået at lave rytterstatuen af Frederik V. Wasserschele formidlede kontakten til Saly og har dermed indskrevet sig på en central plads i dansk kunsthistorie. Det får Kjølens til gentagne gange at gøre indsigelse imod, at kunsthistorikerne i den grad har taget Wasserschele til sig. For han var skam en dygtig diplomat, og det bliver så dokumenteret med eksempler på side 189. En lille smule absurd, at det er ved en sådan lejlighed, at forfatteren lader sig lokke ud over den fastlagte ramme. Man havde gerne erfaret meget mere om diplomaternes arbejde.

Afgrænsningsproblematikken gør sig også bemærket i forhold til andre dele af centraladministrationen. Det siges side 79, at det ikke var

almindeligt, at embedsmænd i udenrigsstyrelsen samtidig havde embeder andetsteds, men der var enkelte undtagelser blandt de betydeligste og ledende embedsmænd. Så meget desto mere interessante er vel de, der også havde sæde i Generalpostamtet og Kommercekollegiet.

Schulin blev postdirektør i 1730 og i 1733 tillige sekretær i Tyske Kancelli. Da han i 1735 blev oversekretær slap han forbindelsen med Postvæsenet. Men det spændende er, hvad der ligger i dobbeltstillingen inden, for det er værd at hefte sig ved, at forgængeren var Christian Erlund, som oprindeligt havde gjort tjeneste på det danske postkontor i Hamborg, hvor han blandt andet havde specialiseret sig i åbning af breve, altså postspionage. Hans mange oplysninger gik via en kammer tjener direkte til Frederik IV, og så nyttig en mand havde man brug for i København, hvad der fik til følge, at Erlund endte sin karriere som direktør i Generalpostamtet. Blandt hans største bedrifter af efterretningsmæssig karakter var afsløringen af Magnus Stenbock, hvorved Christian Erlund i høj grad kom til at nyde kongelig bevågenhed, men kun til næste tronskifte. Efterfølgeren var altså Schulin, som stod Christian VI nær. Man kan – men Kjølens gør det ikke – gisne om de efterretningsmæssige aspekter i, at Christian VI fik sin håndgangne mand placeret i Generalpostamtet og siden også i Tyske Kancelli. Og H.P. Sturz beklædte på samme vis to embeder. Han var sekretær i Kancelliet fra 1765 og blev i 1769 tillige postdirektør. En del af baggrunden for dette spring i karrieren skulle være, at han og Struensee delte vogn på den kongelige udenlandsrejse i 1768-69, men til gengæld blev Sturz også revet med ved Struensees fald. Igen spørger man sig selv. Ligger der andet og mere i kombinationen af netop embeder i Tyske Kancelli og Generalpostamtet, end man ved første øjekast tror?

En postsekretær eller postkontrollør i Hamborg er endvidere i denne bog indrulleret i udetjenesten, fordi han er nævnt sammen med diplomaterne i civilreglementet, og i denne sammenhæng dukker postregnskaberne op. På grundlag af disse ses side 207-208, hvad der betegnes som »infrastrukturen i den udenrigstjenstlige hverdag«, og det sluttet på grundlag af tal for 1725, at »diplomaterne var således med et kvantitativt mål ganske klart udenrigstjenestemænd med næsten udelukkende relation til TK« Tyske Kancelli. Men der er ingen overvejelser om faktorregnskabernes repræsentativitet. Hvilket er så meget mere beklageligt, som de kun synes at udvise noget om et pengemellemværende mellem Generalpostamtet og Tyske Kancelli. For side 264 findes en omtale af refusion af brevporto til et beløb af nogle hundrede rigsdaler årligt, og sådanne refusioner er ikke med i faktorregnskaberne og den tilsvarende

korrespondance derfor heller ikke. Så spørgsmålet bliver derfor, hvor meget man kan stole på tallene side 207 til 208?

På side 28 nævnes oprettelsen af Kommercekollegiet i 1735, der som sagsområde fik udenrigsøkonomi, specielt udenrigshandelen – altså emner, der set med udenrigstjenestens øjne var et grænseområde. Der henvises til Otto Thott og hans uforgribelige tanker fra samme tid, og det konstateres, at i hans programskrift indtager udenrigstjenesten en yderst beskeden plads i forbindelse med omtale af udenrigshandel. Konsulatsvæsenet nævner Thott slet ikke. Og i øvrigt beløber det sig hos ham kun til, at man hos diplomaterne kunne indhente »en og anden kundskab«, men det var også alt. Der konkluderes på dette sted – side 28 – som følger: »Der forelå således ikke for Thott en organiseret kommerciel oplysningstjeneste i det danske diplomati til gavn for handelen, tværtimod var indsatsen meget ringe. Hvad han lægger vægt på som et middel til kommerciens velstand, er fordelagtige traktater, hvis indgåelse krævede udenrigstjenestens mellemkomst«.

Såvidt autoriteten Thott omkring 1735. Det er utvivlsomt rigtigt, men spørgsmålet er bare, om det er dækkende for hele perioden. I det følgende er der spredte bemærkninger om den ældre Bernstorffs opfattelse, og man får nærmest det indtryk, at udenrigsøkonomien fra et nulpunkt midt i perioden får større interesse under de florissante konjunkturer i århundredets anden halvdel, hvor sammenhængen mellem neutralitetsudnyttelse og udenrigspolitik er så evident og velkendt.

Men hvad med tiden 1700 til 1735, altså første halvdel af det tidsrum, dette bind dækker? Side 102 nævnes 30 favne brænde, som i 1720 årligt blev tildelt Tyske Kancelli. Det oplyses videre, at til sammenligning fik Danske Kancelli 24 favne, der gik 22 favne til Geheimerådsstuen og 20 til Kommercekollegiet. Her er pludselig et ellers ganske uomtalt Kommercekollegium kommet ind i billedet, nemlig det, som i 1704 blev oprettet, eller rettere genoprettet af Frederik IV.

Kigger man nærmere på dette Kommercekollegiums protokoller, viser en stikprøve, at kollegieherrerne her korresponderede livligt med danske repræsentanter i udlandet. Eksempelvis gik der skrivelser afsted i juni 1704 til henholdsvis v. Stöcken i Haag, Rosencranz i London og Meyercrone i Paris. Det drejede sig om opbragte skibe, altså dansk-norske fartøjer, som var opsnappet på deres vej gennem Kanalen.

I februar 1705 udsendte Kommercekollegiet en placat om manufakturister, som man søgte at lokke til Danmark. Herom gik der brev, atter til Rosencrantz i London, v. Stöcken i Haag, Grüner i Stockholm, Ahlefeldt i Berlin, Konsul Aboe i Amsterdam, agenterne i Hamborg m.fl.

Fra Kommercekollegiet skrev man altså i handels- og industrianliggende som en selvfølge til diplomater og andre repræsentanter ude i Europa. Og man kan så – naturligvis – stille sig det spørgsmål, om der blev reageret på disse henvendelser. Det er det straks sværere at svare på, eftersom der kun er bevaret protokoller, men ikke indkommen korrespondance. En enkelt diplomat, legationssekretær J.D. Grüner, er dog nævnt som forfatter til nogle relationer om svenske erhvervsforhold, og i alt fald én af disse relationer sendtes direkte til Kommercekollegiet. I et enkelt tilfælde er en dublet bevaret i Tyske Kancellis arkiv, og det fremgår heraf, at der var tale om et særdeles fyldigt materiale.

I de første år efter 1704 havde Kommercekollegiet i øvrigt et medlem med diplomatisk erfaring, nemlig Georg Grund den ældre. Han blev efter et par års forløb envoyé i Moskva, og så var der pludselig en korrespondance med ham vedrørende afsætningsmulighederne for danske manufakturvarer i Rusland og flensborgskipperes muligheder for handel på Kolahalvøen.

Mest intens og vedvarende var dog Kommercekollegiets rolle i de år i forbindelse med aflønningen af Niels Griis, som i februar 1704 blev legationssekretær i Nederlandene. Om denne spændende person hedder det side 218, at han blev aflønnet med 1000 rigsdaler – meget for en legationssekretær på dette tidspunkt – som skaffedes ved en skibsfartsafgift. Det hang sammen med hans særlige opgave, som var at tilvejebringe erstatning for opbragte skibe i Nederlandene. Denne helt usædvanlige aflønningsform fik kongelig resolution den 3. august 1705 fra Tyske Kancelli med Sehesteds kontrasignatur – og ideen skulle stamme fra Griis selv, nemlig fra hans forslag af 29. juli, stadig i 1705.

Der er blot det at sige til det, at hele det forberedende arbejde med denne skibsfartsafgift faktisk var foregået i Kommercekollegiet. Her havde man allerede sagen til behandling i marts 1705 på grundlag af Niels Griis' memorial af 9. februar og en kongelig befaling af 17. samme måned. Kommercekollegiet havde fået besked om at erklære sig, og sagsbehandlingen blev ganske omfattende. Der blev indhentet erklæringer fra københavnske købmænd, og der blev skrevet til de norske stiftskøbstæder for at høre om deres mening. Niels Griis fik sin særlige aflønning med 2½ skilling pr læst af skibe, der gik på England, Holland og videre mod vest og syd. Men eftersom han ikke havde det store held med sine underhandlinger, vrirler det siden med henvendelser herom.

Sagen var, at Kommercekollegiet i sin instruks ganske enkelt havde forholdsordre om at korrespondere med de mest betydelige handelsstæder i udlandet og at sætte sig ind i gældende traktater. Det lå altså ikke alene i luften, men fremgik også af instruks, at Kommercekollegiet ikke

alene havde ret, men også pligt til at ytre sig i anliggender vedrørende de sider af udenrigspolitikken, der havde med økonomi at gøre. Det forekommer derfor åbenbart, at dette ivrigt arbejdende Kommercekollegium i årene efter 1704 gav sig af med andet og mere, end hvad Thott fandt det for godt at skrive om i 1735. Og hermed er man tilbage ved arbejdsområdet, som det i denne afhandling alt for snævert er karakteriseret side 28. Det var nok så bredt i begyndelsen af århundredet, hvor der herskede et helt andet udenrigsøkonomisk klima end en generation senere, som det er omtalt hos Thott, hvor det er landbrugets afsætningsvilkår, der er i focus. Det er vel i virkeligheden et spørgsmål, om man som Klaus Kjølens i den grad kan sætte lighedstegn mellem udenrigstjenesten og arbejdet i Tyske Kancelli. Forfatteren har så at sige projiceret sit mere eller mindre velafgrænsede udenrigsdepartement bagud i tid, og har derfor ikke fundet andet og mere, end hvad der skete indenfor rammerne af Tyske Kancelli. En lidt farlig fremgangsmåde.

Såvidt om Kommercekollegiet tidligt i århundredet. Det fremgår klart af bogen, at relationerne hertil senere gjorde sig gældende i kraft af personsammenfald. Wasserschlebe og A.P. Bernstorff havde begge periodvis embede såvel i Tyske Kancelli som i Kommercekollegiet, hvad næppe har været uden betydning, selv om der ikke foreligger nogen mere indgående vurdering, som det også er noteret allerede øverst på side 9. Det er atter helt klart en følge af den arbejdsmæssige begrænsning, som forfatteren her har pålagt sig.

Endelig nogle bemærkninger om stedbørnene, konsulerne, hvorom mange spørgsmål kunne stilles. Kommercekollegiet fra 1704 stod også i hyppig skriftlig kontakt med disse, men det får man af gode grunde ikke noget at vide om i Det Diplomatiske Fag. Ganske vist er der nyt og nyttigt at læse side 198, hvor en række konsulater kan føres længere tilbage end tidligere antaget, men ellers er det lidt dunkelt, hvad der overhovedet var grundlaget for konsulernes virke. En generel instruks kom først i 1749 og i 1759 fastslås en indberetningspligt til Kommercekollegiet. Dette sidste helt åbenbart en indskærpelse af gældende praksis. Man kan så undre sig over, hvordan de stakkels konsuler tidligere har fundet ud af, hvad de havde af forpligtelser. Men Klaus Kjølens giver selv nøglen til svaret. På side 199 får man et godt råd, nemlig at »Udgangspunktet for en systematisk undersøgelse af de kongelige konsuler for at få tilvejebragt en oversigt over antal og opholdssted i 1670-1770 vil være en gennemgang af ansættelsesbrevene, som de findes i kopi i de kongelige åbne breve, Patenten.....«

Et sådant godt råd bør man naturligvis følge, og en stikprøve giver bid ved første opslag i bindet for 1725 i form af en bestalling for Samuel

Gottlieb Walther, som i december måned blev udnævnt til agent i Danzig. Nu var titlen altså agent, men eftersom man på side 202 har lært, at brugen af betegnelserne konsul og agent er svingende, så undrede det ikke spor, at denne Samuel Gottlieb Walther skulle betjene dansk søfart og søhandel. Endvidere havde han visse funktioner for Søetatens Generalkommissariat såvel som for »Vore Financer«, repræsenteret af Rentekammerkollegiet. Og agenten i Danzig skulle endelig fra tid til anden sende sine »Guthachten und Bedencken« til Politi- og Kommercekollegiet, som Frederiks IV's Kommercekollegium på den tid blev kaldt.

Den forventede indberetningspligt kan altså bekræftes. Men hvad med forholdet til Tyske Kancelli? Dette er slet ikke nævnt. Selvfølgelig er bestallingen udfærdiget her, men det kan man jo ikke lægge så meget i, al den stund Samuel Gottlieb Walther velsagtens var tysksproget. En sådan enkelt stikprøve er ikke meget at bygge på, men alligevel. Er det egentlig så sikkert, at konsuler og agenter entydigt kan regnes med til udetjenesten under Tyske Kancelli i begyndelsen af 1700-tallet? Det gøres uden diskussion nederst side 197.

Der findes i Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling en del indsendte rapporter, relationer også fra Danzig fra eksempelvis kommercekommissær Jacob Riese fra årene omkring 1700 og fra kommissær eller konsul J.M. Wagaard fra 1730'rne. Der er ikke nogen fra den netop nævnte Samuel Gottlieb Walther, hvilket *kunne* hænge sammen med, at han fulgte sin bestallings ordlyd efter bogstaven og konsekvent og vedblivende indberettede til Politi- og Kommercekollegiet. For så vidt er det muligt at pille ved Klaus Kjölsens forudfattede opfattelse af udenrigstjenesten, som har sin oprindelse i tiden omkring 1770, og som lidt vel håndfast presses ned over det uhyre omfattende, men alligevel så snævert afgrænsede stof i begyndelsen af perioden.

Anders Monrad Møller

ELLEN POULSEN: Jens Juel. 1-2. Katalog, malerier og pasteller. Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker. Kbhvn. Christian Ejlers' Forlag 1991. 282 + 572 sider, rigt ill. i s/h og farver, indbundet 1.000 kr.

Om 1700-tallets største danske malernavn, Jens Juel (1745-1802), har der i den kunsthistoriske forskning været påfaldende stille. Hans samtid satte ham umådeligt højt. 1800-tallets kunstkritikere så ham derimod

som en mondæn repræsentant for den galante tidsalder og anerkendte højest hans fortjeneste som forløberen for guldalderens store malere – herunder C. W. Eckersberg, som gennem sit ægteskab med Juels to døtre blev ejer af en række vigtige værker af den svigerfar, han kom et halvt år for sent til København til selv at møde. Og omvurderingen omkring 1900 og erkendelsen af hans eminente tekniske dygtighed satte sig ikke mange spor i den kunsthistoriske litteratur. Når stilheden har hersket også i de seneste halvtreds år, har det imidlertid haft en anden og mere konkret årsag. Omkring 1940 påbegyndte kunsthistorikeren Ellen Poulsen en systematisk eftersøgning og registrering af Juels arbejder i ind- og udland. I den situation venter de fleste klogeligt med at gå i gang med kunstneren, indtil registranten foreligger. Først den 14. juni 1991 kunne arbejdet imidlertid fremlægges. Men de to statelige og overdådigt illustrerede bind med gengivelser af næsten alle de henved tusind arbejder, som kendes fra Juels hånd, godtgjorde, at værket havde været værd at vente på.

Den faglige vurdering af værket må i sagens natur tilkomme kunsthistorikerne. For historikere, der arbejder med det sene 1700-tal, er der imidlertid meget at glæde sig over. I bind 1 – hvor vi får en skildring af Juels liv og af hovedlinierne i hans værk, i form af en tidligere publiceret afhandling af Ellen Poulsen – ligger værkets videnskabelige tyngdepunkt: kataloget s. 28-232 over de 884 numre i Juels *oeuvre*. For hvert arbejde – portræt såvel som landskabsskildring, og i olie som i pastel – får vi omhyggeligt at vide, hvem eller hvad billedet forestiller, datering, teknik, litteratur og proveniens; og sluttelig redegøres der for billedet selv og for de særlige forhold, der knytter sig til det. Navnlig den utrættelige eftersøgning af det enkelte billedes ejere gennem tiden repræsenterer en meget betydelig forskningsindsats, der blandt andet for identifikationerne skaber sikker grund, hvor man før har måttet bygge på antagelser. Det store bind 2 rummer gengivelser i sort/hvid eller i farve af 885 Juel-arbejder, alle af udsøgt fotografisk kvalitet; og bindet afsluttes med et velfungerende register over de portrætterede og over Juels landskabsbilleder, genrebilleder, stilleben og kopier.

Hovedlinierne i Jens Juels liv er kendte. Landsbylærerens søn fra Vestfyn kom i solid malerlære i Hamborg, og det var med en grundig håndværksmæssig skoling, han i 1766 kom til Kunstakademiet i København. Hans første bestilling fra højeste sted var at male hyænen i menageriet ved Frederiksberg Slot. En borgerlig kreds fik dog snart øje for hans talent som portrætmaler – og for hans endnu på det tidspunkt rimelige honorarkrav. Fornemmere kunder fulgte efter, og anerkendelsen som portrætmaler kom, da han i 1769 malede den unge dronning

Caroline Mathildes portræt. Billederne fra disse tidlige københavnerår og fra hans store rejse 1772-80 – blandt andet portrætterne og de vidunderlige slørede landskaber fra opholdet i Genève – hører til hans ypperste. Efter hjemkomsten blev han hofportrætmaler, optaget som medlem af Akademiet, ekstraordinær professor i 1784, og ordinarius i 1786; og han sad i Salys stol som Akademiets direktør 1795-97 og 1799-1801. Det var i disse 21 år, han med sine medhjælpere og elever producerede den endeløse række af elskværdige, vellignende portrætter, der affødte sarkastiske bemærkninger om »portrætfabrikken« – en sarkasme, der muligt kan have været velanbragt, når det gjaldt mængden – herunder de talrige kopier – men aldrig når det gjaldt kvaliteten.

Mennesket Jens Juel ved vi derimod meget lidt om. Hans elever oplevede ham som tavs og travl. Men ihvertfald nogle i samtiden vidste, at han dyrkede landskabsmaleriet »i ledige Timer og af Lyst«. Og man mærker sig, at på det yndefulde dobbeltportræt af professoren og hans unge hustru fra 1791 ønsker den feterede maler ikke at dølge sin beskedne herkomst. I den højloftede malerstue hænger kun to billeder: portrætterne af hans far, degnen fra Gamborg, og hans mor. Muligt har Juel i dette selvportræt villet antyde noget om sig selv. I et forarbejde indgik således foruden forældrenes portrætter også et staffeli med et påbegyndt landskabsmaleri.

Portrætterne – langt de fleste i den karakteristiske ovale ramme – dominerer. Det var dem, han anvendte næsten al sin tid på, og det var dem, han levede af. Det er ikke tænkeligt, at han har afvist nogen, der ville males. Derimod var der mange, der fandt hans honorarer for høje. Navnlig i den senere periode er der en overvægt af dameportrætter, hvor ægtefællen øjensynlig ikke har villet sidde for den dygtige, men dyre professor.

Det varer næppe længe, før vi får præsenteret en solidt socialhistorisk analyse af Juels kundekreds. Det umiddelbare indtryk er, at han efter hjemkomsten i 1780 overvejende arbejdede for den samme kundekreds – hoffet, adelen og hofetaten – som han havde arbejdet for før den store rejse til Tyskland, Italien, Frankrig og Schweiz. Nok vider kundekredsen sig ud. Vi møder talrige repræsentanter for det velstående borgerskab, samt officerer, embedsmænd og professorer; mange fra det ostindiske handelspatriciat har siddet for Juel, og også nogle fra de hovedrige vestindiske plantagefamilier. Men det aristokratiske element synes fortsat at dominere. Et nyt motiv bliver skildringen af den unge moder med sit barn samt egentlige barneportrætter. Også en enkelt stolt far, grosserer Peter Tutein, er afbildet med sin yngste søn, mens moderen på pendanten sidder med hænderne ørkesløst i skødet. Tidens tanker om lighed præger

portrætterne: intet i påklædningen eller i baggrunden markerer normalt deres rang og stand; og de nye ideer om hjemmet, familien og følelsen bliver en del af helheden. Den nævnte socialhistoriske analyse bør nok også komme ind på, hvem der *ikke* lod sig male af Juel. I nogle tilfælde ligger forklaringen dog lige for. Når Christian Ditlev Reventlow glimrer ved sit fravær – mens grevinden fik sit portræt – ved vi, at det skyldes, at lensgreven fandt det for dyrt.¹ Og når kronprins Frederik ikke lod sig male af sin hofportrætmaler efter 1794, skal det ikke udlægges som, at Juel var faldet i unåde. Kronprinsregenten lod sig heller ikke male af andre fra det år og indtil tronbestigelsen i 1808, hvor behovet for kongeportrætter blev uafviseligt. Han havde simpelthen for travlt – og elskede at have det.

Mange kunsthistorikere og historikere har gennem tiden nydt godt af Ellen Poulsens generøsitet, når det gjaldt oplysninger om billeder af Juel. Og nogle af beneficiarerne har fra tid til anden kunnet kvittere med detailinformationer, som kunne indgå i det store puslespil om maleren. Men de har været for intet at regne mod, hvad Ellen Poulsen har givet sine læsere af sit eget. Og dermed sat andre i stand til at se med friske øjne på Juels billeder. Denne præsentation af bogen skal derfor slutte med nogle iagttagelser om en kæmpehøj, en flagstang – og kejseren af Marokko.

Juels nok bedste danske landskabsbillede – ihvertfald det, der siger mest om det sene 1700-tals Danmark – er Prospekt af Egnen omkring Jægerspris, som han malede i 1782, og som i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet i 1988 på det nærmeste blev folkeeje.² Fra en bakke, hvor to karle og en pige kommer gående på vej til arbejdet, ser man ned over vestenden af landsbyen Neder Draabys stråttækte bindingsværksgårde og ud over de åbne marker mod Mindelunden ved Jægerspris med de mange monumenter – hvoraf to tydeligt ses – over fædrelandshistoriens fortjente mænd. En kongelig karet med hejduk og to hvide heste og med to forridere i fuld galop ruller hastigt ad den støvede landevej frem mod arveprins Frederiks Jægerspris, der ses med den blånende Isefjord i baggrunden. Kunsthistorikerne har været opmærksomme på, at der lå nogle signaler gemt i gengivelsen af den landskabelige idyl, og også at 1700-tallets tidlige danske identitet kan have påvirket motiv og detaljer.

¹ Claus Bjørn: Den gode sag. En biografi af Chr. Ditlev Fr. Reventlow. Kbhvn. 1992.

² Billedet er senest behandlet i litteraturen af Karin Kryger: Dansk identitet i nyklassicistisk kunst. Nationale tendenser og nationalt særpræg 1750-1800, s.349-51, i Dansk Identitetshistorie. 1. Fædreland og modersmål 1536-1789. Redaktion: Ole Feldbæk, Kbhvn. 1991.

Tilsyneladende har ingen imidlertid haft øje for de tankevækkende markeringer af minder fra fædrelandets oldtid, som billedet også rummer, og som Juel formentlig har haft en mening med. Fjernt i horisonten kan man således på originalen klart se det ejendommelige oldtidsmindesmærke Julianehøj: arveprinsens gave til sin magtfulde mor, enkedronning Juliane Marie, med en understregning af forbindelserne mellem den regerende kongefamilie og fædrelandets fjerne fortid. Nok så interessant er imidlertid de to store gråsten i billedets højre forgrund, som vi alle har overset i vores glæde over landsbyen, bønderne og det yndige land. Men de ligger der, i billedet – og formentlig lå de der også i virkeligheden. Juel har efter alt at dømme stået oppe på Smedebjerg, som er markeret på udskiftningskortet over Neder Draaby fra 1808.³ Oldtidsmindesmærker er ikke indmålt her, fordi de var uden betydning for agerdyrkningen, hvorimod de ude på agrene er omhyggeligt indmålt. Men på Nationalmuseets sognebeskrivelser s kortmateriale er der på det stigende terræn op mod det højeste punkt, Tyrehøj, registreret fire oldtidshøje, der må have været kendelige i terrænet i 1782. Juel har nok indrømmet sig selv en vis frihed for at få hele landskabet og alt det, han ville sige med det, med på lærredet. Men han har medtaget oldtidsgravens store dæksten som noget meningsfuldt. Han havde ikke behøvet at gøre det. Men han gjorde det. Hvis denne tolkning er rigtig, bliver billedet fra 1782 vort ældste landskabsmaleri med et oldtidsmindemærke. Hvor en maler har ment, at oldtiden var en integreret del af det danske landskab.

Et andet nationalt symbol, som det har svaret sig at kigge efter på Juels billeder, er Dannebrog. Vi ved, at det blev brugt i orlogsflåden ihvertfald siden 1500-tallet, og i handelsflåden ikke meget senere. Og vi ved ligeledes, at Dannebrog først blev indført som fane ved hærens regimenter så sent som i 1842 – ved landeværnsregimenterne dog fra 1801. Men hvornår blev det skik at flage fra offentlige bygninger, bortset fra fæstninger og fortifikationsanlæg? Og navnlig: hvornår indgik brugen af Dannebrog som et nationalt symbol i danskernes dagligdag?

Også her får et nøjere studium af Juels billeder en lille brik til at falde på plads. Maleriet er fra 1790'erne og viser udsigten fra bakken bag Marienlyst ned over Helsingør og Kronborg, med Sundet og den svenske kyst i den disede baggrund. Fra en bygning i byens vestlige udkant vajer et Dannebrog. Det vajer fra en flagstang, der er anbragt på østgavlen af det to-etagers pakhus, som en af byens matadorer, Jean Jacob Claessen, havde opført ved sin reberbane ud mod Bøddelgade – den nuværende

³ Kort- og Matrikelstyrelsen.

Lundegade – i 1792.⁴ Claessen tjente i de år gode penge på at levere tovværk og ankre af egen tilvirkning til de mange fremmede skibe, der hvert år ankrede op ved Helsingør for at betale øresundstold til kongen af Danmark. Flaget fra pakhuset kan blot have været et varemærke, synligt for skipperne ude på Sundet. Men visse ting tyder på, at det var andet og mere end det. At Dannebrog var ved at vinde indpas i dagligdagen, og at rebslagerne med deres affinitet til handelsflåden muligt var blandt de første, der inddrog det i deres fester. I 1776 fejrede det københavnske rebslagerlaug loven om Indfødsretten »med Pocalers Udtømmende, under Flagges Vayning og Kanoners Løsning«; i Aalborg var ved samme lejlighed »en Deel af Skipper-Lauget under Flagets Vajen forsamlet hos Reebslager Sr. Michel Lunge« for at feste for Indfødsretten;⁵ og da Skydebrødrene i Køge i sommeren 1799 holdt deres årlige fugleskydning med musik og pokaler, var Dannebrog også med.⁶ Der kan næppe være tvivl om, at den danske identitet, der i sidste halvdel af 1700-tallet med stigende intensitet gør sig gældende, også markerer sig i brugen af nationale symboler. Et nærmere studium af billedmaterialet i de mange lokalmuseer vil formentlig kunne bringe nye eksempler frem, når man først ved, hvad man skal se efter. Vi ved, at flagstangen *var* på rebslageranlæggets nye pakhus i Helsingør, da Juel malede sit prospekt. Ingen tvang ham til at male flaget med på sit billede. Men han gjorde det. Muligt fordi han fandt, at det var en karakteristisk detalje.

Afslutningsvis et lille bidrag til baggrunden for et af Juels billeder.

Det har været en kilde til undren, at Juel i revolutionsåret 1789 malede det store paradeportræt af enevoldsmonarken Christian 7. i salvingskrud, med krone, scepter og rigsæble. På det tidspunkt havde den form for fyrsteportræt – ihvertfald i Danmark – overlevet sig selv. Men malet blev det. Og Ellen Poulsen kan på basis af en oplysning fra kunsthistorikeren Bredo Grandjean oplyse, at billedet skulle være en gave til kejseren af Marokko. Ligesom hun kan dokumentere, at billedet i 1860 kom fra Frederiksberg Slot til Rosenborg. Intet under, derfor, at hun føler sig berettiget til at slutte sin redegørelse for det ejendommelige potentatportræt med at skrive: »Billedet nåede aldrig til Marokko«.

Indrømmet. Det lyder sandsynligt. Men billedet *har* faktiske været i Marokko.⁷ Da kejseren i 1789 krævede en særlig ambassadør med flere

⁴ Knud Klem: Jean Jacob Claessen. Blade af Helsingørs erhvervslivs historie. Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1958.

⁵ Ole Feldbæk: Fædreland og indfødsret. 1700-tallets danske identitet, s.207 og 209, i Dansk Identitetshistorie. 1, jvfr. note 3.

⁶ Gengivet s.358 i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 9: 1700-1800. Redaktion: Olaf Olsen. Kbhn. 1990.

⁷ C.F. Wandel: Danmark og barbareskerne 1746-1845. Kbhn. 1919, s.56-58 og 66.

gaver fra Danmark – og selv sendte kostbare presentere, blandt andet tre heste – kvitterede den danske konge med at sende kejseren sit portræt. En ære, som udenrigsministeren skrev, han ikke havde vist nogen anden fyrste. Men da portrættet nåede Marokko, var kejseren død; og den danske konsul fandt det under de herskende usikre forhold klogest at sende billedet tilbage til København. Og her valgte man at vende tilbage til traditionen: at skænke de nordafrikanske herskere den gave, som ingen anden fyrste end kongen af Danmark kunne give: hvide og grå islandske jagtfalke.

Ole Feldbæk

ALEX WITTENDORFF: På Guds og Herskabs nåde – 1500-1600. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 7. København, Gyldendal og Politiken, 1989. 398 s., ill.

Bedst i dette bind lykkes en række social- og kulturhistoriske essays. Det kirkelige liv efter reformationen påkalder sig tydeligt Wittendorffs store interesse, lovgivning og administration skildres sobert og solidt, nogle afsnit om sygdom, sædelighed og kriminalitet tangerer det ypperlige. Illustrationerne er velvalgte og originale og udmærker sig desuden ved at være knyttet fint til teksten.

Hvor det passer ham, har Wittendorff fået lov til at brede sig. Faktisk er det ret imponerende, at en febrilsk forlagsredaktør ikke har angrebet de alenlange afsnit med spritpen og hækkesaks. Men på et vist tidspunkt må nogen – velsagtens den strenge redaktør, hvis indsats ellers synes at have indskrænket sig til skulderklap – have ymtet om, at der også burde stå noget om den politiske historie. Denne del af opgaven er løst mere halvhjertet.

Et sted udnævner Wittendorff Paludan-Müller til Grevefejdens førende historiker. Nydeligt at komplimentere en gammel herre, der døde i 1882, javist. Men komplimenten udtrykker måske også en vis lettelse? Så behøver vi – gab – ikke beskæftige os mere med den, synes Wittendorffs indstilling at være. Med en dristighed, der heller ikke kan undgå at imponere, har han taget konsekvensen. Efter 1540, hvor hverken Paludan-Müller eller andre af de store gamle har huseret, er det slut med den politiske historie.

Sidst i bindet funderer Wittendorff over nogle generelle træk, der karakteriserer 1500-tallet. Det udnævnes til en brydningstid, præget af herskermagtens sammenbrud og genoprettelse (1523-1536), og mere

sophisticeret betegnes de administrative reformer under Christian III og Frederik II som et sammenstød mellem en gammel, folkelig, magisk-religiøs kultur og en moderne, elitær, luthersk-centralistisk enhedskultur. Et sted i begyndelsen af bindet hedder det programmatisk, at produktionen var den vigtigste faktor i økonomien og samfundsudviklingen. Ingen af disse betragtninger har dog sat sig videre spor i fremstillingen.

Det bærende i Wittendorffs bind og det, som egentlig optager ham, er ideer og mentalitet. Populært sagt: hvad tænkte bonden på, når han gik bag sin plov? Selv taler Wittendorff om 1500-tallets »virkelighedsopfattelse«, som nutidige forestillinger hindrer forståelsen af. Det er naturligvis et standpunkt, han har lov at have, men det må også være en kritikers ret at være uenig. Idéerne og virkelighedsopfattelsen svæver jo ikke frit i luften, men fungerer indenfor den politiske ramme.

Om Poul Helgesen hedder det, at han konsekvent fastholdt sit reformkatolske standpunkt. Hans krybende dedikation til Joachim Rønnow viser dog, at han udmærket forstod at tale med flere tunger. Reformationsrøret skildrer Wittendorff som et Debatklubben Danmark. Han nævner ikke, at de nye magthavere straks i 1523 bevidst satsede på en luthersk kirkeordning. Wittendorffs opfattelse er klart den mest tiltalende, men lige så oplagt urealistisk. Alle vidnesbyrd peger på, at reformationen kom fra oven. Den københavnske bekendelse 1530 tolkes rent teologisk. Det hører med i billedet, at regeringen (konge og rigsråd) stod splittet. De radikale træk, Wittendorff fremhæver, er rettet mod rigsrådets katolske majoritet. Efter 1536 fik piben en anden lyd.

Når Wittendorff er så opsat på at forstå samtidens tildragelser, er det uheldigt, at han lukker øjnene for det dynastiske element – regeringsoverdragelsen – der var den afgørende forudsætning for de uroligheder og »konfrontationer«, han ellers er så fascineret af. Grevefejden bliver mest til søvnige bisætninger og flove referater, og den enlige sensation, man studser over, fuser hurtigt af. Wittendorff nævner, at en vestjysk præstegård blev plyndret inden Skipper Clements komme. Han sigter formodentlig til plyndringen af Hemmet præstegård (se Historie 1981 s. 19-20), men den entreprenante Ringkøbingborger, der forestod denne aktion, har blot taget forskud på løjerne, inden Skipper Clements tropper nåede egnen. Der er altså ikke tale om, at nørrejderne på egen hånd satte sig op imod rigsrådsregeringen, før Skipper Clement den 14. september 1534 gik i land i Ålborg.

Man kan undre sig over, at et mindre galleri af små fadæser ikke har fået alarmklokkerne til at ringe hos nogen i de to store forlagshuse. At gøre Wien til kejser Karl V's hovedstad eller begrave Anders Billes hustru på det sydlige Langeland, var aldrig sket i den gamle Politikens

Danmarkshistorie fra 1960'erne, og hvorfor skal Søren Norby nu staves med d? Et andet fejlgreb, der nødigt skulle cementeres som den skinbarlige sandhed, er, at Wittendorff under Grevefejden overgiver Krogen til Lübeckerne. Denne overgivelse fandt netop ikke sted (se Emilie Andersen: Ditlev Enbeck s.31).

Christian III fralagde sig heller ikke ansvaret for nedhugningen af fynske bønder i træfningen på Faurskov banker. Den citerede bemærkning om, at der »desværre blev en stor hob slagne«, kendes fra en proklamation til Sjællands indbyggere og tjener det ene formål at få sjællænderne til at undlade at sætte sig til modværge under den forestående invasion. Endelig er det ukorrekt at kalde Christian II's svigersøn greve af Pfalz. Når han i samtiden omtales som Pfalzgreven (bei Rhein), skyldes det, at hans ældre broder sad på kurfyrsteværdigheden. Det pfalziske fyrstehus var en gren af huset Wittelsbach og førte titlen hertug af Bayern.

Efter Grevefejden må det kritiske opgør med den politisk-historiske ramme afblæses – af den simple grund, at den ikke findes. I hvert fald skal man have luppen frem. Wittendorff bemærker, at Frederik II i 1576 krævede og fik Bornholm tilbage før den aftalte tid, men er det korrekt? Ved traktaten i Segeberg 1526 var Bornholm blevet overdraget Lübeck i 50 år. Lübeckerne var ivrige efter en forlængelse og opnåede faktisk i Hamburgerfreden den 14.februar 1536 et løfte om yderligere 50 år. Det skete dog på den udtrykkelige betingelse, at Lübeck inden seks uger overtalte sine allierede i Danmark til at slutte fred, hvilket som bekendt ikke blev tilfældet. København overgav sig først den 29.juli. I den autoritative Lübecks historie, der udkom 1988, omtales Frederik II's traktatbrud heller ikke med et ord. Må jeg i denne forbindelse bemærke, at Wittendorff næppe har ret i, at Lübeck i 1525 modtog retten til at udnævne lensmanden på Gotland i fire år. Det er korrekt, at Lübeck nærede alle tænkelige planer om at beherske øen, men traktatens »se« må være Frederik I, ikke Lübeckerne (Danmark-Norges Traktater I s.39). Majestæt er hunkøn på tysk.

Bindets kvaliteter ufortalt, mangler der pointer og liv. Det er ikke gjort med at fortælle havfruehistorien fra Christian IV's fødsel. Måske er Wittendorff for pæn. For min skyld måtte han gerne have tyvstjålet Thomas Riis' festlige og vittige beretning om brylluppet mellem Christian IV's søster, prinsesse Anna, og den skotske kong James VI, bygget på den originale skibsjournal (Festskrift til Kjeld Villadsen s.19-21, jf. Should Auld Acquaintance Be Forgot s.266-267). Wittendorffs fade referat af den efterfølgende trolddomsaffære udmærker sig kun ved at indføje en borgmesterfrue blandt de 13 brændte troldkvinder. Her burde

han nok have lagt mærke til, at forgængerer, Cedergreen Bech, der fortæller den samme historie i den gamle Politikens Danmarkshistorie, med sikkert instinkt har droppet borgmesterfruen. Slinger kan være farlige, og det gælder ikke mindst den skrækkeligt upålidelige krønikeskriver Slange.

Wittendorffs tolkning af 1500-tallets Danmark udgør givet et originalt bidrag. Men jeg savner en Arups mere robuste sans for det danske bondefolks »mentalitet« – når det nu skal være – kombineret med embedsmandens slebne forståelse af spillet i magtens korridorer.

Mikael Venge

BENITO SCOCOZZA: Ved afgrundens rand 1600-1700. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd.8. København, Gyldendal og Politiken, 1990, 373s., ill.

Den nye Danmarkshistories ottende bind, der omhandler tiden fra 1600 til 1700, er skrevet af Benito Scocozza. Som på forhånd ventet er der tale om en særdeles velskrevet fremstilling krydret af forfatterens næsten scherfigske evne til at formulere tilspidsede pointer, der udleverer magthaverne i al deres forfængelighed og naragtighed. Men der er i høj grad mening i morskaben. Scocozza opererer, så vidt jeg kan se, med et sæt moralske begreber, der for ham er almengyldige og derfor en brugbar målestok for vurdering af menneskers gøren og laden både før og nu.

Scocozza går derved imod de tendenser i moderne historieskrivning, der primært forsøger at forklare historiske personers handlinger og mentalitet udfra tidens egne forudsætninger. Med sine håndfaste moralbegreber er Scocozza sine steder uretfærdig i sin dom over fortiden, men på den anden side må man medgive ham, at netop tendensen til at fokusere på tidens og personernes egne forudsætninger indebærer en fare for en moralsk relativisering, der kan føre til bortforklaring af selv de største forbrydelser og overgreb. Og folk med Scocozzas moralske fasthed og kompromisløse holdning til ret og uret har i høj grad bidraget til, at verden måske er blevet en lille smule mere human, selv om der også i forsegene på at forbedre verden er sket forbrydelser.

Scocozzas sympati ligger entydigt hos de undertrykte, og dem var der mange af i det 17. årh.s Danmark. Men han er samtidig aldeles usentimental. Han er udmærket klar over, at den undertrykte selv kunne være

undertrykker. Den forkuede bonde kunne være yderst brutal overfor hustru, børn og tyende. Men volden var en følge af livsvilkårene, og for Scocozza er det derfor vigtigt at indkredse den sociale vold, der var forudsætningen for den individuelle vold. Det sker bl.a. ved en eminent dygtig udnyttelse af det righoldige tingbogsmateriale. Herved lykkes det Scocozza at give marginalgrupper i samfundet som kriminelle, prostituerede, landevejenes pjalteproletariat – og kvinderne – en plads i historien. Han lever således på smukkeste vis op til rigsantikvarens programerklæring for det hele værk. Det kan ikke gøres meget bedre.

I andre henseende har bogen derimod sine begrænsninger. Scocozzas fortolkningsramme er den klassiske økonomiske-sociale. Men der er noget mærkeligt i, at mens forhistoriske arkæologer og til en vis grad middelalderhistorikere som en selvfølge inddrager økologiske forhold i beskrivelsen af de vilkår, mennesker var underkastet, så forsvinder interessen for disse aspekter, efterhånden som vi kommer op i tiden. Og det til trods for, at vi efter Reformationen og specielt i 1600-tallet ser en række økologiske sammenbrud, der påvirker livsvilkårene i negativ retning. Skovenes tilbagegang i det 17. årh. var ikke kun et problem for flåden; den betød brændselsmangel og flere frysende danskere. I øvrigt er det næppe flåden og det kongelige prestigebyggeri, der bærer hovedansvaret for træmanglen. Trods midlertidige tilbageslag som følge af krige og epidemier steg befolkningstallet kraftig i århundrederne efter Reformationen, hvad der udløste et øget pres på landets ressourcer.

Sandflugt, vandlidende marker og hededannelse var følgerne af træfældningen og forsøgene på at bekæmpe disse fænomener forøgede det daglige slid. Den bonde, der blev udkommanderet til at oprense åløb, opfattede det måske som nye og urimelige pålæg fra øvrighed og herskab og havde naturligvis ikke kendskab til den økologiske sammenhæng. Men det havde magthaverne heller ikke.

En anden begrænsning finder jeg i forfatterens summariske og hånlige nedladende fremstilling af udenrigspolitik som noget, der kun gjorde skade. Det er rigtigt, at Christian IVs militære og politiske nederlag fik frygtelige konsekvenser for Danmarks befolkning. Men nederlagene var ikke udelukkende resultatet af virkelighedsfjerne honnête ambitioner. Den svenske trussel mod det danske monarkis velfærd var reel nok, og det var legitimt af Christian IV at forsøge at imødegå den. At kongens politiske og militære dispositioner kunne få karakter af det desperate er en anden sag, men det skyldtes i høj grad et rigsråd og en adel, der af indrepolitiske grunde var mere bange for at bevæbne sin egen konge end for rigets ydre fjender. Her var der da tale om rene klasseinteresser, der sattes over rigets velfærd.

Rent ud sagt forbløffende er det at stifte bekendtskab med en fremstilling på 350 sider af Danmarks historie i det 17. årh., hvor Christianopeltraktaten af 1645 ikke nævnes. Der er dog tale om en aftale, som gjorde Danmark til en økonomisk og dermed politisk vasal af Nederlandene. Den havde afgørende betydning for de økonomiske vilkår i Danmark helt frem til Frederik IVs tid. Forfatterens distante forhold til udenrigske anliggender fremgår også af, at det udenrigspolitiske hovedspørgsmål i århundredets sidste fire årtier, nemlig forholdet til Gottorp, henvises til en billedtekst! Så vigtige begivenheder som tabet af suveræniteten over det gottorpske Slesvig i 1658 – det var ikke alene Skåne vi mistede det år – inddragelsen og besættelsen af den gottorpske del af Sønderjylland i 1684 og forliget i Altona 1689 hører vi derfor intet om.

Men det er ikke det eneste. Fremstillingen af den politiske historie i århundredets sidste årtier er uhørt tynd. Et er, at magthavere som Conrad Reventlow, Thomas von Jessen og finansgeniet C. S. Plessen ikke nævnes, men det gør det væbnede neutralitetsforbund mellem Danmark og Sverige og den udenrigspolitisk fatale spekulationshandel i 1690'erne heller ikke. Om forsvenskningspolitikken i Skåne efter 1679 er der ikke et ord.

Derimod giver Scocozza et præcist billede af de forandringer i normer og mentalitet, som var resultatet af den såkaldte »intellektuelle« revolution. Christian IV blev opdraget i en forstillingsverden, der i hovedtrækkene var middelalderlig, mens eliten hundrede år senere tænkte i kategorier, som minder om nutidens. Scocozza fremhæver Corfitz Ulfeldt som en moderne type med distance til religiøse normer og et fordomsfrit syn på traditionelle værdier. Det er jeg nu ikke så sikker på. I hvert fald savner man en stillingtagen til Vello Helks artikel fra 1987 i Kirkehistoriske Samlinger om rigshovmesterens katolske forbindelser.

Billedmaterialet er godt og ofte originalt. Billedredaktøren Charlotte Appel har gjort en glimrende indsats. Dertil kommer, at Scocozza forstår at skrive billedtekster med ironiske pointer, der understreger hans hovedsynspunkter. Til småtingsafdelingen hører, at der ikke er skygge af bevis for, at Camphuysens billede af et bondegårdsinteriør (s. 264) er dansk. Desuden døde maleren Tobias Gemperlin i 1587, ikke o. 1600 (cfr. Politikens Kunsthistorie II, s. 68).

For at runde af. Scocozzas fremstilling er inden for de områder, som interesserer ham, aldeles fortrinlig. Redaktionen har i alt for høj grad givet ham lov til at køre sit eget løb. Derved er væsentlige sider blevet udeladt. Men som Holberg og Scherfig både underholder og belærer han.

OLE FELDBÆK: Den lange fred – 1700-1800. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd.9. København, Gyldendal og Politiken 1990, 383 s., ill.

Gyldendals og Politikens nye store Danmarkshistorie adskiller sig på mange områder fra de foregående værker i genren. Det gælder også bind 9 om 1700-tallets historie, der er forfattet af professor Ole Feldbæk.

I et indledende afsnit lægger forfatteren kortene på bordet og skriver, at historikerne til enhver tid vil være påvirket af, hvad de og deres samtid betragter som drivkræfterne bag den historiske udvikling. For sit eget vedkommende har Ole Feldbæk i det foreliggende bind valgt at lægge hovedvægten på samfundets sociale sammensætning og udviklingen i produktionsstrukturen. Formålet hermed er at »se og forstå 1700-tallets mennesker i et langt og sejt udviklingsforløb, der grundlæggende bestemte deres liv og muligheder, men som de ikke selv magtede at overskue og forstå« (s. 14). Derimod er personschildringer og omtale af såkaldt markante begivenheder bevidst nedtonet.

Med denne opprioritering af de materielle vilkår og muligheder er der lagt op til en anderledes beskrivelse af Danmarks historie i 1700-tallet, end det har været tilfældet i de tidligere værker om emnet. Lad det være sagt med det samme, at der er tale om en forfriskende nyskabelse, hvor det er lykkedes forfatteren på en overbevisende måde at give læseren et klart indtryk af de lange linjer og de drivende kræfter i periodens historie. Hertil kommer et livfuldt sprog med gode beskrivelser af landskabet, produktionsformer m.m. I et oversigtsværk må man nødvendigvis bruge den brede pensel, men forfatteren har iblandet mange fine strøg, der aftegner præcise og skarpe konturer, som røber et solidt kendskab til stoffet. Et lille men sigende eksempel på de skarpe iagttagelser er omtalen af de talrige stengærder, der dukkede frem i kølvandet på landboreformerne som et ydre udtryk for de nye selvejerbønders ejendomsret. De mange gode eksempler og velvalgte citater giver teksten et frisk pust. Det er med til at gøre bogen underholdende, hvilket er nok så vigtigt for en Danmarkshistorisk fremstilling, der henvender sig til et bredt publikum.

Bogen er opdelt i to hoveddele med overskrifterne »det gamle samfund« og »det nye samfund«. Betegnelserne kunne for så vidt bruges ved behandlingen af flere andre tidsperioder, men understreger i dette bind først og fremmest den grundlæggende ændring af det danske landbosamfund, som skete i anden halvdel af 1700-tallet. Opdelingen er dog af gode grunde ikke helt strikt, da flere af de forhold, som er skildret under omtalen af »det gamle samfund« også havde gyldighed i resten af

århundredet. Det gælder bl.a. en god del af den Danmarksbeskrivelse, der findes i bogens første 100 sider.

Selv om personskildringerne er bevidst nedtonet, giver forfatteren et mere nuanceret – og forekommer det anmelderen mere rimeligt – billede af den i tidligere fremstillinger så forkætrede Christian 6. Hertil kommer også en udmærket omtale af enevældens magtgrundlag.

Som nævnt er hovedvægten lagt på den materielle og sociale udvikling. Af gode grunde spiller landbruget og livet på landet her en fremtrædende rolle i fremstillingen. Forfatteren gør her udmærket brug af de sidste årtiers forskning på området og bringer hermed meget nyt sammenlignet med de tidligere store Danmarkshistorier. I bogen gøres der således op med myten om det ineffektive danske landbrug i tiden før landboreformerne. Istedet konkluderer forfatteren, at det gamle landbrug både var rationelt og funktionsdygtigt. Det var ikke modgang, men medgang i form af den langvarige højkonjunktur, der satte ind ved midten af 1700-tallet, som fik det gamle landbrug til at krakelere. Endvidere bliver der sat et spørgsmålstegn ved hvor snærende bønderne egentlig følte stavnsbåndet samtidig med, at der bliver pillet ved tidligere tiders opfattelse af godsejerne som landbrugere. Tilsvarende er der en fyldig og god omtale af landboreformerne og deres forløbere. Det understreges, at udviklingen allerede var godt i gang, da regeringen greb ind i processen med sin lovgivning. Det er i den forbindelse ikke reformerne fra oven, men viljen fra neden til at udskifte jordene, som forfatteren særlig hæfter sig ved. Samtidig bliver læseren gjort opmærksom på, at reformerne skete på husmændenes bekostning.

Foruden den indgående skildring af landbrugets udvikling, der er en grundpille i fremstillingen, er der også flere afsnit om handel, kompagnier og kolonier. Derimod er omtalen af industri og håndværk yderst kortfattet og for utilstrækkelig.

Det er uheldigt, da industripolitikken netop fra midten af 1730'erne og i resten af det århundrede, som bogen omhandler, indtog en central rolle i regeringens merkantilistiske erhvervspolitik. Mens handlen stort set fik lov til at sejle »sin egen sø« – hvad den også kunne – søgte regeringen med alle midler at fremme den hjemlige produktion af færdigvarer. Efter oprettelsen af Kommercekollegiet i 1735 tilstræbte regeringen nu for første gang en helhedsløsning, der skulle sikre såvel den nødvendige ekspertise (indkaldelse af udenlandske manufakturister), driftskapital (Kurantbanken, direkte tilskud), som afsætning (Klædehallen, importforbud og toldforhøjelser). I modsætning til de tidligere forsøg lykkedes det da også at få en betydelig industriel produktion i gang, der kom til at sætte sig tydelige spor i København.

Flere af disse regeringstiltag nævnes ikke. F.eks. havde der været lejlighed til i kapitlet om »Danmark og Europa« s. 188-195 – der i sig selv er et godt udblik – at nævne de mange indkaldte manufakturister. Tilsvarende burde der også have været nogle eksempler på fabriksfliden og en omtale af de personer, der var beskæftiget hermed. Manglen heraf springer i øjnene, når man sammenligner med den fyldige omtale, som landbruget og handlen får, og ikke mindst fordi forfatteren som nævnt i indledningen i sit bind bevidst ønsker at skildre det danske samfunds sociale sammensætning og udviklingen i produktionsstrukturen.

I småtingsafdelingen skal nævnes, at det første kommercekollegiums virksomhed ganske rigtig blev bremset af Skånske Krig 1676-79. Men forfatteren glemmer, at det var nok så levende i 1680'erne, hvor det var arkitekten bag det store merkantilistiske fremstød, som prægede dette årti. Tilsvarende er der ikke overensstemmelse mellem billedteksten s. 142 og teksten s. 144. Det første sted står der, at Karl 12. forlod Tyrkiet i 1714 – det andet sted, at det skete i 1715.

I geografisk henseende har Ole Feldbæk lige som flere andre historikere fra det »gamle land« bevidst trukket grænsen op ved Kongeåen og koncentreret sin Danmarkshistorie om kongeriget bestående af Nørrejylland og øerne. Bortset fra den meget korte omtale af hertugdømmerne i afsnittet om helstaten er de sønderjyske forhold kun nævnt nogle få steder. At det er sket sporadisk fremgår af side 75, hvor signaturerne på kortet giver læseren det indtryk, at midtlandet og østkysten i Nordslesvig var »uopdyrket« i 1700-tallet!

Forfatterens afgrænsning af stoffet er helt legal, men det skal ikke nægtes, at den kan vække irritation blandt sønderjyske læsere. Landsarkivar Hans H. Worsøe har da også i Sønderjysk Månedsskrift anfægtet Feldbæks manglende omtale af de sønderjyske forhold, der affødte et svar fra forfatteren samme sted.

Det er ikke tanken her at gå nærmere ind i denne debat. Men den efterlader det mere principielle spørgsmål om, hvem historikerne skriver Danmarkshistorie for, og hvordan man i geografisk henseende skal afgrænse sin fremstilling.

Sønderjylland har det med billedligt talt at gå ind og ud af Danmarkshistorien afhængig af, hvilken periode den enkelte forfatter beskæftiger sig med. Ingen vil anfægte, at Sønderjylland i vikingetid og middelalder spiller en stor rolle for forståelsen af den politiske udvikling i det øvrige Danmark og dermed indtager en tilsvarende placering i fremstillingerne. Det samme gør sig uden diskussion gældende i bind om det 19. og 20. århundredes Danmarkshistorie. I en overordnet sammenhæng er det derfor utilfredsstillende, at den mellemliggende periode – og

især 1700-tallet – bliver så stedmoderligt behandlet, da læseren herved taber tråden i værket og ikke har de rette forudsætninger for at forstå omtalen af tiden efter 1830. Hertil kommer, at en moderne skildring af 1700-tallets Danmarkshistorie ifølge anmelderens mening gerne skulle henvende sig til alle danskere inden for den nuværende statsgrænse, hvoraf en del som bekendt bor syd for Kongeåen.

Problemet kan for den her nævnte periode løses ved at indføje et særligt, mere udførligt kapitel om Sønderjylland, der omhandler de punkter, hvor forholdene i hertugdømmet adskilte sig fra kongeriget, og hvor der gøres rede for, hvad der forbandt de to områder. Derimod kan andre forhold, som er fælles for hertugdømmet og kongeriget, udmærket inddrages i den øvrige fremstilling, hvilket forfatteren da også har vist nogle ansatser til.

Spørgsmålet om den geografiske afgrænsning af et Danmarkshistorisk værk i den her behandlede periode er centralt, men man skal næppe forvente enighed herom. Holdningerne vil være forskellige – bl.a. afhængigt af, om problemet anskues fra København eller Sønderjylland.

Men selv inden for den geografiske ramme, som forfatteren har afstukket i det foreliggende bind, mangler der ihvertfald en nærmere omtale af inkorporationen i 1721. Det er ikke nok, at forfatteren s. 147 konstaterer, at »et århundredgammelt politisk mål« hermed omsider var realiseret, når læserne kun bliver spist af med nogle få linjer (s. 97 og 147) om hele denne problemstilling.

Foruden forholdet til Sverige var forholdet til Gottorp det største udenrigspolitiske problem, som Danmark stod over for i de første 20 år af den periode, som forfatteren beskæftiger sig med. Det kunne nok have fortjent en mere indgående omtale og ville også have anskueliggjort det udenrigspolitiske problem, som gottorperne udgjorde frem til mageskiftetraktaten i 1773. Hertil kommer, at det også havde været relevant med en vurdering af den betydning, som inkorporationen fik for Danmark og dens praktiske gennemførelse – eller manglen på samme.

De kritiske bemærkninger skal dog på ingen måde forklejne, at der er tale om et overmåde velskrevet, spændende og læseværdigt bind af Danmarks historie i 1700-tallet. Bogen er meget stofmættet og tegner et fremragende billede af det danske samfunds gradvise og i landskabet synlige forvandling. Som sådan lever bogen helt op til forfatterens intention om, at man skal se 1700-tallets mennesker i »et langt og sejt« udviklingsforløb, der som tiden gik på afgørende vis ændrede deres livsvilkår. Hertil kommer de mange gode illustrationer og billedtekster, som forfatteren selv er medansvarlig for, og som på fortrinlig måde supplerer teksten.

LORENZ RERUP: Tiden 1864-1914. Danmarks historie bind 6. Gyldendal, Kbh. 1989, 401 sider.

Forfatteren er, som de allerfleste læsere vil vide, en erfaren, bredt orienteret universitetslærer og historisk skribent, der nok mere end nogen anden historiker i sin generation har samlet sig om studiet af denne vigtige fase af Danmarks historie. Valget af forfatter til dette bind er fagligt velbegrundet, og han har ikke svigtet forventningerne.

Den pligt til at give dette nibindsværk en dækkende og håndterlig titel, som udgiverne ikke har løst, er som bekendt i praksis forlængst blevet løst af publikum, der har valgt at hefte sig ved bogens litterære præg og oprindelige sigte: Universitetslærebogen. Der er mere at sige herom, hvad jeg skal vende tilbage til afslutningsvis. Men forlods kan det siges, at inden for de rammer, som er givet af sidstnævnte betegnelse og af de fleste tidligere udkomne bind, har Rerup ydet en dygtig og velovervejet løsning af opgaven.

Denne er vokset adskilligt – blevet både lettere og sværere – siden planerne først blev lagt (under ganske andre studieplaner) for en snes år siden – vistnok på et af de engang velkendte natlige »Scandinavian Seminars« under den nordiske metodekonference på Hässelby Slot for et kvart århundrede siden (4.-6. maj 1967). De fremstillinger, der dengang var at referere, fortolke, sammenkæde og konfrontere, var dels de klassiske oversigtsværker af Begtrup, P. Munch, Engelstoft m.fl., dels et i virkeligheden temmelig begrænset antal specialiserede bidrag. En stor plads blandt disse sidste indtog en halv snes studier om økonomisk-sociale forhold, organiseret 1930-45 under det gamle Institut for Historie og Samfundsøkonomi – bøger af Jørgen Pedersen, Georg Nørregaard, Henry Bruun, Hans Jensen m.fl. Herudover var der nyligt kommet væsentlige værker om dansk udenrigspolitik af Troels Fink og Viggo Sjøqvist, om erhvervsforhold af Skrubbeltrang, Willerslev og Cohn, samt mere specielle bidrag om kultur og opinion af Vilh. Andersen, Stangerup, Pontoppidan-Thyssen, Svend Thorsen og enkelte andre. Under dette niveau var der en del populær politisk »samtidshistorie« – partihistorier, erindringer og levnedsskildringer (kronet af Erik Henrichsens »Mændene fra Forfatningskampen«) samt talrige virksomheds- og institutions-historier – men meget lidt vægtigt stof på generelt plan.

Her er sket store ting siden 1967. Den politiske tidshistorie er blevet uddybet med Finks bog om Estruptiden, Henning Nielsens om udenrigspolitikken i de samme år samt en række store biografier om Ove Rode, Edv. Brandes, Hørup, Jac. Scavenius m.fl. Navnlig er der imidlertid kommet en lang række dybtgående analyser og oversigter til ny forståelse

og vurdering af de bærende strukturer i det gamle samfund. Jeg skal ikke opregne dem her – det er jo netop gjort af Rerup her med tilsammen 40 sider kommenterede litteraturoversigter foruden den lige så lange afsluttende bogliste (ved Jeppe Carlsen). Men blot minde om, at det samtidige billede af periodens samfundsstruktur og institutioner, som var tegnet af Scharling & Falbe-Hansen m.fl. og fulgt op af Warming, først for alvor er revideret og uddybet med de sidste 25 års mange landvindinger – om økonomi, erhverv og virksomheder fra Sv.Aa.Hansen, Hans Chr.Johansen, Birgit Nüchel Thomsen, Ole Hyldtoft, Ole Lange, Claus Bjørn og Poul Thestrup – om sociale forhold og arbejderbevægelse fra Willerslev, Jg.P.Christensen, Jens Engberg, Lahme, Bryld, N.Finn Christiansen m.fl. – om befolkningsforhold fra Kr.Hvidt og andre emigrations- og urbaniseringsforskere – om uddannelse og kultur fra Vagn Skovgaard-Petersen, Gunhild Nissen, Leo Tandrup – om politisk adfærd, parti-, vælger- og presseforhold fra bl.a. Dybdahl, Elklit og mig selv.

Perioden mellem 1870 og 1914 er altså for alvor lagt under plov af historieforskningen siden 60'erne. Noget er endda kommet til siden Rerup afsluttede sin bog i 1988 – bl.a. flere nye bidrag om tiden 1900-1920 i Festskrift til Tage Kaarsted (1989). Bortset herfra har Rerup tilsyneladende fået det hele med – læst, exerpeteret og sammenføjet det store nye materiale, der er fremkommet om dansk historie på landsplan, til et solidt og righoldigt arbejdsgrundlag for andre historikere og samfundsforskere.

Grundigt og ordentligt klarlægger bogen samfundsudviklingens hovedtræk på strukturelt niveau:

1. Væksten og strukturen i hovederhververne og i den samlede økonomi gennem landbrugets omlægning, industrialiseringen, kapital- og kreditekspansionen og tilkoblingen til verdensmarkedet. Det meste svarer her til normalskildringen af dette forløb. Man noterer dog en stærk understregning af et økologisk »push« bag intensiveringen af den animalske produktion med tilhørende gødning i stedet for kornsalgstidens »rovdrift« – en påstand, som idag betvivles af sagkundskaben og som ikke bare burde gentages. Andre vil næppe uden grund studse over at se fagbevægelsens vækst og Septemberforliget draget frem her blandt de grundlæggende kræfter bag den økonomiske vækst, mens teknologien og uddannelsen næsten ikke omtales.

2. Befolkningsudvikling, vandringer, bebyggelse og levevilkår skildres med vægten på den begyndende demografiske transition til nutidens lavere fødselstal, den voldsomme urbanisering, udvandringen til Amerika, de stigende realindkomster og udviklingen af de materielle mulig-

heder for et bedre liv, med mere fritid, mindre trange boligforhold, sundere mad og drikke, vandhaner, cykler, aviser o.s.v. At land- og bybefolkningen skildres hver for sig er fuldt berettiget, men en sammenligning af vilkårene havde nok været på sin plads – så man forstår, hvorfor så mange rejste ind til byen (og hvem).

3. »Samfundets organisering«, d.v.s. fremkomsten af alle de mange brede »folkelige bevægelser« og foreningsdannelser, som karakteriserer netop denne periode: Andelsvirksomheder, fagforeninger, husmands-, landbrugs- og erhvervsorganisationer, såvel som de mindre brødnyttige. Af sidstnævnte skildres især kirkeretningerne, kvindebewægelsen og dagspressen, enkelte andre (som freds- og skyttebevægelserne) senere i andre sammenhænge. Alt kan man ikke få med, men jeg ville have ofret noget på afholdsbevægelsen og dens problematik og på børne- og ungdomsorganisationerne, fordi de tegner vigtige linjer i holdningsmønsteret og hverdagslivet. Så ville det også have været naturligt at reflektere begrundelsen for at dvæle ved bevægelserne, som jeg ikke selv betvivler, men gerne så diskuteret: hvad gav de folk, hvad betød de for formningen af produktion, indkomstfordeling, samlivsmønstre og politik?

4. Samme spørgsmål kunne man stille ved kapitlet om politik, som Rerup tilmed har kaldt »den politiske magtkamp«: Hvad var dens bevæggrunde, mål og virkninger? Hos Rerup som hos Munch m.fl. peger indiciene på erhvervs- og klasseinteresser som drivende kræfter, og vi ved jo, at meget forstås på den formel. Men det havde været interessant og sundt for ungdommen at få det problematiseret, få slutningsgrundlaget og alternativer diskuteret. Gjaldt det om at hævne fortiden, bedre fremtiden, dukke de store eller hjælpe de fattige – gik det på ideer, klasser, miljøer, organisationer eller personer?

Afsnittet dækker en fjerdedel af bogen med sine 100 sider. Af disse bruger Rerup op mod halvdelen på en generel indføring i det politiske apparats regler og virkemåde. Det er vel udført og en god idé, fordi nutidens studenter næsten helt savner indsigt her, enddog m.h.t. dagens Danmark. Afsnittet kunne roligt være gjort større endnu (jfr. dog pkt. 5).

Men allerede som det er, får selve den politiske tidshistorie begrænset plads. Den lange og dybe forfatnings- og klassekamp fra Grundlovskampen 1866 over Estrup, Berg, Hørup og forliget 1894, social- og skattestestens gennembrud til de nye politiske brudlinjer efter 1905 er skåret ned til knap 50 sider. Det er væsentligt mindre end hos P. Munch, Engelstoft m.fl. Meget rigtigt nyt er der heller ikke at hente her for Rerups samtidige fagfæller. Blandt de mange kendte sandheder findes nok kun ganske få svipsere – f.eks. at Socialdemokratiet skulle være blevet størst i Folketinget 1913 med 32 mandater (s. 175) – Venstre havde faktisk 43. Men der

havde været god mening i at redegøre for delingslinjerne og holdningsændringerne m.h.t. kvindernes politiske og øvrige rettigheder, »ungdommens« stemmeret (valgretsaldere var jo 30 år), nærings- og fabrikslovgivningen o.m.a.

Selv de spørgsmål, der omtales, får ofte alt for lidt plads, således skattereformproblemet (s. 189, 211, 218f, jfr. s. 246-50). Det forstås ikke uden bøndernes meget kontante interesse i at få skatterne over på pengeindkomsterne – hvor de selv endnu hinkede bagefter byfolk: Skatten skulle væk fra jorden, hvis værdi kunne forøges ad denne vej, ligesom det jo faktisk skete ved en fordelagtigt ordnet tiendeafløsning. Og forbrugsafgifterne og tolden skulle flyttes fra produktionsmidler og hverdagsvarer over på byfolkenes »luksusforbrug.« Bønderne følte, at de havde krav på økonomisk oprejsning fra andre grupper, hvis pengeindkomster steg mere end deres egne.

Hertil kom, at en reform i den ønskede retning uvægerligt gennem skattebevillingsretten ville give folketinget magt over regeringen: Estrups basis var ikke bare landstinget af 1866 samt tilslutningen fra bybefolkningens flertal og Christian IX (der både agtede og frygtede ham) – den lå også i de uden lovændringer støt stigende told- og forbrugsafgifter. Og først da de ikke mere slog til, var forligets time kommet.

Overvejelser af denne type synes ingenlunde at være Rerup fremmede. Men der har været for lidt plads til dem.

5. Selve grundstrukturen i finans- og skattevæsenet findes sammenfattet under det kortere kapitel om »den offentlige sektor«, der iøvrigt skildrer central- og lokalforvaltningen, domstolene, undervisnings-, sundheds- og socialvæsenet. I det stærkt koncentrerede stykke beskrivende samfundslære savner man blik for den gamle juridiske embedsstats magtfuldkommenhed i 1800-tallet og den påfølgende ændring, da organisations-Danmark vandt indpas på beslutningerne. Og vel endnu mere en fremstilling af kommunalpolitikens substans og delingslinjer. De mange nye by- og sognehistorier skulle vel ellers have givet et grundlag for en sådan berigelse.

6. Et sidste lidt mindre kapitel om forholdet til udlandet dækker sikkerhedspolitikken, Nordslesvig-sagen og bilandenes gradvise frigørelse, men højst fortjenstfuldt udredes systematisk hele den særlige rollefordeling og beslutningsproces (incl. opinionsdannelsen), som kendetegnede dette område. Det er dog alene de politisk bestemte eller sigtende processer, som behandles. Vor passive handelspolitik er med, mens man for den voksende udenrigshandel og andre økonomiske forbindelser udad kun har enkelte spredte bemærkninger i det første kapitel. På et enkelt punkt har Rerup trådt i spinaten ved at godkende Ole Langes over-

fladiske »afsløring« af statens hjælp til rejsningen af Store Nordiske (se min anm. i HT 1982 s. 471-85).

7. Tilsidst en kortfattet opsummering af »det danske moderniseringsforløb«. Det bliver som venteligt karakteriseret som jævnt fremadskridende og relativt harmonisk i kraft af landets økonomisk heldige beliggenhed og strukturelle forudsætninger, udmærket ved en påfaldende stærk integration af de fleste befolkningsgrupper gennem de folkelige bevægelser m.v. – måske endda også på skæv vis fremmet ved den langstrakte forfatningskamp, der i høj grad blev formet af den principielt fejlkonstruerede 1866-forfatning.

8. Og til allersidst tre hvide sider i stedet for de manglende registre. Det er slemt nok at finde rundt i denne komprimerede håndbog, hvor mange sager kun er omtalt med spredte sætninger rundt omkring. Næsten umuligt er det at få glæde af redaktørens utvivlsomt velmente råd på bogens første side – at vi skal sammenholde teksten med oplysningerne i Hans Chr. Johansens bind 9 i samme værk. »Dansk økonomisk statistik 1814-1980« (1984). Brugerne af denne i sig selv fortjenstfulde publikation vil vide, hvor besværlig den er at finde rundt i, og i hvor ringe grad den er opbygget med henblik på at supplere tekstbindene. Uden registre gøres det ikke med et overkommeligt tidsforbrug. Godt, at vi har Scharling/Falbe-Hansen og Warming endnu!

Som her skildret kunne man godt her og der ønske flere emner inddraget og udførligere oplysninger. Men som håndbog og oversigtsværk rangerer bogen uden tvivl højt: Det vigtigste af det, man vidste om politiske og matrielle forhold i 1967 og det meste af det, som senere er kommet til, findes refereret med forstand. Informationsmængden er enorm, mange steder så stærkt koncentreret ved præsentationen af summariske tal og andre hårde data, at læsningen kan blive tung.

Nå, meget få har jo til dato skrevet en lærebog, som både er instruktiv, opslagsrig og nem at læse. Brugt sammen med et eller flere værker med en mere begrænset problemstilling vil Rerups bog give et godt og frugtbart grundlag i visse af universitetsundervisningens forløb – omend måske nok i færre end da bogen planlagdes i 1967.

Hvad man kunne have håbet at få udover denne gode vare var efter min mening en bevidst koncentration og fokusering om udvalgte centrale spørgsmål og fortolkningsmuligheder – en problematisering af de lange linjer og udviklingens indbyrdes sammenhænge, jfr. mine bemærkninger oven for vedr. afsnittene 3 og 4. Et lidt tilfældigt konkret eksempel kunne være det dér nævnte spørgsmål om skattepolitikken – et andet baggrunden for systemskiftet:

Fordelingssiden af skattesagen er et eksempel på mekanismer, der ikke

nåede klart frem i forgrunden af samtidens debat. Men alle kyndige vidste besked med forholdet. Hvad betød det politisk? Man vidste også, at Estrup nok provisorisk kunne bruge den oparbejdede beholdning i statskassen til formål, som folkettinget ikke godkendte, og hertil opkræve de bestående skatter – men han kunne ikke indføre nye. Hvorfor ikke? Svaret ligger – ligesom for de andre begrænsninger i provisorieregimets magt, muligheder og varighed – i tidens kultur- og holdningsmønster, i den latente opinion.

Det var værd at diskutere sådant i forbindelse med forfatningskampen, bag om både politimagt og andelsmejerier. Det er rigtigt at se bondebrugenes eksportsucces i sammenhæng med systemskiftet i 1901 – men nogen enkel og direkte kobling var der jo ikke mellem de to ting: også andre nordiske bønder blev jo ministre, skønt de nu var toldbeskyttede hjemmemarkedserhverv.

En anden central kobling, som næppe burde have fået lov til at bare at stå hen, er den tosidede forbindelse mellem lovgivning/statsindgreb og produktion/erhvervsudvikling. Det er ikke nogen let exercits, men man må vise den interesse!

Jeg kunne have ønsket mig historien skrevet mere selektivt, mere bevidst problematiserende og mindre elskværdigt eklektisk end Rerup har gjort. End ikke i litteraturgennemgangen er der lagt større vægt på at skille klinten fra hveden eller klarlægge tolkningers begrænsninger og indbyrdes forenelighed m.v. Vigtige perspektiveringer kunne være kommet nogenlunde af sig selv, hvis vor historie var blevet belyst ved sammenligninger med andre landet. Andet ville måske have åbnet sig, hvis ånds- og kulturhistorien havde været inddraget. Hvor store frihedsgrader forf. her har haft, og hvor vidt han var bundet af redaktionelle forskrifter, ved jeg imidlertid ikke.

Niels Thomsen

NIELS KÆRGÅRD: Økonomisk vækst. En økonometrisk analyse af Danmark 1870-1981. Jurist- og Økonomforbundets Forlag. Kbh. 1991. 641 s., 250 kr.

De fleste kender regeringens økonomiske model ADAM, der næsten dagligt benyttes til forudsigelser af den økonomiske udvikling og til beregning af de økonomiske konsekvenser af politiske indgreb.¹ Med

¹ Det følgende er en bearbejdet version af anmelderens opposition ex auditorio ved forsvaret.

Niels Kærgårds disputats i økonomi har vi fået en historisk ADAM. I bogen har forfatteren samlet sine bidrag til opstillingen og estimeringen af en økonomisk model for Danmark for det meste af perioden fra 1878 til 1970. Særlig værdifuld er den omhyggelige diskussion af tankerne bag, problemerne med og mulige alternativer til denne model. Senere i værket udvides grundmodellen med fyldige bidrag til den danske løn- og prisudvikling 1904-1970 samt til pengeefterspørgselens determinanter fra 1875 og 1985. Forfatteren har således sat sig et meget ambitiøst mål, og resultatet er blevet et værdifuldt pionerarbejde. Disputatsen vil være tung læsning for de fleste historikere, men med lidt tålmodighed og et vist kendskab til simple økonomiske modeller og mindste kvadraters metode vil mange dog kunne læse den med udbytte. Og bogen er værd at stifte bekendtskab med. Den indeholder en række væsentlige og spændende bidrag ikke blot til økonometrisk analyse, men også til dansk økonomisk historie.

Den økonomiske model, der bærer det poetiske navn CLEO, består af 22 »adfærdsligninger« og 26 identiteter og ligevægtsbetingelser. Den er uden priser og opdelt i to sektorer, landbrug og byerhverv. De vigtigste eksogene variable omfatter nettoudvandringen og eksporten fra henholdsvis landbrug og byerhverv. Adfærdsfunktionerne består af nogle forbrugsfunktioner, nogle investeringsfunktioner, nogle import- og fordelingsfunktioner, to produktionsfunktioner og nogle relationer for befolkningsudvikling og arbejdsudbud. »Reguleringen« sker over vandringerne fra land til by og arbejdsløsheden i byerne. Da de tidligste arbejdsløshedstal stammer fra 1903, er den samlede model først køreklar fra 1904. Dertil kommer, at »krigsårene« 1915-22 og 1940-49 ikke indgår. Det er således kun med modifikationer, at modellen dækker perioden 1870 til 1970 (81).

Kærgård vil helst se sin model som en keynesiansk variant med neoklassiske træk. Det er dog svært at udpege årsager og virkninger i et sådant sammenhængende ligningssystem. Hvis det absolut skal være, virker modellen overvejende neoklassisk. Det passer bedst med forfatterens gennemgående tese om stabile sammenhænge, med Cobb-Douglas' produktionsfunktionerne, og med den perfekte information om den nærmeste fremtid i både forbrugs- og investeringsfunktionerne, selv om han benytter den perfekte information som substitut for keynesianske begreber. Forfatterens hovedargument for Keynes er, at forbrugsfunktionerne opfører sig pænest, men dels er det i sig selv et problematisk argument, dels kan pænheden let skyldes andre, uvedkommende faktorer, som det vil fremgå nedenfor.

I det følgende er fire punkter udvalgt til nærmere diskussion: 1) Forholdet mellem økonomi og historie, 2) Modellens stabilitet, 3) Analyseperspektivet, og 4) Et eksempel på en mindre vellykket analyse.

Økonomi og historie

Først om *forholdet mellem økonomi og historie* (kap. 1). Kærgård mener, at historikere begynder med og koncentrerer sig om kilder og tror, at kilderne eller tallene taler af sig selv, mens ordentlige økonomer begynder med en god model og derefter søger data til at estimere modellens sammenhænge. I forlængelse heraf tænker han sig vist endda, at der ideelt set bør være en arbejdsdeling mellem historikere, der roder med kilder, statistikere, der sammenfatter kilderne i tabeller, over økonomer, der analyserer tabeller, til teoretikere, der søger at destillere det hele i en matematisk model.

Hvis det er budskabet, er forfatteren både for hurtig og på afveje. Han har bl.a. fundamentalt misforstået den historiske forskningsproces. Helt uprætentiøst og firkantet kan forskningsprocessen i historie, økonomi og de fleste andre fag karakteriseres på følgende måde: ved læsning af andre bliver man opmærksom på et problem, som det kunne være interessant at se nærmere på; man stiller det i relation til teorielementer, man har kendskab til; derefter læser man mere om, hvad andre har skrevet om problematikken, herunder også mere teoretiske overvejelser; hvis det stadig ser spændende ud, begynder man at indsamle og bearbejde yderligere materiale; derefter foregår der så et spiralagtigt samspil mellem materiale, metode og teorielementer, indtil man når et foreløbigt resultat, der med held kan bidrage både til en bedre karakteristik af »virkeligheden«, bedre metoder og bedre teorier. Det er vel også det, forfatteren tilstræber.

Hovedpointen er, at denne frugtbare spiralproces ikke må brydes. At den enkelte forsker hyppigt har sin styrke i forskellige led af processen, er en anden sag. Som følge af forskellige fagtraditioner vil den enkelte forsker desuden ofte være særlig fortrolig med bestemte typer af teorier, metoder og kilder. Men det betyder ikke, at den ene slags er bedre end den anden. Økonomisk historie omfatter således langt mere end søgning efter stabile makroøkonomiske relationer, multiple regressionsanalyser, Chow test og lignende, selv om disse elementer hører med i den brogede familie. Netop bredden i teorier, metoder og kildematerialer er det spændende ved økonomisk historie. Og hvis det absolut skal være, er det vel nærmest statistik, som er en hjælpevidenskab i denne sammenhæng,

ligesom det ikke er historikerne, der normalt er de største syndere med hensyn til at tro, at kilderne taler af sig selv, eller at en bestemt metode giver sikkerhed for den rette løsning.

Modellens stabilitet

Det andet gennemgående spørgsmål drejer sig om *modellens stabilitet*. Hovedformålet med bogen er ikke helt tydeligt. Forordet giver det indtryk, at formålet er en undersøgelse af økonomiske analysemetoder, mens den ret kortfattede konklusion drejer over mod det økonomisk historiske. Hovedresultatet siges her at være påvisningen af en række centrale, nogenlunde stabile og uforandrede økonomiske sammenhænge, dog ikke som i forordet nærmest helt tidsuafhængige, men fra 1878 til 1981.

Det er lidt uklart, hvad Kærgård mener med stabilitet. Måske mener han blot, at relationerne skal opfylde de almindelige regler for testning fx. med R^2 . Det forekommer dog rimeligt at stille en række yderligere krav som fx. nogenlunde de samme parameterværdier i de tre delperioder, de samme drivende faktorer, fortegn og en vis evne til at simulere bagud og fremefter. Dertil ikke for meget multicollinearitet, heteroscedacitet eller autokorrelation (forskellige former for »urene« samvariationer). Det er spændende og meget givende at følge forfatterens kyndige diskussion af problemerne med de enkelte relationer, dels for hele perioden, dels for tre delperioder med de to verdenskrige som skillelinjer. Og analysen videreføres ved at simulere med den samlede model både i selve perioden og med et par forsøg ud over perioden samt ved at udvide perioden 10 år frem. Allerede på grundlag af Kærgårds egen analyse, der ofte nærmer sig en massakre af modellen, tror jeg, at de fleste vil drage den modsatte konklusion, nemlig at ustabiliteten er det mest fremtrædende, og at en del af modellens relationer fortsat ser meget usandsynlige ud.

Et kort blik på tre af relationerne, fødevarerforbruget, nettoinvesteringerne i byerhvervene og produktionsfunktionen for byerhvervene giver et indtryk af problemerne. Især de to første relationer er forfatteren selv meget tilfreds med. Forbrugsfunktionen er en almindelig Keynes-funktion, hvor forbruget af fødevarer er afhængigt af forbruget året før og indkomsten selve året. Forklaringsgraden er høj, selv om der er en del multicollinearitet og heteroscedacitet. Over de tre delperioder er der imidlertid betydelige udsving i parameterne. Før 1914 drives relationen af forbruget det foregående år, i mellemkrigstiden af indkomsten og efter 1950 igen af forbruget det foregående år. Restleddet (niveauerne) er også

vidt forskelligt i de tre delperioder. Det gør forfatteren alt sammen opmærksom på, men det gør ikke relationen mere stabil.²

Derimod nævner han ikke, at det i det mindste før 1914 er vanskeligt ikke at få en pæn korrelation, datagrundlaget taget i betragtning. Kærgård vælger i stedet at acceptere Sv. Aa. Hansens tal »uden videre, som andre modelbyggere accepterer nationalregnskaberne fra Danmarks Statistik« (s. 69). Det er en ret umulig holdning, hvis resultaterne skal have økonomisk-historisk relevans og ikke blot handle om økonometriske analysemetoder. Han er sådant set kritisk nok, når det gælder nyere tal, men for de ældre og langt mere tvivlsomme serier opgiver han helt og tager serierne for pålydende. Sv. Aa. Hansens tal er og må nødvendigvis være gennemvævet på kryds og tværs af interpolationer. Fx. interpoleres folketallet mellem de tiårige folketællinger, mens forbruget af korn til menneskeføde anslås til 200 kg årligt pr. indbygger. Da landbrugsproduktionen selv derefter ikke er tilstrækkelig »pæn«, udjævner Kærgård den yderligere med tre-års glidende gennemsnit (s. 113). De mange interpolationer turde være stærkt medvirkende til, at næsten alle relationer har langt den højeste forklaringsgrad i den første periode. Det kan der muligvis ikke gøres meget ved, men det burde have været fremhævet.

Nettoinvesteringsfunktionen er estimeret på vækstprocenter i forlængelse af brugen af Cobb-Douglas produktionsfunktioner. De forklarende variable er nettoinvesteringerne året før og produktionen i byerhvervene. Der ser ud til at være en del multicollinearitet, og forklaringsgraden er ikke imponerende høj i mellemkrigstiden. I de to første perioder ligner parameterne hinanden, men fra 1950 bliver udseendet helt anderledes. Nu får produktionen i byerhvervene pludselig en betydelig indflydelse, mens nettoinvesteringerne året før tæller langt mindre. I forbindelse med investeringerne har forfatteren selv konstrueret kapitalserier for perioden. Disse, mere end dristige beregninger er der ikke plads til nærmere at kommentere her. Som historiker noterer man, at Kærgård har en uheldig tendens til at foretrække sekundære frem for mere primære kilder, når han står over for valget, fx. s. 78.

Produktionen i byerhvervene estimeres på en normal Cobb-Douglas funktion over vækstprocenter med kapitalen året før, arbejdskraften, råstofforbruget og et restled (tekniske fremskridt) som variable. Her bliver forfatteren selv lidt utilfreds, navnlig med resultaterne for mellemkrigstiden. Forklaringsgraden er relativt lav, og der er multicollinearitet

² Relation (14) på s. 92 har forkerte værdier. De korrekte parameterværdier og teststørrelser findes på s. 548, jfr. relation (2).

specielt mellem tekniske fremskridt og kapitalapparatet. Allerede for 1904-1914 ser parameterne lidt mærkelige ud, både for arbejdskraft og tekniske fremskridt virker de usandsynligt lave, og i mellemkrigstiden bryder relationen nærmest sammen, idet kapitalapparatet pludselig får en kraftig negativ indflydelse.

De øvrige relationer og de forskellige simuleringsforsøg giver ligeledes ret så blandede resultater, der ikke overbeviser om stabile sammenhænge. En nærliggende samlet konklusion er, at enten må datagrundlag, metoder og teorier sofistikeres yderligere, eller også ligger det historisk interessante først og fremmest i parametervariationerne. I den foreliggende form er der alvorlige begrænsninger knyttet til modellens økonomisk-historiske udsagnskraft.

Tidsperspektiv

Det tredje gennemgående spørgsmål drejer sig om *tidsperspektivet*. I kap. 6 stiller Kærgård sin model i relation til to såkaldte simple, alternative modeller. Den ene er nogle kortfattede og relativt løst formulerede ideer af nærværende anmelder, den anden den systemdynamiske model på DTH. Betegnelsen simple for disse to i øvrigt vidt forskellige modeller virker overraskende. Men lad det være. Meget kort sagt har jeg foreslået nogle mellemlange periodiseringer, som måske kunne være mere frugtbare at arbejde med. De adskiller sig navnlig fra de sædvanlige ved, at de to verdenskrige ikke danner skel. Langt hen ad vejen ligger uenigheden med Kærgård i, at han næsten altid foretrækker et meget langt tidsperspektiv og derfor har svært ved at se skellene. Kærgård har dog nu bevæget sig så vidt, at han kan konkludere, »at der muligvis kan anes tendenser til regelmæssige bølger« (s. 148).

Han kunne i øvrigt godt teste mine forslag lidt mere håndfast med sit apparat, fx. ved at sammenligne nogle opgange med nogle nedgange, eller ved at lægge 1920'erne sammen med 10 år før 1914 og 1930'erne sammen med det meste af 1950'erne. Det skulle så helst give mere rimelige parameterværdier og testresultater. I anden sammenhæng nærmer han sig denne tankegang, jfr. analysen og konklusionerne omkring renteutviklingen fra 1870 til 1975 (s. 394-97). Det er samtidig en af de få gange, hvor forfatteren selv stiller spørgsmål ved sine test. Taget som helhed er hans model dog påfaldende uegnet til at se på bølger og slet ikke innovationsbølger. Tekniske fremskridt er en fast faktor, der er ingen relative priser, der mangler en accelerator o.s.v.

Der er i det mindste fire grunde til at lægge hovedvægten på en mellemlang analyse i stedet for et meget langt tidsperspektiv. Det lange

tidsperspektiv giver nogle frygtelige måleproblemer, da indholdet i begreberne i begyndelsen og slutningen af perioden er helt forskelligt. For det andet passer en mellemlang periode væsentlig bedre til datidens beslutningshorisont. For det tredje bliver resultatet let nogle brede og meget diffuse forklaringsvariable ved et langt tidsperspektiv. For det fjerde er normale statistiske test næppe særlig velegnede ved meget lange stræk.

Det gælder fx. behandlingen af kurven over BFIs udvikling fra 1818 til 1975 på s.132. Kærgård konkluderer her, at denne kurve viser en fantastisk jævn langsigtet udvikling, og stabiliteten bekræftes ved en portmanteau-test. Det umiddelbare visuelle indtryk snyder imidlertid. Ser man nærmere på serien, vil de fleste se et brud o. 1840, et nyt brud i midten af 1890'erne og endnu et brud i slutningen af 1950'erne. Inddrages befolkningsudviklingen, kommer bruddene endnu stærkere frem. Sagt på en anden måde, får Kærgård her vel hurtigt og uden at blinke aflivet både overgangen til vedvarende vækst, til Sv. Aa. Hansens accelererende vækst og til efterkrigstidens højvækst. Det er naturligvis testen, som er for ufølsom.

Økonometriske metoder før 1870

Den sidste problematik falder lidt uden for disputatsens hovedkerne. Kap.16 skal demonstrere *økonometriske metoders brugbarhed før 1870*, og udgangspunktet er min serie over dampmaskinernes hestekræfter i hovedstadens industri fra 1840 til 1875. Med støtte i denne serie og to andre kriterier har jeg foreslået et skel omkring 1865, bl.a. karakteriseret ved, at den relative vækst i hestekræfterne går ned på et lavere niveau, en dæmpning som tages som en grov indikator for udviklingen i den københavnske industris kapitalintensitet. Kærgård udsætter denne serie for et heftigt bombardement af statistiske metoder til at lokalisere brudtidspunkter, hvorved han når frem til, at bruddet snarere skal placeres i 1858-59 med et interval på ca. 3 år til hver side. For at udbygge og styrke analysen fremlægger han derefter en vifte af velkendte serier, der kunne have lidt med sagen at gøre. Snart samler han sig dog om 7 serier, som bliver underkastet en principal komponent analyse. Én komponent klarer langt det meste af variationen, mens resten stort forklares af seddelomløbet. Det andet resultat er, at der viser sig at være et voldsomt brud i form af en ekstrem høj vækst fra 1857 til 1859 (s.448). Vist nok to lærestykker beregnet på at vise historikere, hvorledes de burde analysere deres data.

Jeg er bange for, at Kærgård i stedet for et tendensskift blot har fanget

den velkendte krise i 1857. Det er i øvrigt karakteristisk, at han ikke forsøger at høste resultaterne af sine beregninger. Hvis den eksplosive vækst fra 1857 til 1859 havde et reelt indhold, ville det betyde en revurdering af en pæn del af den danske industrihistoriske forskning. Allerede umiddelbart ser det imidlertid lidt mystisk ud med et sådant eksplosivt opsving i disse år i skyggen af krisen i 1857, et gennembrud som ikke tidligere er bemærket hverken af historikere eller økonomer, måske med Richard Willerslev som en delvis undtagelse. Hvis Kærgård havde sammenlignet med Sv.Aa.Hansens BFI tal for industrien, ville han også ane uråd. Ved eftersyn viser det sig, at bruddet ikke har noget med den københavnske industri at gøre, og at det i det store og hele drejer sig om en illusion.

Af de 7 serier på s. 447 har kun serien om mekanisk kraft nogen direkte relation til hovedstadens industri, og den bliver helt overdøvet af de øvrige serier, der domineres af stort set de samme brandforsikringstal. Det gælder nr. 2, nr. 3 og for en væsentlig del også nr. 1. I brandforsikringerne udgør industrien en minimal del i forhold til andet erhvervsbyggeri og især boligbyggeri, der endvidere ofte er faseforskuet i forhold til erhvervsbyggeri. Forfatteren har således fået neddæmpet en rimelig god serie med tre mindre gode serier, der for en væsentlig del har samme ophav. De øvrige serier har selv fjernt ude kun meget lidt at gøre med Københavns industri.

Alligevel virker bruddet 1857-59 mærkeligt. Det ser ud, som om en række ubehageligheder har sværget sig sammen mod forfatteren. Hovedårsagen til miseren ligger formentlig i, at bygningsejerne fra d.6.febr.1857 fik mulighed for et tillæg på 10% på vurderingen til brandforsikring, et tillæg som også benyttedes ved fremtidige nybygninger. Desuden er en del af byggeboommet i 1857 blev skubbet fremefter, dels fordi noget først blev forsikret lidt senere, dels fordi Kærgård har skubbet Falbe-Hansens tal fra 1857/58 til 1858. For forstæderne savner Falbe-Hansen tal i 1856 og 1857, en mangel som kan være kommet med i beregningerne. Endelig har flere af Sv.Aa.Hansens BFI serier nogle mærkelige udsving, der formodentlig er beregningsmæssigt påvirket af prisfaldet og den valgte lønserie. Nogen uforsigtighed og overdreven tiltro til de valgte økonometriske metoder har således ført forfatteren på vildspor.

Der er knyttet en interessant økonomisk-teoretisk historie til disse serier over brandforsikrede bygninger (s. 444). Med støtte i dette materiale argumenterede cand.polit. Viggo Schou i 1911 for det, der i dag kaldes Kuznets-bølger og halve Kondratieff-bølger, d.v.s. 20 år før nobelprista-

geren Simon Kuznets.³ Schous synspunkter blev imødegået på det heftigste af datidens nationaløkonomiske autoriteter på Københavns Universitet. En yngre økonom eller historiker med interesse for økonomiske bølger burde engang se lidt nærmere på Schous arbejde.

Disse kritiske kommentarer rokker imidlertid ikke ved, at Kærgårds disputats er et værdifuldt pionerarbejde, der indeholder en række væsentlige og spændende bidrag til dansk økonomisk historie. Hovedfortjenesten består i opstillingen af en økonomisk model for Danmark i en meget lang periode. Udover at være udgangspunkt for en yderligere sofistikering, kan modellen bruges til en række interessante økonomisk-historiske analyser. Ligesom Kærgård mener jeg, at dansk økonomisk historie i det hele taget udgør et stort og frugtbart område for anvendelsen af økonometriske metoder. Omend de økonometriske korsfarere, ligesom Skt. Olav på forsiden, undertiden drager vel hurtigt frem og kommer på vildveje. På den anden side er der ikke vundet noget ved, at en bestemt økonomisk eller historisk skole, eller en bestemt type af teorier, metoder og kilder monopoliserer økonomisk historie. Kærgård har heller ikke overbevisende demonstreret, at det er stabile sammenhænge, som dominerer den økonomisk-historiske udvikling. I forlængelse heraf er der grund til at være særdeles skeptisk over for at bruge CLEO som et langsigtet prognoseværktøj.

Ole Hyldtoft

³ *Viggo Schou: Byggevirksomheden i Danmark i de sidste 75 år. Slagelse 1911.*

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel 4. jan. 1991. Redaktion HARALD ILSØE og BENT JØRGENSEN. Det Kgl. Bibliotek og Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1991. With Summaries in English or German, I-XIV + 280 ss. ill. Kr. 225,- + moms.

»Ploven« og »pennen« må vel symbolisere dr. Gissels indsats som landbohistoriker og biblioteksmand. 14 af festskriftets 18 afhandlinger har dog berøring til landbohistorien og til Gissels indsats i det nordiske ødegårdsprojekt; en plov har større vægt end en pen! Som helhed betragtet er der tale om gode og kyndige refleksioner. Da festskriftgenren får skyld for at »begrave« bidrag af undertiden høj videnskabelig karakter, vil en kortfattet præsentation af de enkelte være formålstjenlig.

Siden 1977 har Gissel som leder af Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling virket i grænsefeltet mellem arkiver og biblioteker. Fra dette grænseområde har festskriftet 3 bidrag: C. Rise Hansen (Missionær Chr. Fr. Johs. Beckers Indiensfærd) udgiver den unge missionærs rapport om sin rejse i 1869, vist som den første dansker gennem Suezkanalen til Indien, hvor han døde umiddelbart efter sin ankomst; Vello Helk undersøger indførslerne i Fr. Stauds stambøger 1789-1803 (På sporet af tabte stambøger) og antager, at kun $\frac{1}{4}$ af det oprindelige stambogsmateriale er bevaret og Harald Ilsøe kuldaster kronologien i v. Mörsebergs i visse afsnit forfälskede skildring (En malteserridder i Norden. Augustus v. Mörsebergs rejseskildring 1592). Med Erik Petersens beretning om Flatøbogens forberedte men aldrig gennemførte optræden på Verdensudstillingen 1893 i Chicago (Om Flatøbogens Vinlandsrejse) får vi et stykke bibliotekshistorie om »kustoder«, national forfængelighed og politikeres gøren brug af kulturminder.

K. E. Frandsen præsenterer udviklingen fra 1680-erne til idag i Gissels bopælskommune (Tåstrup Valby. Fra landsby til trafikkorridor). Sölve Johansson (Öland och Falster. Några landsbystrukturella jämförelser) sammenligner landskifter på Öland og på Falster og forsøger en relativ datering af »Tegskiftets« indførelse på Öland. Eino Jutikkala afdækker forløbet af en plettyfus epidemi forårsaget af misvækst (Massdöd och ödeläggelse under katastrofåren 1696-97 i Finland), der bl.a. havde den også i Danmark observerede virkning at klassen af besiddelsesløse forsvandt med de overlevendes overtagelse af ødegårdene. I festskriftets andet finske bidrag (Den världsliga frälsejordens lokalisering i Finland under medeltiden och 1500 talet) konstaterer Elljas Orrman, at den finske adels middelalderlige besiddelser lå i kystnære egne på littorinafladen,

mens adelsgodserne senere bredte sig uafhængigt af naturbetingelserne overalt i de sydlige provinser.

Erland Porsmose (Foldtal og kornproduktion) plæderer for at foldudbyttet i ældre tid ikke beregnes ud fra forholdet mellem udsæd og høstmængde men baseres på den gennemsnitlige tiendeydelse, da jordernes besåningsevne har varieret. Wolfgang Prange (*Die Mark Goldes in Angeln*) beregner omfanget af den højmiddelalderlige jordvurderingsenhed mark guld, som endnu i 1600-årene var i brug i Husby-, Ny- og Uggelherreder i Angel, i forhold til gårdstørrelser, udsæd og areal og med de ikke kompatible jordvurderingsenheder i ottingmål. Jørn Sandnes (*Utmærksdrift og ressursutnyttelse i Norge i eldre tid*) understreger forskellen mellem i nord- og sydsandinavisk landbrug med påvisning af den betydning udyrket land havde i Norge mht. høslæt (og jagt). Vinterfoderet var landbrugets minimumsfaktor. Sandnes mener at sæterdriften er af eftermiddelalderlig dato. Ifl. Erik Ulsig (*Landboerne i Skæring*) var Skæring i 1680-erne i strukturel henseende et relik af den højmiddelalderlige godsstruktur med landbogårde omkring en brydegård. Mogens Weitemeyers afstikker til det kunstvandede mesopotamiske landbrug i 2. årtusind f. Kr. (Landbrug i Mesopotamien) er bidrag til debatten om tilsaltningens betydning for jordens dalende ydeevne. Endelig forelægger Eva Österberg eksempler på afhændelse af ejendom uden for slægten i 1600- og 1700-tallet (*Land Transactions. Symptoms of Crisis or the Emergence of Capitalism in Swedish Peasant Society*) og argumenterer for, at afhændelser til ikke beslægtede fik større sociale følger for lokalsamfundet i 1700-tallet end tidligere.

Ødegårdsprojektet trak på bistand også fra stednavneforskere og arkæologer. H. V. Gregersen (*Om reciproke stednavne i det sønderjyske*) forsøger at udsondre navnetyper, der afspejler oprindelig sognesamhørighed; Bent Jørgensen (*Navne og forsvundne bebyggelser*) konstaterer tab af marknavne allerede i løbet af middelalderen og tilmåler ikke danske marknavne høj alder rækkende fra landsbygrundlæggelsen. Viggo Nielsen foreslår fredning af oldtids- og middelalderlige dyrkningsspor i Østdanmark (*Øde marker. Om bevaringen af et kildemateriale*). Endelig fører Bente Holmbergs lystvandring (*En filogisk vandring omkring navnet Gissel*) hende bl.a. til indskriften »Asugislas« på et spydkraft fra Kragehul-fundet (ca. 350-550).

Det er en varieret og smukt sammensat buket af bidrag, som redaktionen og den tidligt afdøde Marton de Hartanyi fik bundet til Svend Gissels halvfjerdsårsdag.

Michael Hertz

HARRY HAUE, KRISTIAN HVIDT, INGRID MARKUSSEN & ERIK NØRR (red.): *Skole – Dannelse – Samfund. Festschrift til Vagn Skovgaard-Petersen* 31. maj 1991. Odense University Studies in History and Social Sciences 134. Odense Universitetsforlag, 1991. 277 s., ill.

På sin tres års fødselsdag fik Vagn Skovgaard-Petersen overrakt dette smukke og indholdsrige festschrift. Dets fortjeneste er, at de 25 bidrag alle beskæftiger sig med aspekter af uddannelse i bred forstand. Til de mange danske bidrag slutter sig interessante artikler fra og om Norge, Sverige og Island.

Kronologisk spænder bogen fra *Non scholae sed vitae. En programmerklæring for latinundervisningen ved Sorø Akademi* i 1640'erne (af Karen Skovgaard-Petersen) til *Historiens plass i pedagogikkstudiet ved universitetet i Oslo* i vore dage (af Knud Tveit). Geografisk rækker festskriftet fra *Planer og virkeliggørelse. Om oprettelse af en borgerskole i Køge 1808* (af Grethe Ilsøe) til »*De kom, så og lærte*«. *Fire danske pædagoger på besøg i USA før 1900* (af Hans Priémé). Og den tematiske spændvidde illustreres af, at der indgår glimrende artikler som *Viden, fag og dannelse. Nogle refleksioner om den offentlige skoles opdragelse og undervisning af børn* (af Ingrid Markussen) og *Debatten om gymnasieskolernes biblioteker 1918-22. Fra forskningsbibliotek til pædagogisk studiesamling* (af Erik Nørr).

Festskriftet indeholder endelig en værdifuld bibliografi over Vagn Skovgaard-Petersens skriftlige produktion. Denne afspejler hans fortjenstfulde virke som underviser, forsker og organisationsmand.

Erik Gøbel

Forskning i statens arkiver. Bibliografi over bøger og afhandlinger skrevet af arkivarer ved Rigsarkivet, landsarkiverne og Erhvervsarkivet i deres forskningstid og udgivet 1980-1989. Ved Ole Degn. Rigsarkivet, G.E.C. Gad 1991. XVII + 118 sider.

Man bør absolut mærke sig den fuldstændige titel for ikke at gå galt i byen. Det er arkivarernes årlige indberetninger om de trykte resultater af deres 2/7-dels forskningsforpligtelse, der ligger til grund for denne produktionsstatistik for et tiår omfattende ikke færre end 33.935 sider bøger og afhandlinger. Ganske vist har velinformerede iagttagere da ikke et øjeblik været i tvivl om fliden og publiceringsiveren indenfor arkiververdenen, men man kan jo godt ane baggrunden for denne kvantitative markering af forskningsprofilen. Ikke mindst er det slående, at der med synlig tilfredshed sammenlignes med den åbenbart noget lavere produktivitet ved de historiske institutter på landets universiteter, hvor der ifølge årsberetningerne ikke præsteres sidetal i samme størrelsesorden.

Alt er således på det bedste, når det gælder forskning i statens arkiver, og dog hviler der et lidt ufrivilligt komisk skær over en publikation som denne. Det får være, at den ivrige udgiver har overset, at en af statens arkivarer bærer præcis det samme navn som sit fædrene ophav. Produktionstallet er derved helt uberettiget øget med 132 sider således fejlanbragt skolehistorie. Men pyt med de lånte fjer. Det skinner mere i øjnene, at den retmæssige fjederham er så utroligt dunet forstået på den måde, at talrige bidrag på blot et par sider vel dårligt kan karakteriseres som andet end notiser. Ganske vist er aviskronikker og populære bladartikler ikke medtaget, men alligevel synes man uvilkårligt, at der publiceres for meget for småt, og at ordet forskning om alt dette kan forekomme lidt vel pretentiøst. Men vel, arkivarerne har nu dokumenteret deres produktivitet, og udgiveren kan i sin næste forskningsrapport indplacere 135 sider bibliografi, som igen til sin tid kan indgå i produktionsstatistikken for 90'erne. Eller måske kræfterne kunne samles om den almindelige, danske historiske bibliografi, der bl.a. fortegner resultaterne af al forskning i statens arkiver?

Anders Monrad Møller

Erhvervsarkivets Arkivoversigter Bd. 1. Virksomhedsarkiver fra landbrug, industri og håndværk m.v. Ved Erik Korr Johansen. Erhvervsarkivet 1991. 253 s.

Som det sidste af statens arkiver har Erhvervsarkivet påbegyndt udsendelsen af en række »guider« til glæde for brugerne af de i alt ca. 50.000 hyldemeter, som magasinerne rummer. Man kan undre sig over, at så nyttigt et initiativ ikke er taget for længe siden, men forklaringen ligger lige for. Siden 1949 har interesserede løbende været underrettet om tilvæksten i kraft af de årlige oversigter i Erhvervshistorisk Årbog. Efterhånden er det blevet lidt vel mange bind at arbejde sig igennem, så tiden har været moden til en samlet guide, begyndende med den foreliggende, der dækker virksomheder i fremstillingserhvervene, altså landbrug, industri og håndværk.

Al den stund, en grundig forberedelse hjemmefra er alfa og omega for den arkivbruger, der vil have optimalt udbytte af sin tid på læsesalen, kan udgivelser som denne ikke prises i toner høje nok. Ret beset burde guider såvel som egentlige registraturer have lov til at veje tre-, fire- eller femdobbel, når arkivarernes samlede publiceringsvirksomhed gøres op, men desværre er prestigen ikke altid ligefrem proportional med nytten. Dette første binds nedfotograferede skrivemas kinesats signalerer en nøjsomhed, som, hvis der var tale om en privat virksomhed, nok nærmest ville give anledning til bekymring over kreditværdigheden.

Men indholdet er ellers godt nok. Branche for branche er virksomhederne ordnet topografisk, og der gives kort og koncis besked om åremål, antallet af arkivenheder og stikord om indholdet. Med de gode registre er det, hvad man har brug for. Om tilgængeligheden er intet specielt oplyst, men som forordet udsiger, gælder enten de sædvanlige regler for statens arkiver, eller også er der truffet specielle aftaler med de afleverende virksomheder. Brugerens erfaringer viser, at der på Erhvervsarkivet hersker stor liberalitet i denne henseende.

Det overblik, som denne udgivelse muliggør, resulterer endvidere i en iagttagelse af megen selvfølgelighed. Det har absolut betydning på både godt og ondt, at Erhvervsarkivet ligger, hvor det ligger. Hovedlandet er nu engang blevet hovedlandet, når det gælder erhvervsarkivalier. Tæller man eksempelvis op for gruppen Bygge- og anlægsvirksomhed, bliver resultatet, at ørne alle inclusive - er repræsenteret af 58 virksomheder, mens de jyske er noget nær dobbelt så mange, nemlig 115. Dette skal ses som en konstatering og slet ikke som en bebrejdelse. Men det giver stof til eftertanke.

Anders Monrad Møller

Rule Britannia – De britiske Øer 1688-1990. Den jyske Historiker nr. 54-55, 1991. Aarhus Universitetsforlag, Århus 1991.

Den fjerde bind i DJH's række af komparative nationstatsstudier (Italien, Tyskland og Frankrig har tidligere været behandlet) har The United Kingdom's nyere historie som emne. 7 forfattere har delt tiden efter *The Glorious Revolution* imellem sig, og har dels givet et rids af hovedlinierne i Storbritanniens historie i perioden, dels inkorporeret en række vigtige diskussioner fra den nyere britiske historikerdebat i deres fremstilling.

Forfatterne knytter her først og fremmest an til de historikere, der har fremhævet den britiske stats autoritære og imperiale snarere end demokratiske

karakter; som har betvivlet, at det 19. århundrede var domineret af den industrielle middelklasse, og som har betonet UK-statsdannelsens multinationale karakter. Hugh Kearneys bog fra 1989: »The British Isles. A History of Four Nations«, der skildrer britisk historie som et samspil mellem engelske, walisiske, skotske og irske historier, traditioner og identiteter, har på dette sidste punkt virket som inspirationskilde.

Blandt enkeltbidragene er det Bernard Eric Jensens meget fine afsnit om det engelske imperium 1688-1850, der kommer nærmest idealet om en sådan geografisk »flerperspektivisk« gennemgang af debatterne om periodens politiske og økonomiske omvæltninger. I den anden ende af historien, i Ulf Hedetofts afsnit om 1980'erne, analyseres Thatcherismens »'britiske' diskurs« som bl.a. et forsøg på at fastholde det sydøstlige Englands hegemoni over periferien. Derimod er der en tendens til, at randområderne og dermed det multinationale perspektiv glider i baggrunden under behandlingen af tidsrummet 1850-1979. Det irske spørgsmål diskuteres nok i forbindelse med de politiske kriser omkring århundredeskiftet, og Uffe Østergård givet et separat kort rids af irsk historie i det 20. århundrede; men spørgsmålene om Wales' og Skotlands placering i UK, den mere eller mindre totale integration mellem disse områders økonomier og den engelske, om graden af tæthed i forbindelserne mellem periferiens eliter, partier og fagbevægelser og deres engelske modstykker, eller om betingelserne for vækst eller fald i nationalbevidstheden i de to områder, tages ikke op for alvor.

Til gengæld skrives der godt om de enkelte tidsafsnit ud fra de synsvinkler, der har optaget britiske historikere i de senere år. Finn Mygind behandler de indre forhold 1850-1914 med vægt på diskussionen om, hvordan den sociale struktur og de sociale og økonomiske værdisæt i Storbritannien adskilte sig fx fra de tyske. Jens Chr. Manniche giver en pædagogisk klar oversigt over synspunkterne på den britiske imperialisme i samme periode. Niels Arne Sørensen behandler krise og konsensustendenser i perioden 1914-1951, og Henrik Halkier analyserer i et tæt og godt integreret afsnit den politiske og økonomiske udvikling i årene mellem Attleeregeringen og Thatcher-tiden ud fra »decline«-problematikken.

For alle afsnit gælder det, at der er meget at hente for læseren, både i fremstillingen og i de overordentligt nyttige historiografiske gennemgange. Det er dog værd at tænke over, hvilke konsekvenser forfatterens valg af pejlemærker har haft for balancen i fremstillingen. Optagetheden af den stærke stat, ideologiske hegemonier og identitetsdannelse giver en tendens til at betone »high politics« og fører somme tider til en næsten vellystig svælgen i aristokrati, eliter, public schools, militær, flag og nationalsymboler. Der bliver dermed forholdsvis lidt plads til debatterne om de folkelige vilkår og oppositionelle bevægelser på de Britiske Øer, eller til diskussion af de liberale, radikale og socialistiske traditioner i britisk politik.

Der er grund til at glæde sig over, at der nu foreligger en indføring i historikerdebatterne om fortolkningen af de Britiske Øers nyere historie, der er skrevet på dansk. Begivenheden får én til at reflektere over, i hvor høj grad det mærkes, at artiklerne er skrevet af ikke-britiske historikere. Forfatterne har, må det siges, ikke selv gjort et dansk ståsted til nogen pointe. Deres sigte har været at præsentere den britiske historikerdebat ud fra dennes egne forudsætninger; og resultatet er af en kvalitet, som gør bogen til en oplagt inspirationskilde for undervisere og for enhver med interesse for britiske historie. Som læser kan man herefter sætte fantasien i sving og tænke over, hvad der kunne komme ud af at

koble den litteratur, der findes om britisk-skandinaviske relationer, især de økonomiske, eller den komparative forskning f.eks. som skandinavisk-britisk uddannelseshistorie, arbejdsmarkedsudvikling og socialpolitik ind i en skildring af nyere britisk historie med et bevidst »udefra« perspektiv.

Der er endelig grund til at henlede opmærksomheden på, at indlæggene fra et dansk-britisk seminar i 1991 om det moderne United Kingdom nu er tilgængelige i et særnummer af tidsskriftet *Culture & History* (nr. 9/10, København, Akademisk Forlag, 1991). Det har titlen »Britain: Nation, State, and Decline« og indeholder dels indlæg af nogle af bidragsyderne til »Rule Britannia«, dels essays af nogle af den britiske debats hovedpersoner: Hugh Kearney, J.C.D. Clark, og Andrew Gamble.

Jørgen Sevaldsen

OLDTID OG MIDDELALDER

Antik Ekonomi. Tematiska studier av den antika ekonomins karaktär och utvecklingsmöjligheter. Bertil Andersson (ed.). Jonsered, Poul Åströms förlag, 1991, 339 s.

Den antikke økonomi har længe været genstand for heftig debat blandt internationale antikhistorikere, men det er sjældent, at dette emne – i bogform – præsenteres for fagets skandinaviske studenter. Denne manko samt ønsket om at lade studenterne møde forskningsdebatten i dens oprindelige klædning har ført til ovennævnte udgivelse. Bertil Andersson og Ingemar Nygren planlagde projektet sammen; dets realisering blev – efter Nygrens død i efteråret 1989 – overladt Andersson alene.

Bogen består af syv kapitler, som hver behandler et centralt felt indenfor antikkens økonomi. Der tages således allerede i dispositionen afstand fra at præsentere et samlet overblik over emnet eller dets historiske udvikling. Vægten bliver istedet lagt på udvalgte spørgsmål, som hver især først kommenteres i en kort indledning, hvorefter der følger én eller flere centrale artikler på originalsproget. Værket slutes af med en kort bibliografi og en fortegnelse over de gengivne artikler; registre findes desværre ikke.

Kapitlerne omhandler følgende problemstillinger: Kildesituationen, landbrugsstrukturen, slaveriets karakter og rolle, græsk handel og kolonisation, den italienske vinhandel fra 200 f.Kr.-200 e.Kr., Roms kornforsyning og senromersk handelsorganisation. Udvalget er vellykket. Dog medfører dette, at et helt centralt aspekt af antikkens økonomi, transporten, ikke nævnes overhovedet. Da bibliografien yderligere kun indeholder de værker, der citeres i de korte indledende afsnit, optræder flere af forskningens vigtigste repræsentanter, f.eks. R. Duncan-Jones, heller ikke. Dette er en logisk konsekvens af den valgte fremgangsmåde, og den kan absolut forsvares, men efter min mening havde det så været rimeligt at bringe en fyldig, i bedste fald annoteret bibliografi.

De gengivne artikler er alle af nyere dato (den ældste stammer fra 1973) og alle skrevne af vigtige repræsentanter for den internationale forskning. Det drejer sig altså udelukkende om vægtige bidrag i den debat, som via foreliggende samling skal gøres nærværende for fagets studenter. Dette sker som nævnt på artiklernes

originalsprog, hvilket i alle tilfælde enten er engelsk eller svensk. Ganske vist er en enkelt af forfatterne italiener, men heldet vil, at artiklen oprindeligt blev udgivet på engelsk.

Selvom en meget stor del af forskningsdiskussionen om den antikke økonomi faktisk foregår på engelsk, ville en udførligere bibliografi også i dette tilfælde have bragt lidt mere ligevægt i fremstillingen. Der findes trods alt også en række vigtige bidrag forfattet på f.eks. fransk eller italiensk, og i dens nuværende form opregner bibliografien kun fem titler på andre sprog end engelsk eller svensk. Ved at udbygge bibliografien havde det også været muligt at nævne et par af de lidt ældre, men stadig helt centrale indlæg i debatten, jeg tænker her specielt på M. I. Rostovzeffs værker om hhv. den græske og den romerske økonomi.

Der er virkelig tale om en fremragende artikelsamling, men den gør ikke forskningsdiskussionen ret. Debatten om den antikke økonomi var i sit udspring – og er i grunden stadig – en diskussion mellem de såkaldte modernister og de såkaldte primitivister. Uden på dette sted at gå videre ind herpå kan det fastslåes, at dette faktum kun nævnes ganske kort i en af kapitelindledningerne, og at modernisterne kun forekommer som »modstandere« i én af de gengivne artikler.

Det er klart, at forskningen svinger til gunst for primitivisterne, og det er legitimt, at udgiveren også »hører til dette parti«. Alligevel havde jeg fundet det rimeligt at gå nærmere ind på dette aspekt, simpelthen fordi størstedelen af de artikler, der præsenteres, er skrevet som en del af dette opgør og ikke kan forstås til fulde uden at blive set i denne sammenhæng. (Dette gælder i særlig grad bidragene fra Moses Finley). Jeg kan heller ikke helt forstå, at dette ikke er sket. Det havde nemlig været så let: man behøvede blot at gengive Keith Hopkins' indledning til samlebindet »Trade in the Ancient Economy« (hvilken der henvises til s. 10) sammen med J. H. d'Arms oversigtsartikel »M. I. Rostovzeff and M. I. Finley: the Status of Traders in the Roman World«. De er oven i købet begge på engelsk.

Gurli Jacobsen

Den Jyske Historiker Nr. 51-52. Antikken. (Jens Erik Skydsgaard, Signe Isager, Johan Henrik Schreiner, Christian Kvium, Keld Grinder-Hansen, Henrik Tvarnø, Tønnes Bekker-Nielsen, Jesper Carlsen, Ittai Gradel, Merete Harding og Birgitte Wåhlin). Aarhus, Aarhus Universitetsforlag, 1990. 196 s., ill. 195 kr.

Antikken? Det er for mange mennesker noget med kejsere og krige, templer med knækkede søjler og en masse potteskår; og så i øvrigt Cæsars Gallerkrige og en masse anden latin eller græsk. Altså kort og godt, erindringer fra skoletidens ofte kedsommelige latin- og oldtidskundskabsundervisning eventuelt parret med minder fra en feries besøg ved ruinerne af et eller andet tempel.

Men antikken og studiet af antikkens historie kan også være så meget andet. Faktisk beskæftiger nutidens antikhistorikere sig som regel med emner af en helt anden karakter, og det er det foreliggende temahæfte fra Den jyske Historiker viser. En række, fortrinsvis yngre, danske antikhistorikere skildrer deres meget forskelligartede arbejdsområder på en let forståelig måde, og selv om kilderne til studierne selvfølgelig enten er på græsk eller latin eller består af arkæologisk materiale (som f.eks. potteskår), er det absolut spændende læsning, der præsenteres.

Artiklerne spænder kronologisk set over hele den græsk-romerske tidsalder, og den kronologiske udvikling er valgt som samlingens ledesnor: Jens Erik Skyds-gaard indleder med en beskrivelse af det oldgræske landbrug, og Birgitte Wåhlin slutter af med at skildre romernes reaktion på visigoternes indtagelse og plyndring af Rom i år 410; en begivenhed, der ofte er sat lig med antikkens ophør.

De forskellige bidrag vidner i sagens natur om et temmelig disparat emnevalg indenfor den nyeste (danske) antikforskning: Der stilles traditionelle kildekritiske spørgsmål »om gode og dårlige kilder til græsk historie« og søges svar i en mere mentalitetshistorisk retning, nemlig mht. den donatistiske kirkes selvforståelse. Nogle forfattere knytter an til velkendte diskussioner indenfor antikkens historie, som f.eks. Roms grundlæggelse, arbejdskraftens status, slaveriets karakter eller kejserkultens stilling i Rom og Italien. Andre tager mindre beagtede emner op til debat som de græske guders rolle som jordejere eller romervejenes betydning for kommunikation og magtudøvelse i Romerriget.

Det er ikke rimeligt her at gå nærmere ind på alle bidragene. Efter min mening er der dog én af artiklerne, som bør fremhæves, simpelthen fordi den repræsenterer noget nyt indenfor dansk antikhistorie. Det drejer sig om Keld Grinder-Hansens »De dødes penge«.

Numismatik er et felt, der i mange år har været fornemt repræsenteret ved danske forskere, men den tilgang Grinder-Hansen har valgt til sit emne, er anderledes end den sædvanlige. Han undersøger først dødemøntskikken i Romerriget med inddragelse af traditionelle skriftlige kilder og et bredt udvalg af møntmaterialet. Det er set før. Derefter bliver resultaterne imidlertid sat i forhold til den moderne psykologiske forståelsesramme af menneskets omgang med døden. Og det kommer der erkendelser ud af, som ikke før har været fremsført hverken i dansk eller international numismatisk forskning.

I den informative og velskrevne indledning »om at studere antikkens historie« skriver Henrik Tvarnø (som er én af samlingens redaktører), at temahæftet først og fremmest er et forsøg på at gøre antikkens historie kendt for det store flertal af danske historikere, der til hverdag beskæftiger sig med andre perioder. Formålet er at gøre opmærksom på, at der faktisk sker en masse indenfor antikkens historie, som kunne bruges sammen med viden fra andre tidsalder, f.eks. til komparative analyser. Dette fromme ønske kan man kun støtte. Alligevel håber jeg, at dette nummer af Den jyske Historiker vil få en større læserkreds end som så. Artiklerne og Antikken er også en hel del værd i sig selv.

Gurli Jacobsen

CHRISTIANSEN, ERIK: Romersk historie. JÅU bøger Nr. 1. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag, 1989. 190 s., 10 kort. 178 kr.

Jysk Åbent Universitet og Aarhus Universitetsforlag har indgået et samarbejde om at udgive en ny skriferække med titlen »JÅU bøger«. Serien har til formål at stille dansksprogede grundbøger i forskellige fag, der kan studeres på Jysk Åbent Universitet, til rådighed for dets studenter. Samtidig håber man hermed at kunne nå den såkaldt »alment interesserede læser«, og rækken er derfor meget bredt anlagt.

Erik Christiansen indleder serien med et bind om »Romersk historie«. Titlen afspejler, at forfatteren ikke kun vil skrive om Roms historie, men også om

arbejdet med den romerske historie. Der er altså både tale om en gennemgang af verdensrigets historie samt om en indføring i den antikhistoriske forskning og arbejdsmetode. Dette er selvfølgelig et stort forehavende især i betragtning af den begrænsede plads, der står til rådighed. Erik Christiansen gør imidlertid selv i forordet opmærksom på, at formålet ikke er at skrive en autoritativ lærebog, men at »give en orientering, som også kan være første arbejdsredskab for dem der ønsker det«.

Værket er opdelt i tre hovedafsnit: Om romersk historie, Fra by til verdensrige og Fra verdensrige til by, efterfulgt af et efterskrift, en bibliografisk indføring i den dansksprogede samt den vigtigste engelske og tyske litteratur, en tidstavle og register. Den er forsynet med kort, der illustrerer Romerrigets geografiske udvikling igennem hele perioden; derimod er der ikke gengivet andet billedmateriale. Dette er selvfølgelig beklageligt, men forklaringen findes ganske enkelt i ønsket om at holde bogens pris på et acceptabelt niveau.

Der behandles tiden fra Roms grundlæggelse (traditionelt dateret til 753 f.Kr.) frem til år 610. Da fandt kejser Heraklions tronbestigelse sted under titlen *basileus romaion*, hvorved Det østromerske Rige kan siges at have markeret sig som uafhængigt af Vesten, og Romerriget i dets klassiske betydning følgelig havde ophørt med at eksistere. Det fremgår klart alene af dette skel, at forfatteren ikke mener, at Det romerske Rige »faldt«, således som dette ofte findes både i forskningen og i den almindelige »dannede læsers« bevidsthed. Denne holdning understreges flere steder i bogen, og tidstavlen indeholder således også adskillige årstal efter 610. Det seneste er 1937, hvor den italienske fascistiske regering genopbyggede det augustæiske fredsalter i Rom. Dette er blot ét eksempel på den moderne og til tider ukonventionelle tilgang til emnet, som karakteriserer bogen som helhed.

Det kan ikke undgås, at gennemgangen af et verdensriges historie igennem ca. 1300 år indenfor rammerne af ca. 100 tekstsider (de første kapitler behandler bl.a. kildesituationen og forskningstraditionen) i høj grad må koncentrere sig om den politiske historie. Ikke desto mindre var det Erik Christiansens erklærede mål, ikke at skrive denne form for historie, men at »give en ræsonerende syntese, der viser de politiske begivenheders sammenhæng med de sociale og økonomiske forhold«. Efter min mening er dette mål lykkedes så godt, som rammerne tillader det. Der gøres opmærksom på centrale forskningsdiskussioner og henvises til enkelte af dens vigtigste fortalere; komplicerede kildekritiske problemer nævnes, og forfatteren siger klart, at han her har valgt en bestemt tolkning samtidig med, at det fremføres, at der også findes andre bud herpå.

Det går som en rød tråd gennem hele bogen, at der er tale om en personlig tolkning af den romerske historie. Denne holdning afspejler sig som nævnt både i værkets disposition og indhold, og den bliver helt klar i dets indledning og – meget personlige – efterskrift med titlen »Oldævl eller samfundsrelevant«; desuden siges det direkte i forordet. Det er en tolkning, der bygger på mange års arbejde med forskning og undervisning i Roms historie, og den vidner om en helhedsopfattelse af denne komplicerede periode. Jeg synes, at det er dejligt, at faget »(antik)historie« på denne måde præsenteres som en subjektiv videnskab for de mange, der ikke har nydt godt af flere semestres undervisning i historisk metode, men alligevel ønsker en seriøs indføring i »Roms storhed og fald«.

HELEN CLARK and BJÖRN AMBROSIANI: *Towns in the Viking Age*. Leicester, Leicester University Press, 1991. XXII + 207 sider. 95 illustrationer og kort. 39,50 £.

Hensigten med fremstillingen er at give et generelt overblik over byernes opståen og udvikling i de områder, som blev berørt af skandinavisk indflydelse i vikingetiden. Fremstillingen begrænser sig derfor ikke til »vikingerne« i snæver forstand – hverken tidsmæssigt eller geografisk. Tidsmæssigt medtages perioden fra Romerrigets sammenbrud i Vesteuropa til ca. år 1000, mens de geografiske områder strækker sig fra NV-Frankrig, England, Irland, og Nordtyskland over Skandinavien til det slaviske område og Baltikum.

I den første del trækkes den vesteuropæiske baggrund for vikingetidens byer op. I store dele af de tidligere romerske provinser brød det urbane mønster sammen med det vestromerske riges opløsning. I England synes bykulturen i det store hele at forsvinde, mens den i det senere Frankerrige overlevede i ændret form: de tidligere urbane centre blev centre for kongelig og kirkelig magtudøvelse. Nye udgravninger i Tours og Geneve bekræfter dette billede. I Huy (Belgien) peger udgravninger dog på fortsat aktivitet i to håndværkerkvarterer, som går tilbage til romersk tid.

I det 7. årh. synes der at ske et nyt opsving i bykulturen: specialiserede centre med handel og håndværk opstod på kontinentet og i England som følge af den styrkede kongelige og kirkelige magt. I England udviklede gamle romerske lokaliteter som Canterbury, York, London og Winchester sig til administrative centre, mens de egentlige handels- og håndværksfunktioner foregik på wic-pladser uden romerske forgængere, selv om suffixet »wic« ikke nødvendigvis betegner en handels- og håndværksplads. Arkæologisk undersøgte eksempler på wic-pladser er Ipswich og Hamwic (Southampton) i England samt Dorestad i det nuværende Holland og Quentovic (som kendes fra flere skriftlige kilder, og som nu menes lokaliseret ved floden Canche ved Kanalkysten).

I det 8. og 9. årh. foregik der en yderligere ekspansion af de urbane kulturer på kontinentet og i England – en udvikling, som også tiltrak sig vikingernes opmærksomhed. De urbane centre blev målet for mange vikingetogter. Således synes ophøret af bebyggelse i Dorestad omkring 850-875 at kunne sættes i sammenhæng med adskillige vikingeoverfald.

I bogens andet del, som dækker perioden ca. 800-1000, gennemgås udvalgte lokaliteter fra en række geografiske hovedområder. Afsnittet indledes med en gennemgang af de urbane centre i Danmark/Skåne. Gennemgangen af det arkæologiske og skriftlige kildemateriale er pga. fremstillingens karakter meget summarisk. Fremstillingen må derfor for en række lokaliteters vedkommende suppleres med aktuel litteratur. Det gælder ikke mindst for Ribes vedkommende, hvor der de seneste år nord for Ribe Å er gjort omfattende og sensationelle fund fra vikingetiden.

Sverige dækkes på linje med Danmark, dvs. med en orientering om den nuværende arkæologiske og historiske forskningssituation for en række vigtige lokaliteter. Det er som i tilfældet Ribe nødvendigt at supplere oplysningerne om Sigtuna, hvor en række vigtige fund fra de seneste år netop er blevet publiceret. Situationen illustrerer hvor hurtigt der indenfor byforskningen indhøstes nye resultater – knapt er tryksværten til en fremstilling, som forfatterne har bestræbt

sig på at gøre så aktuel som muligt, blevet tør, før det er nødvendigt at supplere med yderligere materiale.

Norge og Finland berøres pga. fundenes sparsomme karakter kun kort. Finland har hidtil været opfattet som værende uden permanente urbane bebyggelser i vikingetiden, men forfatterne kan oplyse, at der i de seneste år i Tavastehus ved søen Vanajavesi er gjort fund, som må tolkes som det første egentlige urbane center fra vikingetiden i det nuværende Finland.

Sammenfattende synes de urbane centre i Skandinavien at udvikle sig fra mere eller mindre permanente handelspladser, som i kraft af en lokal kongelig beskyttelse udviklede sig til egentlige permanente urbane bebyggelser. Det er dog langt fra alle handelspladser, der gennemløb en sådan udvikling, ligesom også andre faktorer end kongemagten, f.eks. kirken, kan have spillet en vigtig rolle i etableringen af permanente urbane bebyggelser.

I England var vikingernes indvirkning på byernes udvikling tosidet. Vikingeevasionen i det 9. årh. og oprettelsen af Danelaw-området førte til oprettelsen af en række befæstede engelske byer (såkaldte »burhs«), som ikke kun blev strategiske militære befæstninger, men tillige markedspladser og kirkelige centralsteder med en fastboende befolkning. Den såkaldte Burghal Hidage-liste nævner 30 sådanne lokaliteter i Wessex (sandsynligvis fra ca. 880).

I Danelaw-området var vikingernes indflydelse mere direkte, og på en række lokaliteter (markant i York) spores vikingernes tilstedeværelse i byernes topografi, byggeteknik og håndværk samt i de økonomiske og kulturelle kontakter. Vikingerne synes således ikke at have været ødelæggende for den begyndende bykultur i England – tværtimod synes bykulturen i såvel Danelaw-området som i det øvrige England at blomstre i perioden fra det 9. til det 11. årh.

For Irlands vedkommende synes byerne at være kommet med vikingerne. Lokaliteter som Dublin, Waterford, Wexford og Limerick er ifølge traditionen grundlagt af vikingerne – noget, som de seneste års arkæologiske udgravninger synes at bekræfte.

Endelig behandler bogens anden del det meget spændende slaviske og baltiske område. Ikke mindst i det vestslaviske område langs Østersøens sydbred synes den urbane udvikling at følge samme linjer som i Sydskandinavien fra det 9.-11. årh. Wolin, det sagnomspundne Jomsborg, har været genstand for omfattende polske arkæologiske undersøgelser, og fremstår nu som en af Østersøområdet's vigtigste byer i perioden. Endvidere præsenteres læseren for et indblik i det russiske materiale (hvoraf hovedparten er upubliceret eller kun publiceret på russisk), som bekræfter kontinuerlige kontakter til Byzans via de russiske floder. De russiske byer udviklede sig på deres eget grundlag, omend der i perioder var tætte kontakter til det skandinaviske område.

Efter en gennemgang af træk af byernes topografi, byggeteknik, håndværk og handel fremhæves en række aktuelle spørgsmål i bogens afsluttende kapitel. Nøglespørgsmålet er fortsat hvorfor og hvordan byerne udviklede sig i den ikke-romerske del af Europa. Forfatterne opridser nogle områder, hvorom forskningen må koncentreres, såfremt man skal komme løsningen af dette spørgsmål nærmere. Det drejer sig f.eks. om forholdet mellem by og opland, kongemagtens og kirkens stilling i vikingetidens byer, plads- og funktionskontinuitet, kommunikations- og handelsruter samt udviklingsforløbet fra åbne handelspladser til befæstede byer. Med disse spørgsmål sætter forfatterne også deres egen fremstilling i relief.

Med fremstillingen har forfatterne samlet en stor materialemængde og har formået at fremlægge den på en overskuelig og forståelig måde. Samtidig kendetegnes fremstillingen af begrænsningen kunst. Det betyder dog også, at en lang række lokaliteter og detaljer har måttet forbigåes. Disse kan imidlertid efterforskes ved at benytte bogens glimrende litteraturliste. Bogen er et »must« for ikke blot byhistorikere, men for alle med interesse for periodens historie og arkæologi.

Poul-Erik Bjørn Nielsen

Lexikon des Mittelalters IV: Erzkanzler bis Hiddensee. München & Zürich: Artemis-Verlag, 1989. 2220 spalter. Ca. 275 kr. pr. hefte.

Foreliggende bind fører udgivelsen et langt stykke frem i alfabetet. Blandt de virkelig store opslagsord finder man geografiske størrelser: Flanderen, Franken (38 spalter), Frankrig (50 spalter!). Lande som Finland (J. Vahtola) og Esten/Estland (H. von zu Mühlen) har desværre fået væsentlig mindre plads, lidt bedre er nogle bidrag under Friesisch. Skandinaviendækning i regionalt disponerede sagsartikler var at vente: Familie og Frau (Birgit Sawyer), Franziskaner (Jørgen Nybo Rasmussen), Fürstenspiegel (Sverre Bagge), Grundherrschaft (Erik Ulsig), mere overraskende Gesandte og Hafen: høj- og senmiddelalder (Thomas Riis). Den faste medarbejder for norrøn kultur, Harald Ehrhardt, har udover mange egne temaer behandlet det skandinaviske aspekt af f.eks. Florisdichtung, Geistliche Dichtung, Hagiographie (der er intet om Sverige!) og Haus, og han er eneforfatter til f.eks. Folkunger (hvor dog et væsentligt aspekt mangler, da forf. ikke præsenterer Erik Lönnroth, De äkta folkungarnas program 1944), Fylke, Gorm den gamle, »Heerweg« (=hærvejen). Skuffende er nogle geografisk disponerede sagsartikler, hvor Skandinavien ikke er kommet med: Finanzwesen, Heer-Heerwesen, hver på 20 spalter; Flotte (16 spalter), der geografisk kun strækker sig til »Nordeuropa«, Gesetzgebung, der ikke går nord for Tyskland, og Folkland, der kun drejer sig om England, medens Upplands tre folkland ikke er kommet ind i søgelyset. I flere gode artikler fra handel og økonomi har man renonceret på regional inddeling, f.eks. Fähre, Fernhandel, Fischfang, Frondienste, Fuhrwesen, Fürkauf, Gast, Handel, Hanse (jfr. dog Gotlandfahrer). Spredningen blandt deltagende skandinaviske forskere er glædeligt stigende: medens Bengt R. Jonsson skriver om Folkevise, Else Roesdahl om Fyrkat, Peter Korsgaard om Færøerne, Jon V. Sigurðsson om Gode, Niels Lund om Grønland og Agneta Lundström om Helgö, for kun at nævne nogle, er dog f.eks. Gotland, Gokstadskibet, Grágás, Gotalagen, Gutasagan og Hávmál gået til tyske medarbejdere. Grevens Fejde (Grafenfehde) og Skt. Henrik af Finland er slet ikke kommet med, derimod er en række kongebiografier (Hákon, Hans, Harald, Hardeknud) forfattet af nordiske forskere. Blandt bindets værdifulde bidrag kan udover ovenstående nævnes Europäische Expansion, Feudalismus, Form/Materie, Geisteskrankheiten, Geographie, Glossen/Glossare. Men hvem kommer på den gode ide at søge efter opslagsordet »Farbigkeit der Architektur«! Som helhed holder udgivelsen sit høje niveau og forbedres i bredde, og man håber, at bestræbelserne efter at opnå et bredere spektrum af medarbejdere fra andre end det tysksproglige forskermilieu ikke afmattes.

Tore Nyberg

NYERE OG NYESTE TID

DAG LINDSTRÖM: Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1622 Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Historica Upsaliensia 163, Uppsala, Almqvist & Wiksell International, 1991, 312 pp. Pris Skr. 176.

Den foreliggende doktorafhandling fra Uppsala vil foretage en sammenligning af laugenes stilling over for bystyret og centralregeringen i Sverige, Norge og Danmark. Indledningsvis gives en oversigt over den internationale forskning om korporationer og om staten (pp. 13-33), hvorefter det meste forekommer overflødig på trods af forfatterens store belæsthed. I virkeligheden kan heller ikke han bruge dette afsnit i undersøgelsen, idet han slår fast, at »frågan om statens karaktär kan inte ställas allmänt utan måste behandlas specifikt för varje samhällsformation« (p. 26-27) og »Eftersom studien gäller den specifika situationen i tre nordiska städer, är det utvecklingen inom detta område som på det konkreta planet är av direkt betydelse« (p. 33). Anmelderen kan fuldt ud tilslutte sig dette.

Valget af de tre byer begrundes for Norges og Sveriges vedkommende med, at Bergen og Stockholm formentlig var de eneste byer med laug før det 16. århundredes slutning. Malmø var i undersøgelsesperioden en by med stor økonomisk og politisk betydning; den har mange laugsskråer og et rigt stadsarkiv, hvor supplerende materiale kan hentes. Når valget alligevel forekommer mig uheldigt, skyldes det, at de tre byer egentlig er for forskellige til at kunne sammenlignes: I Bergen spillede indtil midten af det 16. århundrede det tyske kontor en rolle også med hensyn til håndværkernes stilling, Stockholm var hovedstad og Malmø en vigtig provinsby. Desværre drager forf. så godt som aldrig sammenligninger med andre byer end de tre nævnte; når han således konstaterer, at i 16. og begyndelsen af det 17. århundrede den svenske krone i vid udstrækning lod håndværkerne arbejde for sig, medens dette i ringere grad var tilfældet i Danmark og Norge (pp. 180-181 og 213), skyldes det jo netop, at Stockholm var hovedstad, og at kronens indflydelse, både økonomisk og politisk, var stærkere end i Malmø og Bergen. En sammenligning med København havde her været oplysende.

Efter præsentationen af de tre valgte byer (pp. 43-65) og en oversigt over laugsvæsenets udvikling i Norden (pp. 66-83) begynder den egentlige undersøgelse p. 84. Dens tyngdepunkt er fremstillingen af kontrollen over lauget, dets rolle i den offentlige administration (beskatningsenhed, kvalitets- og priskontrol) og dets konflikter med centralregering og bystyre (pp. 84-167), endvidere af laugenes rolle med hensyn til pris- og kvalitetskontrol (pp. 168-217). To kortere kapitler behandler laugsreformerne omkring 1620 (pp. 218-228) og sammenfatter undersøgelsens resultater (pp. 229-241). Tre appendices oplyser om laugsskråer og andre lignende kilder, om pristariffer for de enkelte laug samt forklarer erhvervsbetegnelser.

Bergens særstilling ophørte med afviklingen af de tyske håndværkerlaug i 1558-59, idet deres medlemmer fik valget mellem at lade sig integrere i borgerskabet eller at forlade Bergen. Dette var et gammelt krav fra kongemagtens side, medens det hanseatiske kontor modsat ønskede at styre de tyske håndværkere. Kongemagten sejrede i 1558-59; men forf. synes ikke at være klar over, at den danske regering i 1470'erne gennemførte nøjagtig den samme politik over for de tyske *købmænd* i København og Malmø (DGK III København nr. 32-33 og IV Malmø nr. 22).

Forf.s hovedresultat af undersøgelsen er, at den svenske regering udnyttede laugene til fremme af egne formål, medens den dansk-norske modarbejdede laugenes begrænsninger af håndværkeres frie etablering. Flere forhold, som forf. ikke nævner i forbindelse hermed, synes at have gjort sig gældende. For det første var i kraft af Øresundstolden den dansk-norsk konge i højere grad end den svenske økonomisk uafhængig, for det andet konstaterer man – også på andre punkter – protomerkantilistiske træk i nogle år o. 1560 og igen i det 17. århundredes første fjerdedel. Fri etableringsret for udenlandske håndværkere (i praxis ofte ved ægteskab med en dansk kvinde) betød adgang til ny teknik og dermed også til fremgang for faget, og manufaktursystemet med centrale arbejdspladser brød med den hævdivundne organisation af arbejdet med fåmandsværksteder som kerne. Derimod har forf. nok ret i at kæde den svenske regerings politik sammen med den kraftige urbanisering i 16. og 17. århundrede. Landhåndværkerne kunne danne begyndelsen til de nye byers borgerskab (og skattegrundlag), hvilket var umuligt i Danmark, der ved middelalderens slutning stort set havde nået sit endelige antal byer inden industrialiseringen.

Bogens egentlige fortjeneste er den solide fremstilling af laugenes rolle i den offentlige administration og i kontrollen af priser og kvalitet, selv om et større kendskab til de tre landes almene byhistorie ville have tilladt forf. med større sikkerhed at skelne mellem særpræg og det typiske i udviklingen.

Thomas Riis

BJØRN POULSEN: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650. Landbohistorisk Selskab, 1990. 214 sider.

Pengeomløb, bondehandel og lokalforvaltning i det senmiddelalderlige Sønderjylland er et forskningsgebet, Bjørn Poulsen har opdyrket som sit eget. Disputatsen fra 1988 (anmeldt i HT 1989 s. 331-69) udgjorde et dristigt forsøg på at placere det vestslesvigske oprør 1472 i en handels- og agrarhistorisk sammenhæng. I dens kølvand er fulgt en hoben af handlinger og artikler, der vidner om en usædvanlig målrettet forskningsindsats. I denne sammenhæng ser vi bort fra saltproduktion og herredsfogeder og henviser blot til de to bidrag om kreditgivning blandt bønder og hertugdømmet Slesvigs finanser (HT 1990).

Det hedder sig, at der ikke findes danske bonderegnskaber fra 15-1600-tallet. Denne påstand dementerer Poulsen eftertrykkeligt for Sønderjyllands vedkommende i den foreliggende analyse, men det må rigtignok tilføjes, at kun de to sidste af de fem analyserede regnskaber må karakteriseres som ægte bonderegnskaber. Et fogedregnskab fra bispeborgen Brink i marsksognet Ballum 1388-89, en regnskabsbog fra en Højer-handelsbonde 1544-46 og en sydslesvigsk storbondes regnskaber fra Husumkanten, ført omkring 1570, afspejler hver for sig et mere avanceret, kapitalistisk niveau. Det sidste er rent tysk, Brink-regnskabet er på latin, mens Højer-regnskabet er ført på tysk, isprængt danske vendinger. Det ene danske bonderegnskab – fra fæstegården Fladsten i Rise sogn ved Åbenrå – er ligeledes ført på tysk indtil 1601, mens personlige notater er skrevet på dansk, og fortsættelsen fra 1630'erne og 1640'erne er rent dansk. Også en selvejerbondes regnskabsbog fra Nr. Vollum nord for Tønder fra 1647-58 er dansk.

Poulsens skarpsindige og perspektivrige analyser af de fem regnskaber rækker langt videre end deres snævre, lokale oprindelse. Danmarkshistorien er virkelig

blevet beriget under stikord som kapitalisme og pengeøkonomi, foldudbytte og agrarstruktur. Til de kongerigske bønders forsvar, som unægtelig sættes i skygge af den dynamiske bondekapitalisme navnlig i Vestslesvig, Poulsen afdækker, må det siges, at sammenligningen næppe er rimelig. Poulsen er selv inde på herskabsforholdets betydning, og skal der sammenlignes, må det blive med semiadelige kapitalister som Niels Clementsen eller borgerlige storkøbmænd. 1500-tallets Danmark haltede næppe generelt efter hertugdømmerne, selv om vore fæstebønder første en mere undertrykt tilværelse end Poulsens bondekapitalister.

Mikael Venge

KARL NIELSEN: Vor mand og råd. Bjørn Andersen til Stenalt, Bjørnsholm og Vår 1532-1583. Viborg, Landsarkivet for Nørrejylland, 1991. 192 sider, 294 kr.

Dette sympatiske portræt af rigsråd Bjørn Andersen er inspireret af en lokal interesse for Vitskøl kloster, som Bjørn Andersen erhvervede ved et mageskifte 1573 og omdøbte til Bjørnsholm. Året før var han blevet lensmand på Ålborg, og det sidste tiår af hans liv kom derved til at tilhøre Himmerlands historie.

Biografien er dog ikke blot lokalhistorie. Som historisk skikkelse var Bjørn Andersen centralt placeret, og hans politiske karriere falder sammen med den danske adels »gyldne« periodie. Karakteristisk for det snævre oligarki, der styrede Danmark under adelsvælden, er hans nære slægtskab med fire kanslere på rad. Han var gift med en niece af Johan Friis, sætter til Niels Kås, svoger til Christian Friis og morfader til den yngre Christian Friis (Kragerup).

Materialet om Bjørn Andersens person er i og for sig spinkelt, eftersom hans arkiv er tabt. I stedet har Karl Nielsen valgt at skrive et generelt portræt af en lensmand og politiker fra renæssancen, en opgave, han løser med stor dygtighed og indsigt. Med Svend Gissel og Frede P. Jensen som de sikre guider er et vældigt utrykt og trykt kildemateriale gennempløjet. Grundigheden har givet gevinster såsom de mankehår, bønderne ved Simested å ydede i landgilde, foruden en række mere markante bidrag om øksnehandel, møntproblemer, bondeskatter og mageskifter. Karl Nielsen har ikke blot præsteret et portræt af en lensmand, men i virkeligheden af hele Frederik II's tidsalder.

Mikael Venge

KONRAD REPGEN (Hgb.): Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert. Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte, 19. Münster, Aschendorff Verlag, 1991. VIII + 118 s. 45,- DM.

Ideologiske tendenser og politiske magtforhold i en given tidsalder afspejles almindeligvis med stor præcision i den eller de herskendes selvopfattelse og i de beherskedes opfattelse af herskerrollen. Denne dobbelte synsvinkel er indeholdt i begrebet »Herrscherbild«, som det anvendes i det foreliggende bind.

Det tyske historiker Stephan Skalweit offentliggjorde i 1957 en banebrydende afhandling, hvori han for første gang gjorde det 17. århundredes herskerbillede på tysk grund til genstand for en systematisk undersøgelse. Denne afhandling blev i de følgende tiår retningsgivende, og nærværende lille bog ligger også i forlængelse

af hans pionerarbejde. Den er nemlig det skriftlige resultat af et kollokvium, som 1989 blev afholdt i Bonn i anledning af hans 75 års fødselsdag. Det tematiske udgangspunkt var Skalweits oprindelige afhandling, og emnet var herskerbilledet i bredere europæisk forstand i det 17. århundrede.

Bogen indeholder fire bidrag, som analyserer herskerbilledet i fire forskellige områder, nemlig i den katolske del af Det tysk-romerske Rige (Andreas Kraus), i den protestantiske del af samme (Heinz Duchhardt), i Frankrig (René Pélissier) og i England (Peter Wende).

Alle bidrag er baseret på et ganske omfattende kildemateriale i form af fyrstespejl, testamenter, litterære kilder og ikke-skriftligt materiale såsom bygningsværker, mønter etc. Derved bringes mange nye iagttagelser og indsigter til torvs, som afslører nuancer fra område til område. Det mest interessante er imidlertid de fællestræk, som kan konstateres, nemlig overalt en stigende tendens til funktionel definition af herskerrollen, efterhånden som århundredet skred frem, en voksende tilbøjelighed til religionsneutral definition med øget vægt på statsræsonen og en selvpfattelse, som blev mere og mere konservativ og dermed også systemkonform i den forstand, at gamle universalistiske prætentioner svandt bort.

Værket kommer ganske godt rundt om emnet på den knappe plads, selv om det synes uheldigt for helheden, at ingen dansk historiker deltog i kollokviet. En sådan kunne ellers nok have haft interessante aspekter at føje til om f.eks. Kongelovens fyrsteideologi og om udviklingen af den unge danske enevældes selvforståelse.

Det hele rundes af med en komplet, tekstkritisk udgave (ved Franz Bosbach) af det centrale habsburgske fyrstespejl fra 1632, *Princeps in Compendio*. – Alt i alt et nyttigt og indsigtfuldt lille værk.

Knud J. V. Jespersen

STEPHEN TURK CHRISTENSEN (ed.): *Violence and the Absolutist State. Studies in European and Ottoman History*. Kbh., Akademisk Forlag, 1990. 138 s., 128,- kr.

Den lille bog indeholder en kort introduktion ved udgiveren samt tre artikler, bygget over mundtlige indlæg fra 1987 ved et seminar om vold og social identitet under det nu opløste humanistiske forskningscenter ved Københavns Universitet.

Professor emeritus V.G. Kiernan, Edinburgh tager sig i artiklen »Why was Early Modern Europe always at War?« af den organiserede, især interstatslige voldsanvendelse i Europa i absolutismens tidsalder. Den rummer intet nyt i forhold til forf.s tidligere artikler om samme tema. Den absolutistiske stat beskrives fortsat som én stor krigsmaskine, hvis hovedformål var at sikre de gamle elitors fortsatte dominans. Og han begår stadig de samme fejl, nemlig at overse, at adelsbegrebet skiftede indhold i løbet af 1600-tallet, og at hævde tilstedeværelsen af en aggressiv nationalisme helt tilbage i 1500-tallet. Artiklen repræsenterer et tilbagelagt forskningsstandpunkt og virker derfor temmelig overflødig.

Professor R. Muchembled, Paris behandler i sin artikel »The Anthropology of Violence in Early Modern France (15th-18th Century)« voldsbegrebet under udfoldelse af et stort teoriapparat og med empirisk basis i egne undersøgelser i Arras-området. På dette grundlag demonstreres, hvorledes den voldanvendelse, som indtil 1500-tallet var et accepteret vilkår i omgangen mellem mennesker, gradvis kriminaliseredes af den absolutte statsmagt, som stræbte efter det

komplette voldsmonopol både udadtil og indefter. Tankevækkende og læseværdig – men igen er der tale om genbrug, idet artiklen tidligere har været trykt i *Revue de synthèse*, (1987).

Eneste virkelig originale bidrag er udgiverens egen artikel »The Heathen Order of Battle« om de ideologiske dybder i den tyrkiske halvmåneslagorden, således om den beskrives i serberen og eks-janitsharen Konstantin Mihailovics Tyrkiske Krønike fra slutningen af 1400-tallet. Med dette udgangspunkt leverer forf. en fascinerende idéhistorisk analyse af den nøje sammenhæng mellem politisk statsmagt og militær organisation i den tidlige nytids osmannerrige. Det er berigende og lærerig læsning, selv om artiklen ikke er fri for gentagelser, og uanset at den afsluttende sammenligning med europæisk krigskunst på grundlag af den langt senere Clausewitz er mindre vellykket. Man mærker, at forf. her befinder sig langt fra sin hjemmebane, og må i øvrigt undre sig over, at han ikke i stedet har valgt den samtidige Machiavellis krigsteorier som sammenligningsgrundlag.

Efter læsning af så meget genbrugsstof melder sig uvægerligt den tanke, om udgiveren ikke havde været bedre tjent med at publicere sin egen originale artikel på anden vis. En enkelt snaps i en hel bog er ikke meget. Men man forstår på den anden side også godt de tidsbegrænsede forskningscentres behov for at kvittere for de tildelte bevillinger med selvstændige publikationer.

Knud J. V. Jespersen

THOMAS SCHWARK: Lübecks Stadtmilitär im 17. und 18. Jahrhundert. Untersuchungen zur Sozialgeschichte einer reichsstädtischen Berufsgruppe. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck herausgegeben vom Archiv der Hansestadt, Reihe B Band 18. Lübeck, Schmidt-Römhild, 1990. 368 s.

Denne bog tager udgangspunkt i soldaternes hungeruroligheder 1795-96. Den centrale del er en indholdsrig og mangesidig beskrivelse af denne gruppe proletarers placering i hansestadens samfund. Indkomst, bierhverv, bolig, naboer, familie, forbrydelse og justits, og meget andet er behandlet. Udviklingen kan sammenfattes i ét ord: forarmelse. Urolighederne kom på et lavpunkt i levevilkår, forårsaget af konstant løn og stigende priser.

Bogen indeholder imidlertid mere end titlen lover. Først og fremmest en gennemgang af hele stadens krigsvæsen, både den professionelle del og den større borgervæbning – som i realiteten var bemandede med »Häuerlinge« stillet som stedfortrædere. Denne opdeling var ikke kun af betydning for den blodige slutning på soldaternes demonstrationer, men også dybt forbundet med de politiske modsætninger i staden mellem eliten i rådet og det menige borgerskab. Militærets udvikling blev formet af hensyn til den indre magtbalance. Beskrivelsen af soldaternes aktivitet, blandt andet i stigende omfang som politi, giver også ny viden om den civile befolknings socialhistorie.

Der var ingen skodder mellem de 500 mand i hansestadens uniform og deres omgivelser. Denne grundige beskrivelse af deres livsvilkår, med benyttelse af et rigt kildemateriale, kaster lys over mange sider af livets vilkår generelt. Man kunne ønske sig at være tilsvarende godt informeret om kongen af Danmarks titusinder af hvervede soldater.

Gunner Lind

TAGE KAAKSTED: For videnskab og kunst, Medaljen Ingenio et arti 1841-1991. Odense Universitetsforlag 1991. 396 s.

Der hersker prisværdig åbenhed omkring Ordenskapitlets righoldige samlinger, hvor der med yderst rimelige begrænsninger er mulighed for at hente hjælp i personalhistoriske anliggender. Samlingernes vogter, Tage Kaarsted, går selv i spidsen, denne gang med en festligholdelse af 150-året for indstiftelsen af medaljen *Ingenio et arti*. Som altid må man rutinemæssigt opholde sig ved de begrædelige tab ved Christiansborgs brand i 1884, som blandt andet har betydet, at det umiddelbart ikke er muligt at sætte modtagernavne på mere end otte af de 17 medaljer i guld, som Christian VIII kan ses at have fået fremstillet. Lettere bliver det ikke at skildre baggrunden for indstiftelsen, al den stund samme konge ikke engang fandt anledning til at betro sin dagbog noget om motiver og hensigter. I praksis var der dog helt fra begyndelsen tale om en hæder for en særlig indsats indenfor videnskab og kunst, og således har det med visse udsving været siden med de i alt kun 155 kendte modtagere.

Tildelingen skete under Christian VIII tit særdeles formløst, og også under efterfølgeren, Frederik VII, havde *Ingenio et arti* en nærmest privat karakter. Om modtagerne i indstifterens tid kan i værste fald siges, at en del er gået i håderlig glemsel, hvorimod sønnen – tildels influeret af sin gemalinde – med et par besynderlige tildelinger nærmest bragte *Ingenio et arti* i miskredit. Tivolis første fyrværker var utvivlsomt en opfindsom person, og nok talte man om kunstfyrværkeri, men alligevel.

Under Christian IX blev kun præget ét eksemplar af denne medalje, og det ligger i dag i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Det blev Frederik VIII, som ved at give Betty Nansen *Ingenio et arti* kom til at stå for genoplivelsen, og siden har medaljen været den eksklusive hæder for i første række scenens, billedkunstens og skønlitteraturens folk. Før 1951 blev ridderkors ikke givet til kvinder, og da var *Ingenio et arti* et godt alternativ. Spindesiden kom derfor stærkt i overtal, og således er Ellen Jørgensen den eneste »traditionelle« danske historiker, der – velfortjent – har fået denne medalje. Siden, da mændene igen er blevet stærkere repræsenteret, har faghistorikere ikke hentet hæder på denne vis. Det turde hænge sammen med visse mangler i henseende til det musiske.

Den foreliggende bog bringer korte biografier over samtlige kendte medaljemodtagere efter formen: ét billede plus tekst på præcis én side, en ikke ganske let afgrænsning for forfatteren. Nogle personer har været morsommere at arbejde med end andre, og et par steder har linietallets spændetrøje affødt nogle sproglige misfoster – Griegs klaverkoncert går det således særdeles ilde trods pianistinden Johanne Stockmarrs uomtvistelige talent.

Den sidste halve del af bogen rummer 25 korte selvbiografier, et stof, der i sig selv ville kunne bære en udgivelse. Først fra 1981 er modtagere af *Ingenio et arti* blevet bedt om en selvbiografi, så i de fleste tilfælde er der tale om personer, som også blev riddere og i den anledning måtte sætte pennen til papiret. Det bliver det ikke mindre fornøjeligt af, omend de autobiografiske bidrag er til størst glæde for kunst-, teater- og musikhistorien.

Anders Monrad Møller

HANNE ENGBERG: En kærlighedshistorie. Maria og Orla Lehmann 1843-1849. København, Gyldendal, 1991. 368 sider, illustreret.

Denne bog er en »dokumentarisk fortælling« om Orla Lehmann og Marie Puggaards kærlighed og korte ægteskab, indtil hun døde af tuberkulose som 27-årig 1849.

Den »dokumentariske« side består i et fyldigt udvalg af de flere hundrede breve, parret skrev til hinanden. Maria Lehmanns løse dagbogsnotater og duoens brevveksling med Marias mor, Bolette Puggaard, spiller ligeledes en central rolle. Bogens kærne er dette kildemateriale, der for langt størstepartens vedkommende her for første gang offentliggøres. Henvend en tredjedel af værket består derimod af Hanne Engbergs forbindende og uddybende tekst. Bogen er forsynet med et overskueligt noteapparat, der, efter at forfatteren har fået Rigsarkivets tilladelse til en kronologisk ordning og nummerering af især de mange udaterede breve, burde kunne blive til gavn og glæde også for kommende forskere.

Tilsammen udgør kilder og tekst den spændende »fortælling« om to menneskers forsøg på at finde kærligheden inden for rammerne af deres tids idealforestillinger om kønsidentitet og jegdannelse. Uden at forfatteren ligefrem slår på stortromme for det, må man sige, at Hanne Engbergs bog kan læses som en smuk tilføjelse til rækken af den nyeste tids fortolkninger af bl.a. køn, kærlighed og personlighed som bevidsthedsmæssige konstruktioner, der i langt højere grad er bestemt af den historiske epoke end af en uforanderlig og medfødt menneskenatur eller af den tidlige barndoms determinerende konsekvenser.

Betragtet som kildeudgivelse er bogen i hovedsiden i orden. Transskriberingen af den vanskelige gotiske håndskrift er omhyggelig, omend enkelte oplagte fejl springer i øjnene. F.eks. forlyder det s. 70, at Orla Lehmann vil elskes, hvad enten han spiller »Clowner« eller ej. Der står naturligvis, som det i øvrigt fremgår af sammenhængen, »Claveer«.

Hvad forfatteren end havde gjort, kunne der rejses indsigelser mod formen, hvori brevene gengives. Da der ikke er tale om nogen fuldstændig kildeudgave med henblik på det lærde lav, kan man vel diskutere det nødvendige i den distance, der skabes ved den – næsten – slaviske gengivelse af brevskriverens efter datidens normer korrekte og nu blot forældede stavemåde. Til gengæld, og det er egentlig dér, jeg vil hen, havde bogens brevskrivere en meget personlig og stort set konsekvent tegnsætning, som forfatteren desværre har udraderet »for læselighedens skyld« (s. 342). Især gjorde den meget stilsikre Orla Lehmann sine ofte lange og højtravende sætninger mere læselige, end de nu fremstår, ved brug af et kommateringsystem, der indlagde hyppige pauser og understregede betydninger i det skrevne. Man mærker kort sagt den øvede advokat og politiske talers sans for det indtrængende og overbevisende også i privatlivets kampe.

Hanne Engberg har med sikker hånd udvalgt alle de vigtige dele af brevene og undgået trættende gentagelser. Parrets livsanskuelser, deres kønsrolledebat og deres selvopfattelser fremgår klart. Til gengæld kunne læserne have fået et mere afrundet billede af hovedpersonerne, hvis Hanne Engberg også havde medtaget enkelte eksempler på brevenes mere dagligdags meddelelser, som når Maria midt i en betydningsladet debat om Shakespeares heltinder, Portia og Julia, formaner sin nybakte forlovede at holde diæt og undgå at forkøle sig (MO 7/8 1843).

Hanne Engberg har enkelte steder foretaget nogle let betænkelige greb for at styrke sin egen argumentation. F.eks. brydes brevenes kronologi for at opnå den

harmoniserede fremstilling af parrets tanker om kærligheden som et sjælebytte (s.84-87). I virkeligheden udtrykte Orla Lehmann helt fra starten (OM 11/8-1843) sine skruper ved denne idé, idet han på dialektisk vis opfattede det endelige resultat af kærlighedens fordyben sig i en anden som en mere individualiseret selvbevidsthed. Men Orla Lehmanns indvendinger kommer sent og da kun delvis frem i bogen (s.115). Og oplysningerne om parrets moderdyrkelse af hinanden, der som forfatteren påpeger bundede i tidens helliggørelse af kvinden som opofrende moder (s.106-07), burde have været suppleret med, at Orla Lehmann nok ønskede at dyrke Maria som Madonna, men ikke selv at påtage sig nogen moderrolle.

Mest betænkeligt finder jeg det dog, at Hanne Engberg nedtoner Maria Lehmanns eller »kærlighedens« medansvar for, at Orla Lehmann i årene mellem 1843 og 1849 som politiker forlod sin lette, raillerende franske stil for at kaste sig ud i de patetiske, nationalistiske taler med hyppige henvisninger til Danmarks genfødsel – i blod. Aldrig før har han talt så meget om sig selv som »autoritet«, og det turde være indlysende, at disse privatbrevs mange udtryk for Orla Lehmanns umådelige selvsikkerhed *også* kunne være tolket som en kraftanspændelse for at leve op til et jeg-ideal, den meget alvorligt sindede Maria samtidig fortsat kunne beundre. Af brevene fremgår, at Maria to gange søgte at give Orla Lehmann råd med hensyn til hans politiske taler. En kort gengivelse af disse taler på henholdsvis Skamlingsbanken i 1844 og i Ridehuset 1845, der uden sammenligning var Lehmanns mest patetiske, kunne derfor have været på sin plads. Samtidig burde Orla Lehmanns påstand om, at hans »Orla Lehmanniader« trivedes bedst i hendes nærhed, næppe have været henvist til en – afsnuppet – gengivelse i note 339.

Hanne Engbergs forbindende tekst skal roses for den lette ironi, der skaber den nødvendige distance til bogens hovedpersoner uden derfor at udlevere dem. I hvert fald overbebyrdes læseren ikke med håndfaste afsløringer af de optrædendes »livsløgne«, der i så megen moderne biografiskrivning går hen og gør læsningen til en art forbrøderjagt. Læseren hjælpes i stedet på vej med en række stort set rimelige udlægninger af tidens – især Hegel'ske – filosofi. Dog finder jeg ikke Engbergs tolkning af kærlighedsbegrebet via en dualistisk udlægning af Hegels »fænomenologi« overbevisende (s. 145).

Hanne Engberg går snarere i den for lidet analyserende retning. I omtalen af mange af de politiske begivenheder, hvori Orla Lehmann slår sine folder, bevæger forfatteren sig ikke ud over de gængse danmarkshistoriers fremstilling. Især omkring stændersamlingen 1844 og til dels omkring begivenhederne i marts 1848 lader hun derimod Orla Lehmanns selvcentrerede skildringer stå alt for alene. Og først og fremmest i den lidt matte konklusion læner forfatteren sig stærkt op ad Maria Lehmanns selvtolkning som den, der gjorde Orla Lehmann mere ægte »dansk«.

Tragedien og komedien var, at Orla og Maria Lehmanns selvrespekt måtte og skulle nære sig af tidens mest idealistiske udgave af de romantiske køns- og kærlighedsforestillinger. Derved kom de til uden nåde at udsætte sig selv og hinanden for det, Jean-Paul Sartre har kaldt en tids objektive neurose, de totalt uforenelige karakterkrav, der hos Maria Lehmann førte til en ofte gentaget døds længsel, hos Orla Lehmann til et umådeligt behov for gennem politisk handling at give sin personlighed historisk vægt i egne og i verdens øjne.

Alt i alt er Hanne Engbergs bog vedkommende historieskrivning for en større

kreds, fordi den som i et spejl tilbyder muligheden for at erkende og måske frigøre sig endnu en smule mere fra de snærende rester af det romantiske kærligheds-ideal, kriminalforfatteren Dorothy Sayers med følelig ironi har udlagt således: »Han for Gud alene. Hun for Gud i ham«.

Grethe Jensen

SVENBJÖRN KILANDER: Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 164. Uppsala 1991. 249 pp. With summary.

Uppsalahistorikeren Svenbjörn Kilanders bog skildrer opfattelsen af statens funktion og opgaver i det svenske samfund fra midten af forrige århundrede frem til 1. Verdenskrig, som den kommer til udtryk i rigsdagsdebatter om en række centrale erhvervspolitiske spørgsmål i perioden. Forfatteren forklarer i forordet, at studiet langt hen ad vejen tog sigte på belysning af det ideologiske indhold i uddannelsen af bureaukrater i Sverige omkring århundredskiftet; i den henseende har svensk historie en fin tradition for ideologihistorisk analyse, navnlig gennem S.-E. Liedmans undersøgelser af den dominerende skikkelse fra 1800-tallets første halvdel, C.J. Boström.

Men Kilanders sigte er som nævnt bredere. Med baggrund i et meget stort materiale, 50-60 års debatter i den svenske rigsdag om socialpolitiske, samfunds-økonomiske og erhvervspolitiske spørgsmål, søger han at vise, at statsopfattelsen i betydelig grad ændrer sig under perioden. Ikke overraskende; men nu ikke så meget i den mening, at politikere, med større eller mindre entusiasme gradvist accepterer statsmagtens lovgivningsmæssige intervention på mere centrale sociale og erhvervsmæssige områder, men mere, at opfattelsen af, hvad der er alment og offentligt, overfor hvad der specielt, og henhører under det private, helt fundamentalt skifter, og dermed også synet på, hvilke opgaver, staten kan tage på sig. Forskellen kan synes spidsfindig, men har sin metodiske pointe i opfattelsen af ideologiske strukturer som konsistente forestillingsverdener.

Bogen kortlægger to sådanne strukturer, en i 1850-erne og 60-erne, der knyttes til det, Kilander kalder den klassiske industrikapitalisme, og en fra 1890-erne og frem, der forbindes med den organiserede kapitalisme. Som rimeligt er, markerer 1880-ernes tolddebat systemskiftet. Ej heller disse begreber er jo kontroversielle, men på den anden side næppe heller særligt oplysende; de bruges da også kun som markører. Man kunne jo ellers mene, at det interessante netop var at etablere en noget tættere sammenhæng mellem den mere specielle erhvervsøkonomiske udvikling og de ideologiske strukturer. Men det er ikke Kilanders ærinde. Til gengæld kommer man vidt omkring i den parlamentariske debat. I forbindelse med 1860-ernes debat om kommunernes selvstyre vises, hvorledes kommunerne opfattedes som private foreteelser, ikke som en del af det offentlige, en arv netop fra Boström. På samme måde fremgår det af den samtidige jernbaneanlægsdebat, hvorledes den rådende statsopfattelse klart kunne begrunde stambanenettets statslige, sidebanernes private/kommunale karakter. Eller definere grænsen for statsligt engagement i uddannelse og emigration.

Det er en af bogens fortjenester at pege på de mange eksempler efter 1888 på statens aktive promovering af svensk næringsliv. Periodens kappestrid, toldrust-

ning og konfrontation udadtil, reorganiserede statsbegrebet også indadtil. Mange opgaver antog statskarakter, at fremme eksporten, at støtte enkelte erhverv, ja endda bestemte private firmaer. Men netop når statsopfattelsen knyttes til begrebet om den organiserede kapitalisme, savner man en diskussion om det fagretlige aftalesystems etablering. Og den for Sverige særegne debat om udnyttelsen af naturressourcerne, Norrlandsdebatten, kunne med god grund være inddraget. Her foreligger endda en grundig studie i Sverker Sörlin's »Framtidslandet« fra 1988, der indgående behandler opinionsdannelsen omkring Norrlands modernisering.

Hans Kryger Larsen

LISBETH NIELSEN og POUL PORSKÆR POULSEN: »Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn«. Et midtjysk sogn og dets mennesker, belyst gennem Herredsretten 1850-1890. Silkeborg, Landbohistorisk Selskab 1991. 167 sider ill. 2 kort. Pris kr. 100,00 incl. moms.

Et kandidatstipendium på Århus Universitet har resulteret i en afhandling om sognet Gødvads beboeres opførsel i retten i årene 1858 til 1890. Bogen »Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn« er en lille del af denne afhandling, og koncentrerer sig om retssager vedrørende kvinders og mænds ære i et lille landsbysamfund.

Sognet Gødvad ligger i Midtjylland, nordøst for Silkeborg. Gennem en række retssager af større eller mindre alvor, belyser bogen holdninger og mentalitet i det lille samfund. Sagerne, der blev behandlet ved Herredsretten i Lysgaard Hids Herred, strækker sig fra en sten, der kastes gennem en rude, til en voldtægt og en fødsel i dølgsmål og efterfølgende barnemord.

Forfatterne har opdelt retssagerne i tre kategorier. De første sager drejer sig om ærekrænkelser. En mand beskyldes for uærlig optræden i en handel, og en anden mand får slået en rude i stykker. En anden type ærekrænkelser er krænkelser af kvinder, både verbale og fysiske. En ugift kvinde føler sig krænket af en mands udtalelser i et privat selskab, en anden kvinde bliver voldtaget, og ingen kommer hende til hjælp. I alle de omtalte sager er det vigtigt for den krænkede at blive rensat for den plet, de føler er sat på dem. Anseelse var dyrebar i et lille samfund.

En anden kategori af retssager har forfatterne kaldt »Magten«. Her belyses retssager mod sognets mangeårige sognefoged Chresten Hansen og en enkelt mod hans kone. Lokalembedsmanden gennem 40 år kom flere gange for retten for ikke at have skøttet sit arbejde ordentligt. Og hans kone blev anklaget af den nyankomne jordemoder for at have hjulpet fødende kvinder. Retsmagten i sognesfogedens skikkelse var ikke mere mægtig, end at den kunne anlages.

Den sidste kategori af sager kaldes »Over strengen«, og handler om et opgør mellem husmænd og gårdmænd om betaling for en græsningsret. Denne sag, der handlede om ejendoms- og brugsret til et stykke mose, baseret på to tidligere aftaler, faldt ud til gårdmændenes tilfredshed. Husmændene, der havde rejst sagen, vedblev at betale for deres græsningsret.

Retssager i sig selv er ofte spændende læsning, men forfatterne har gennem deres historisk-antropologiske tilgangsvinkel formået at dreje interessen fra selve retssagerne til de holdninger og modsætninger, der ligger bag anklagerne. En plet

på en kvindes rygte kunne betyde at hun måske ikke blev gift og dermed ikke forsørget. Landsbyens beboere står lyslevende foran læseren gennem denne brug af retsmaterialet. Lokalhistorisk set er materialet en guldgrube, når det anvendes på denne måde. Det er jo altid et ønske at finde ud af »hvad tænkte de, hvorfor reagerede de som de gjorde?«

Agnete Paaschburg

Befæstningsanlæg i Danmark 1858-1945. En statusrapport. Udgivet af Miljøministeriet, København 1990. 79 s., kr. 150.

Tysk Befæstningsbyggeri 1933-1945 med hovedvægt på kystbefæstningsanlæggene i Danmark. Deutscher Festungsbau 1933-1945 unter besonderer Berücksichtigung des Ausbaues der Küstenbefestigung in Dänemark. Miljøministeriet, København 1990, 59 + 59 s., kr 100.

Beton er fællesnævneren for de tre serier befæstningsanlæg, som fra forskellige epoker, med forskellig baggrund og i højst uensartet bevaringstilstand er at finde indenfor landets grænser. Det tidligere stridens æble, det store system af forter og voldanlæg omkring København er godt på vej til en status som særdeles bevaringsværdige mindesmærker, hvad venner af Vestvolden vil vide at støtte af ganske hjerte. Mindre påagtet har de omfattende tyske anlæg på tværs af Sønderjylland været. Sicherungsstellung Nord blev opført under første verdenskrig for at sikre mod angreb nordfra – engelsk naturligvis. Og endelig er der den ikke mindst af badegæster så velkendte danske del af Atlantvolden fra den sidste verdenskrigs tid.

Miljøstyrelsen har fået den gode idé at publicere en foreløbig rapport over det registreringsarbejde, der er i gang med Peter Thorning Christensen som koordinator og fotograferende hovedkraft. Solbeskinnede farveoptagelser og pæne akvareller forlener – næppe utilsigtet – illustrationerne med et præg af ferie og fritid, som står i glimrende samklang med mange af disse anlægs fremtidige anvendelse til rekreative formål. Lidt uheldig har man derimod været med satsen, idet nogle borteblevne bogstaver og andre mærkværdigheder tyder på, at man har stolet på skærmterminalen og undladt en korrektur af det færdige produkt.

I tilslutning til statusrapporten er udgivet den tyske redegørelse, der så at sige af hestens egen mund gengiver principperne for opførelsen af de forskellige elementer i Atlantvolden. Det går pludselig op for én, hvorfor man nikker genkendende til en bunker i Normandiet – den er simpelthen bygget efter samme standard som ved den jyske vestkyst.

Registreringer som den foreliggende har deres helt åbenlyse nytte, dels for den fysiske planlægning, dels for dem, der arbejder med pågældende periodes historie. Det bemærkes i forordet til statusrapporten, at en supplerende redegørelse kan ventes, såfremt registreringsarbejdet kan fortsætte. Det må man da håbe, bliver tilfældet.

Anders Monrad Møller

KNUD PEDER JENSEN: *Vildmanden, En fortælling om folkemindesamleren Søren Knudsen*. Gyldendal 1991. 236 s., ill. kr. 288.

Det er vist ikke langt fra, at de fleste museer er blevet grundlagt og opbygget af mere eller mindre mærkværdige mennesker, og det er i alt fald sikkert, at Søren Knudsen (1878-1955), som skabte Glud Museum, havde sine særheder. Ikke underligt, at hans skæbne har fristet en historiker, selv om fortællingen om Vildmanden ikke er uden problemer.

Der er valgt en »dramadokumentarisk« form, som gør det vanskeligere end vanligt for læseren at afgøre, hvornår Søren Knudsen holder op og forfatteren følger til. Hertil kommer en teknik med flash-backs, som af og til virker noget forvirrende. Genren kræver strengt taget et talent som en Thorkild Hansens for at virke kunstnerisk overbevisende, og det er der ikke tale om her. Når man efter endt læsning ikke føler sig stort klogere på en person som Søren Knudsen, skyldes det også, at Knud Peder Jensen har valgt at koncentrere behandlingen så utroligt om at tale »ligefremt om alle livets sider« – i dette tilfælde Søren Knudsens kønsliv – at man får utilfredsstillende lidt at vide om det, der trods alt var baggrunden for berømmelsen, nemlig livsværket, Glud Museum.

Anders Monrad Møller

ANDERS MONRAD MØLLER, *Etaten og traditionerne. 1914-1945. Dansk Toldhistorie IV. Toldhistorisk selskab, København 1990. 403 pp. ill.*

Med udgivelsen af fjerde bind af Dansk Toldhistorie I-V forligger den samlede skildring af den danske toldetat fra de ældste toldruller i begyndelsen af 1100-tallet til i dag. Værket er i sin helhed blevet et helstøbt og veldisponeret arbejde, der behandler alle de aspekter af toldadministrationens udvikling, som man med rimelighed kan vente.

Det foreliggende bind er i Monrad Møllers pen blevet en velskreven fremstilling i store og små træk i etatens ydre rammer, og især indre liv. Fremstillingen er velgørende fri for bredpenslede og bastante vue'r over vort lands økonomiske historie – den kommer med, men i en fin balance med det, der er omdrejningspunktet: arbejdet i landets toldkamre, inspektorater og direktoratet. Læseren præsenteres for hele viften af arbejdsfunktioner og særområder, ikke mindst gennem det væld af enkeltsager, der havnede i toldvæsenets arkiv, og et stykke kulturhistorie fra en meget speciel verden er resultatet. Bogens billedside supplerer med eksempler på tidens toldarkitektur og kontroltekniske snurrepibrier.

Forfatteren fremhæver, at toldloven af 1908 nok satte punktum for årtiers politisk tovtrækkeri, men at den egentlige toldadministration jo fortsatte i bedste tradition under forordningen af 1797, der var i kraft frem til 1959. Men iøvrigt var perioden præget af alt andet end kontinuitet, og arbejdet med den stærkt voksende afgiftsadministration og de ekstraordinære toldforhold under verdenskrigene foregik i et stadigt kapløb med de hyppige ændringer i det midlertidige lovgrundlag, som periodens opfindsomme finansministre udviklede. Det var jo

først og fremmest afgifternes store periode, de gamle på sprit, øl, sukker og tobak, der fra 1917 endegyldigt distancerede toldintraderne, og siden de mange nye, der bragte toldpersonalet ud i mange nye kontrolopgaver og i kontakt med de mest forskelligartede dele af dansk erhvervsliv. Og stadig stod toldvæsenet for opkrævningen af den største del af statens løbende indtægter.

Monrad Møller viser, hvorledes ledelse og personale længe reagerede tøvende på denne omlægning med så store konsekvenser for arbejdet. Der redegøres for de enkelte personalegrupper, deres forenings- og organisationsliv og den formaliserede uddannelse, der blev sat i værk fra 1914 med toldskolen, og som iøvrigt ikke fjernede den karrieremæssige modsætning mellem den faguddannede tolder og akademikeren fra departementet.

Et af de nye områder var 1930-ernes valutariske og importregulerende kriselovgivning. Bogen giver et levende indblik ikke mindst i de besværlige arbejdsgange, det indebar for toldpersonalet, når valutabestemmelserne fra 1932 skulle iagttages – for iøvrigt toldfrie varer. Hertil kom det nye store arbejdsfelt med tilsynet med landbrugsekporten, der rummede mange konflikter i forhold til Landbrugsministeriet, der, som det hed, var overdraget ledelsen af halvdelen af den danske planøkonomi – den anden halvdel var jo Valutacentralen. De mange nye, uvante arbejdsopgaver gav murren i etatens personaleorganisationer og må rimeligvis have dæmpet den jagt på ekstraindtægter, der indtil da synes at have været en yndet, og vel også nødvendig, beskæftigelse for mange af de ansatte.

Monrad Møller viser, hvorledes udviklingen påvirkede det stereotypede billede af tolderen: århundredskiftets Knagsted var den uniformerede tilstedeværelse på provinsbyens havnekaj, mens tolderen i slutningen af perioden i den almindelige bevidsthed blev synonym med indrejsekontrollen ved Kruså, i Kastrup og Havnegade – i begge tilfælde lige mangelfulde som billede af etatens mangesidede virke.

Hans Kryger Larsen

BØRGE HOUMANN og MORTEN THING: Venskab og revolution. Martin Andersen Nexø og Marie Nielsens venskab og politiske virke 1918-24. SFAH's skriftserie bd. 25. København 1990. Selskabet til Forskning i Arbejdervælgelsens Historie. Ill., 277 s., kr. 250,-.

Børge Houmann og Morten Thing, der hver for sig har væsentlige udgivelser om henholdsvis Martin Andersen Nexø og Marie Nielsen bag sig, har i fællesskab i »Venskab og revolution« redigeret et materiale, der skal belyse relationerne mellem Nexø og Marie Nielsen både på det politiske og det personlige plan.

Tidsrummet er 1918-1941 med tyngdepunkterne omkring opbruddet fra Socialdemokratiet, Grønntorvsdemonstrationerne og problemerne med at skabe et kommunistisk parti, problemer der til sidst førte Marie Nielsen og Nexø i hver sin retning. Materialet dokumenterer de to personers bevidste brud med Socialdemokratiet og situationen efter demonstrationerne på Grønntorvet, der førte til Marie Nielsens fængsling. Hendes dagbog fra fængselsperioden offentliggøres her for første gang i sin helhed, og den kaster et skarpt og lidet flatterende lys over den opslidsningsteknik, der blev anvendt af politi og retsvæsen i forsøget

på at pacificere ventrefløjsaktivisterne. Den viser imidlertid også, hvordan et begavet menneske mobiliserer sine reserver og nægter at lade sig kue. Det var under fængselsopholdet, at den kontakt blev skabt, der gjorde Marie Nielsen til også privat ven af Martin Andersen Nexø og hans hustru.

Ud over Marie Niensens fængselsdagbog indeholder Houmanns og Things bog også vigtige kilder til belysning af venstrefløjens organisations- og udgivelsesvirksomhed i årene efter 1918 samt væsentlige korrespondancer mellem de to danske og fremtrædende repræsentanter for Komintern om de skismatiske forhold i Danmark.

Det er dobbeltheden – politisk samarbejde og personligt venskab – der giver »Venskab og revolution« en særlig åbenhed i skildring og karakteristik af aktørerne i de turbulente enhedsbestræbelser på venstrefløjen. Personligt perspektiv og tendens kommer tydeligt til udtryk i brevene, men samtidig også en klar og renlivet idealistisk indstilling til sagen, skabelsen af et revolutionært arbejderparti i Danmark. Både direkte og indirekte giver brevvekslingen et godt billede af det personlige engagement og den opofrelse i form af arbejde og penge, der blev ydet for at organisere den revolutionære bevægelse med dens brogede, konfliktskabende persongalleri. Det blev sprængningen af venstrefløjen i Blågårdspartiet og Møntergadepartiet i 1922, der fremmedgjorde Nexø og Marie Nielsen for hinanden. Korrespondancen i 1922/23 viser, hvordan de på trods af helt forskellige tolkninger af spaltningen, dens årsager og konsekvenser forsøgte at opretholde det personlige, nære forhold, men i virkeligheden havde ingen af de to forståelse for modpartens divergerende politiske opfattelse.

Brevene og deres kontekst kommenteres løbende af udgiverne så de kan læses i et sammenhængende episk forløb, næsten som en roman. Samtidig har man opretholdt det almindelige videnskabelige apparat, så bogen fungerer glimrende som mere traditionel kildeudgivelse.

Publiceringen af dette til dels ukendte materiale knytter godt an til Houmanns store udgivelse af Martin Andersen Nexø's breve og Morten Things bibliografiske og biografiske arbejder om Marie Nielsen. Men »Venskab og revolution« læses nemt på sine egne præmisser. Korrespondancen har en elementær dramatisk spænding i modstillingen af fælles begejstring og lidenskabelig tro på den revolutionære sag, og af kun dårligt skjult individuel skuffelse da vejene skilles. Brevene er redigeret sammen til en så spændende helhed, at de nemt kan læses uden for snævre faghistoriske kredse. De næsten appellerer om at blive brugt i dramatisk form.

Mogens Nielsen

ROBERT FRAZIER: *Anglo-American Relations with Greece. The Coming of the Cold War, 1942-1947.* Macmillan (London 1991). £ 45.00.

Bogen undersøger udviklingen af den britisk-amerikanske politik over for Grækenland i perioden 1942-1947. Hermed kommer forfatteren ind på to for historikeren vanskelige men for Grækenlands nyere historie væsentlige perioder, den tyske besættelse og den græske modstandskamp (1941-1944), samt de første år af den græske borgerkrig (1946-1949). Forfatterens tese er, at den kolde krigs stærke ideologiske præg hænger nært sammen med den britiske beslutning i

begyndelsen af 1947 om at opgive hjælpen til den græske regering. I udtalt modsætning til England, der aktivt støttede den græsk eksilregering og var rede til at gribe ind i de indre forhold i Grækenland, førte USA frem til december 1946 en langt mere tilbageholdende politik. Bortset fra i forholdet til Palæstina var de britisk-amerikanske modsætninger frem til slutningen af 1946 intetsteds mere udtalte end over Grækenland. Et væsentligt eksempel herpå var spørgsmålet om den græske konge, George II, som var flygtet i forbindelse med den tyske besættelse i april 1941. Briterne ønskede, at kongen skulle vende tilbage til Grækenland umiddelbart efter en tysk rømning. Dette mødte modstand blandt de græske partisaner og først og fremmest i den største modstandsbevægelse EAM. Man ønskede ikke kongen tilbage før systemspørgsmålet var afgjort ved en folkeafstemning. EAMs argument var, at man ikke havde tillid til kongens demokratiske sindelag, eftersom man betragtede ham som ansvarlig for oprettelsen af Ioanis Metaxas autoritære antikommunistiske diktatur i august 1936. Amerikanerne støttede EAMs krav. (Kongen vendte først tilbage efter en folkeafstemning, der fandt sted i september 1946). Den amerikansk-britiske uenighed kom atter tydeligt til udtryk under de såkaldte »December-kampe« i 1944, hvor enheder fra EAM kom i kamp med britiske styrker i Athen. I den forbindelse indtog amerikanerne en strikt neutral holdning. Den amerikanske politik blev dog hastigt ændret i anden halvdel af 1946. Amerikanerne var på det tidspunkt blevet mistænksomme over for Sovjets hensigter i regionen (Sovjet opsigde Montreux-aftalen samme år). I forbindelse hermed begyndte den amerikanske generalstab at tillægge Grækenland en væsentlig strategisk betydning. Dette i kombination med den britiske beslutning om at opgive hjælpen til Grækenland betød, at formuleringen af Truman-doktrinen fik en afgørende og langvarende betydning for, hvad forfatteren kalder karakteren af den kolde krig. Den republikansk dominerede kongres og den amerikanske offentlighed var dårligt forberedt på denne væsentlige ændring i USAs politik over for Grækenland. Derfor valgte Truman at fremhæve det ideologiske aspekt dvs. anti-kommunisme som det væsentligste argument for at yde den græske regering økonomisk og militær støtte mod de kommunistiske partisaner. Dette oprindelige ad-hoc argument blev således til en fast bestanddel i den kolde krig.

Frazier bygger på et omfattende upubliceret materiale fra britiske og amerikanske arkiver og særlig på akter fra henholdsvis det britiske og amerikanske udenrigsministerium.

Hovedvægten i fremstillingen ligger på den amerikanske og britiske politik over for Grækenland, og der er primært tale om en studie i international politik. Læseren skal derfor ikke vente at finde hverken systematisk gennemgang eller eksplicit stillingtagen til forskningsdiskussionerne vedrørende græsk historie i perioden. Det skal dog nævnes, at bogen indeholder overraskende meninger herom. Således er det forfatterens opfattelse, at ovennævnte »December-kampe« flyttede den græske vælgeropinion til højre og var med til at berede højrefløjens valgsejr i marts 1946 og dermed sikre kongens tilbagevenden i september samme år. (Konsekvenserne af venstrefløjens boykot af valget diskuteres ikke nærmere). Synspunktet dokumenteres ikke og må stå for forfatterens egen regning. I den forbindelse skal det siges, at det forekommer undertegnede vanskeligt at forestille sig det muligt at kvantificere græsk vælgeropinion anno 1946.

Forfatteren nævner, at amerikanerne helt og holdent var afhængige af britisk information om Grækenland. Her må man undre sig over, at den i før- og

efterkrigstidens græske politik kolossalt indflydelsesrige industri- og handelsmagnat Bodosakis-Athanasiadis ikke nævnes og at hans eventuelle betydning ikke diskuteres. I andre værker (Fivos Ikonomidis, Athen 1984, samt William Hardy McNeill, London 1947) der dækker samme periode fremgår det, at briterne havde ham mistænkt for at arbejde for det amerikanske OSS. Det er ligeledes blevet fremhævet, at han gennem et eget privat efterretningsnet havde adgang til græske regeringshemmeligheder. Efter befrielsen dannede i april 1945 en af hans protegéer, admiral Petros Voulgaris regering for en kort periode.

Bogen udmærker sig ved at drage den britisk-amerikanske politik over for Grækenland ind i en større regional sammenhæng, omend ansatsvis. For den som er interesseret i international politik vil bogen være nyttig og interessant. For den interesserede i græsk historie bør læsning af Frazier's værk suppleres med anden litteratur.

Mogens Pelt

Meddelelser

NORDISK HISTORIKERMØDE I OSLO AUGUST 1994

På et møde i Oslo 21. januar 1992 har arrangementskomitéen for det nordiske historikermøde i Oslo i august 1994 foreløbig fastlagt *programmet* således:

Hovedrapportemner:

- (1) *Norden og Østersøområdet* (Koordinator prof., fil.dr. Aleksander Loit, Stockholm); rapporten opdeles i tre delrapporter:
 - (a) Vikingetid og tidlig middelalder med særligt henblik på bebyggelse og opbygningen af et magtapparat
 - (b) Østersøområdets kommercielle og politiske internationalisering fra ca. 1560
 - (c) Østersørelationer i 20. århundrede med særligt henblik på nationale problemer
- (2) *Sociale normer og afvigelser* (Koordinator prof., fil.dr. Sune Åkerman, Umeå)
- (3) *Køns- og kvindehistorie*

Halvdagssessioner:

- (1) Slægtssamfund og/eller feudalsamfund i nordisk middelalder (Arkivar Michael Gelting, København)
- (2) Ikke europæisk historie (prof., fil.dr. Magnus Mörner og Thommy Svensson, Göteborg)
- (3) Forvaltningshistorie efter 1500 (Lektor Tore Grønlie, Bergen)
- (4) Uddannelseshistorie
- (5) Idrætshistorie
- (6) Filantropi og samfundskonstruktion 1780-1930 (Tinne Vammen, København)

Endvidere vil der blive adgang til *frie foredrag* (højst fire pr. land) og præsentation af forskningsprojekter. Endelig vil der blive arrangeret ekskursioner og sociale programmer.

Henvendelse og forespørgsler vedrørende historikermødet kan rettes til undertegnede.

Odense, februar 1992

E. Ladewig Petersen
Professor, dr.phil.
Historisk institut
Odense universitet

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1991-92

Årsmødet fandt sted på Institut for Historie, Københavns Universitet, den 3. juni 1992. På valg til bestyrelsen var Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk og E. Ladewig Petersen. Ole Feldbæk ønskede at udtræde af bestyrelsen, og i stedet valgtes Henrik S. Nissen. De to øvrige genvalgtes. Kontingentet for 1993 fastsattes til 270 kr. for almindelige medlemmer og 125 kr. for studerende og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger. Medlemstallet androg januar 1992: 623 ordinære medlemmer, 337 studentermedlemmer, 32 skandinaviske og 35 udenlandske medlemmer.

REGNSKAB FOR 1991

Indtægter

Historisk Tidsskrift

Kontingenter	225.377,99
Abonnementsindtægter	84.849,00
Tilskud fra Statens humanistiske Forskningsråd	35.000,00

Skrifter

Salg	29.949,50
------------	-----------

Andre indtægter

Refusion af moms	13.418,00
Refusion af arbejdsmarkedsbidrag	1.525,00
Refusion Copy-Dan	280,58
Salg af labels	2.000,00
Renter	5.640,52
Udtrukne obligationer	2.000,00

Kassebeholdning fra forrige år	10.084,04
--------------------------------------	-----------

410.124,63

Udgifter

Historisk Tidsskrift

Trykning	283.697,68
Oversættelse	2.024,00

Skrifter

Trykning	10.370,00
Forfatterhonorar	81,75

Andre udgifter

Kontorhold (netto)	1.800,42
Porto, transport (netto)	8.793,53
Løn til medhjælp (inkl. A-skat og arbejdsmarkedsbidrag) ...	69.944,00
Told	87,00
Moms	11.970,00
Repræsentation og møder	231,00
Gebyrer	1.113,48
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	250,00

Kassebeholdning pr. 31. december 1991	19.761,77
---	-----------

410.124,63

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan der optages historiske anmeldelser og kritiker, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og 2/3 af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

- HENRIK BECKER-CHRISTENSEN, f.1950. Direktør, dr.phil., Institut for Grænseregionsforskning.
- GERDA BONDERUP, f.1940. Universitetslektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- OLE FELDBÆK, f.1936. Professor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.
- STEFFEN HEIBERG, f.1945. Museumsinspektør, mag.art., Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.
- GUSTAV HENNINGSSEN, f.1934. Arkivar, dr.phil., Dansk Folkemindesamling.
- OLE HYLDTOFT, f.1943. Universitetslektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.
- ANDERS MONRAD MØLLER, f.1942. Museumskonsulent, dr.phil., Told- og Skattestyrelsen.
- BJØRN POULSEN, f.1955. Arkivar, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland.
- REGIN SCHMIDT, f.1962. Kandidatstipendiat, cand.mag., Institut for Historie, Københavns Universitet.
- NIELS THOMSEN, f.1930. Professor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.
- NIELS THORSEN, f.1947. Docent, dr.phil., Engelsk Institut, Københavns Universitet.
- MIKAEL VENGE, f.1941. Dr.phil., Fælledvejens Passage 4, 2200 København N.
- ALEX WITTENDORFF, f.1932. Universitetslektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

ALMINDELIG HISTORIE		NIELSEN: Bjørn Andersen	204
Festskrift til Sv. Gissel	190	Das Herrscherbild im 17. Jh.	204
Festskrift til Vagn Skovgaard- Petersen	191	Violence and the Absolutist state . .	205
Forskning i statens arkiver	192	SCHWARCK: Lübecks Stadtmilitär im 17. u. 8. Jh.	206
Erhvervsarkivets oversigter 1	193	KAARSTED: For videnskab og kunst	207
Rule Britannia	193	ENGBERG: Maria og Orla Lehmann	208
		KILANDER: Den nya staten och den gamla	210
OLDTID OG MIDDELALDER		Kæltringer og skikkelige folk i Gød- vad Sogn	211
Antik Ekonomi	195	Befæstningsanlæg i Danmark 1858-1945	212
Antikken	196	Tysk Befæstningsbyggeri 1933-45 . .	212
CHRISTIANSEN: Romersk historie . . .	197	MONRAD MØLLER: Dansk Told- historie IV	213
Towns in the Viking Age	199	Martin Andersen Nexø og Marie Nielsen	214
Lexicon des Mittelalters IV	201	FRAZIER: Anglo-American Rela- tions with Greece 1942-47	215
NYERE OG NYESTE TID			
LINDSTRÖM: Skrå, stad och stat . . .	202		
POULSEN: Bondens penge	203		

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Disketter modtages gerne. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelsel bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført: Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk Tidsskrift

Bind 92 Hæfte 1

Troldomsprocessernes ophør i Danmark. Af ALEX WITTENDORFF	1
Lægestanden i historiografien og hvordan lægerne måske 'virkelig' har været i det 19. århundredes Danmark. Af GERDA BONDERUP	29
Summary	64
Lyndon B. Johnson – på vej mod en revurdering. En oversigt. Af REGIN SCHMIDT	66

Diskussion

Europas historie i det post-modernistiske spejl. Af NIELS THORSEN	84
---	----

Anmeldelser

Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning. (OLE FELDBÆK)	97
Poul Reinhardt Kruse: Lægemiddelpriserne i Danmark indtil 1645. (BJØRN POULSEN)	118
Jens Chr. V. Johansen: Da djævelen var ude . . . Trolddom i det 17. århundredes Danmark. (GUSTAV HENNINGSEN)	131
Klaus Kjølse: Det diplomatiske fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700-1770. (ANDERS MONRAD MØLLER)	150
Ellen Poulsen: Jens Juel 1-2. (OLE FELDBÆK)	160
Alex Wittendorff: På Guds og Herskabs nåde – 1500-1600. Danmarkshistorie bd. 7. (MIKAEL VENGE)	166
Benito Scocozza: Ved afgrundens rand – 1600-1700. Danmarkshistorie bd. 8. (STEFFEN HEIBERG)	169
Ole Feldbæk: Den lange fred – 1700-1800. Danmarkshistorie bd. 9. (HENRIK BECKER-CHRISTENSEN)	172
Lorenz Rerup: Tiden 1864-1914. Danmarks historie bd. 6. (NIELS THOMSEN)	176
Niels Kærgård: Økonomisk vækst. En økonometrisk analyse af Danmark 1870-1981. (OLE HYLDTOFT)	181

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	190
Oldtid og middelalder	195
Nyere og nyeste tid.	202

(specifikation på omslagets side 3)

Meddelelser	218
Foreningsmeddelelser	219
Medvirkende ved dette hæfte	223